TOPLUMSAL
Tarih
276
ARALIK
2016

Taner Akçam ile
Naim Efendi'nin
Hatıratı ve Talat Paşa
Telgrafları Üzerine
Serdar Korucu

Erken Hıristiyanlıkta Tanrının Dişil Tasavvurları ve Hiyerarşi Karşıtlığı

Fatmagül Berktay, gnostik İnciller ve diğer erken dönem metinlerinden hareketle, Tanrı tasavvurlarını ve kadın algısını inceliyor; erkek egemen sosyal yapının izini sürüyor... *sayfa 42*

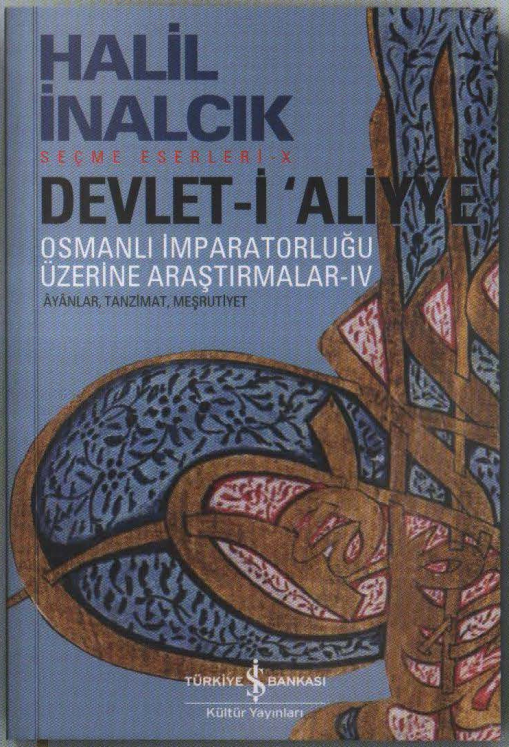
İttihatçıların Makedonya Kökenlerinin 1914 Sonrası Politikaları Açısından Önemi
Erik Jan Zürcher

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiyesi'ne Mali Egemenlik Sorunu
Zafer Toprak

Osmanlı Toplumunda İstenmeyen Hamileliklerin Tek Taraflı Mağdurları: Kadınlar
Yasemin Keskin

TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI YAYINLARINDAN YAYIN EVRİ | Fiyatı: 12 TL (KDV Dahil) | ISSN: 1300-7025

Değişim, Dönüşüm ve Modernleşme: Devlet-i 'Aliyye'den Türkiye Cumhuriyeti'ne

Devlet-i 'Aliyye IV
Halil İnalcık
584 s. 28 TL

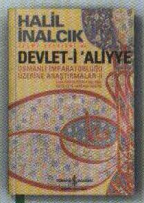
Devlet-i 'Aliyye'nin birinci cildi Osmanlı Devleti'nin bir beylikten Balkanlar ve Ortadoğu'ya hükmeden güçlü bir imparatorluğa dönüşümünü konu alır. İkinci cilt padişah otoritesinin zayıfladığı ve yok olduğu 17. yüzyılın ilk yarısındaki iktidar mücadelesini inceler. Üçüncü cilt ise merkezi devlet otoritesinin yeniden kurulduğu Köprülüler dönemini, Orta-Avrupa'da Habsburglarla süren uzun iktidar mücadelesini, mali ve siyasi bunalıma karşı çözüm arayışlarını ayrıntılarıyla ele alır.

Devlet-i 'Aliyye'nin dördüncü cildi, Osmanlı Devleti'nin geçirdiği askeri ve mali dönüşümü mercek altına alarak başlıyor. 18. yüzyılda güç kazanan âyânların kurduğu düzene karşı merkezi otoritenin yeni yöntem arayışlarıyla devam ediyor.

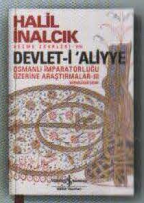
Aynı dönemde Osmanlı bürokratlarıyla fikir adamlarının Batı karşısında yaşanan mevzi, güç ve nüfuz kaybına karşı arayışları, bu arayışların Patrona Halil İsyanı ile kesintiye uğrayışına rağmen Tanzimat ve Meşrutiyet çizgisiyle devamı ayrıntısıyla inceleniyor. Bu süreçte Tanzimat'ı tasarlayan, uygulanmasında yaşanılan güçlüklere karşı çözüm geliştirerek değişen dünyada ayakta kalmak için fikir üreten Osmanlı devlet ve düşünce adamlarının çabalarının, Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşları sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına uzanan sonuçları kesintisiz bir bütünün parçaları olarak ele alınıyor.

Devlet-i 'Aliyye I
Halil İnalcık
388 s. 24 TL

Devlet-i 'Aliyye II
Halil İnalcık
544 s. 28 TL

Devlet-i 'Aliyye III
Halil İnalcık
480 s. 26 TL

İş Bankası kitabevimiz açıldı.
Camartin Caddesi No: 5 / 1
Taksim - İstanbul
Tel: (0212) 238 08 37

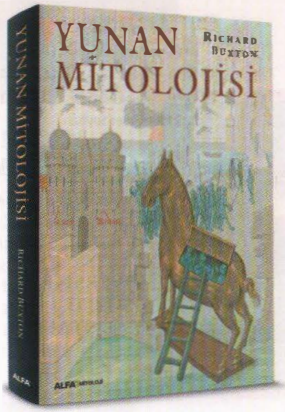
Kitabevlerimiz: İstanbul - Kadıköy, Tel: (0216) 348 97 84 Eminönü - Müze, Tel: (0212) 511 13 37 Caddebostan, Tel: (0216) 386 65 62 Beşiktaş, Tel: (0212) 258 77 43 Bakırköy, Tel: (0212) 571 20 32 Nişantaşı, Tel: (0212) 234 80 71 • **Ankara** - Yenişehir, Tel: (0312) 430 33 66 Tunalı Hilmi, Tel: (0312) 324 10 73 **İzmir** - Karşıyaka, Tel: (0232) 364 71 42 • **Diyarbakır** - Ofis, Tel: (0412) 228 42 16 • **Eskişehir** - Tepebaşı, Tel: (0222) 220 49 13 • **Konya** - Selçuklu, Tel: (0332) 351 16 07 • **Manisa**, Tel: (0236) 231 69 24 **Mersin**, Tel: (0324) 238 18 14 • **Samsun** - Çiftlik, Tel: (0362) 233 38 30 • **Trabzon** Merkez, Tel: (0462) 326 98 39

Kurucusu olduğumuz İş Bankası Kültür Yayınları yeni kitaplarla büyümeye devam ediyor.

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Türkiye'nin Bankası

ALFA® MİTOLOJİ

Yunan mitoloji dünyasının en yetkin resimli rehberi

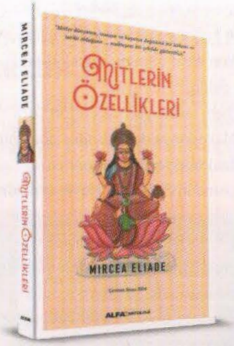

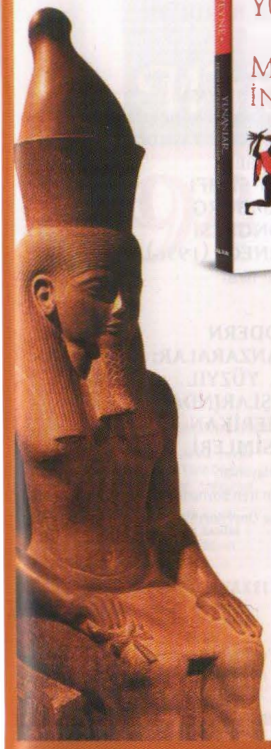

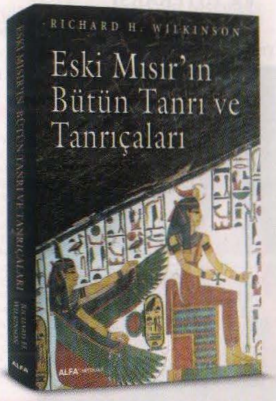
YUNAN MİTOLOJİSİ
Richard H. Wilkinson
Çeviren: Ahmet Fethi Yıldırım
21x27 cm / 256 sayfa Ciltli ve şömizli

Eski Mısır'ın sayısız tanrı ve tanrıçalarına ilişkin ilk resimli ve sistematik inceleme.

ESKİ MISIR'IN BÜTÜN TANRI VE TANRIÇALARI
Richard H. Wilkinson
Çeviren: Ahmet Fethi Yıldırım
21x27 cm / 256 sayfa Ciltli ve şömizli

www.alfakitap.com /alfakitap /alfakitap /alfakitap

MERHABA,

Aydan aya belirlenen dergi gündemi ile her gün her saat değişen ve maalesef tamamına yakını olumsuz olan haberlerin merkeze oturduğu ülke gündemi arasında bir yerde yazılıyor yılın son editör yazısı.

Üniversitelerde tepeden inme rektör atamalarının yapıldığı ve akademisyenlerin görevlerinden "ihraç"ına devam edildiği; işsizlik rakamlarının hızla arttığı; kadınların ve çocukların şiddete-tacize maruz kalıp ölümle burun buruna yaşadığı bir toplumsal ortamda bir de erken yaşta evliliğe yasal zemin yaratma girişimlerinin konuşulduğu; sivil toplum hareketinin lokomotifi derneklerin kapatıldığı; cezaevlerinin hukuk ilkelerine aykırı yargılamaların mağdurlarıyla dolduğu; basın yayın ve düşünce dünyasının inanılmaz baskılara maruz kaldığı günlerdeyiz, söylemeye gerek yok. Biz de yine bazıları bu meselelerin kökenine doğru kazı yapan yazılarla hazırladık dergimizi.

Fatmagül Berktay, erkek egemen yapının izlerini sürerken gnostik metinlere, erken Hıristiyanlıktaki anlayışlara, dinlerin kurumsallaşmasına bakıyor. Kadınların bir zamanlar Ana Tanrıça kültüyle kutsallığın temsilcileriyken nasıl olup da kutsalı temsil edemez hale geldiğini soruyor.

Erik Jan Zürcher, tarihe yön veren Jön Türk hareketinin Makedonya'daki kuruluş dönemini inceliyor ve bu kökenlerin 1914 sonrası politikalar açısından önemini ortaya koyuyor.

Zafer Toprak, iki cihan harbi arası dönemde kendi yağıyla kavrulan bir ülke olma çabasındaki Türkiye'nin "mali egemenlik sorunu"nu 1876'dan 1945'e uzanan bir çizgide tartışıyor.

Murat Turan, Avrupa'da totalitarizmin egemen hale geldiği 1930'larda CHP'nin uluslararası kongrelere katılım konusundaki tercihlerini Hamburg'daki "İş ve Neşe Dünya Kongresi" üzerinden anlatıyor.

Yasemin Keskin, Osmanlı toplumunda kadınların istenmeyen gebelikleri "ıskat-ı cenin" yani çocuk düşürme ile sonlandırmasına dair örnekleri arşiv belgeleri eşliğinde aktarıyor.

Bu sayımızda bir de söyleşi var. Serdar Korucu, son kitabı *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları* ile Ermeni soykırımına ilişkin literatüre önemli bir katkı sunan Taner Akçam ile kitabın hazırlık sürecini konuştu.

Umuyorum bir sonraki yazıda daha iyi haberler üzerine konuşuruz ve 2017 "yeni" bir yıl olur.

Ocak ayında görüşmek üzere.

Nihal Boztekin

04 L'ILLUSTRATION'DAN SEÇMELER
2 ŞUBAT 1922 PIERRE LOTI VE CLAUDE FARRÈRE CADDELERİ
Hazırlayan: Edhem Eldem

08 OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
Hazırlayan: Emel Soyhan

12 GÖZE KAÇAN, GÖZE GELEN
BÜYÜK VALİDE HAN
Zerrin İren Boynudelik

20 KOÇ ÜNİVERSİTESİ-VEKAM SÖZLÜ TARİH ÇALIŞTAYI
Mehtap Türkyılmaz
Arzu Beril Kırcı

26 EDEB VE PATRONAJ: DİVAN EDEBİYATINA YENİDEN BAKIŞ
Ahmet Barış Ekiz

30 İTTİHATÇILARIN MAKEDONYA KÖKENLERİNİN 1914 SONRASI POLİTİKALARI AÇISINDAN ÖNEMİ
MAKEDONYALILAR ANADOLU'DA
Erik Jan Zurcher

42 ERKEN HIRİSTİYANLIKTA TANRININ DİŞİL TASAVVURLARI VE HİYERARŞİ KARŞITLIĞI
Fatmagül Berktay

50 TANER AKÇAM İLE NAİM EFENDİ'NİN HATIRATI VE TALAT PAŞA TELGRAFLARI ÜZERİNE
Serdar Korucu

56 OSMANLI DEVLETİ'NDEN CUMHURİYET TÜRKİYESİ'NE MALİ EGEMENLİK SORUNU (1876-1945)
Zafer Toprak

72 OSMANLI TOPLUMUNDA İSTENMEYEN HAMİLELİKLERİN TEK TARAFLI MAĞDURLARI: KADINLAR
Yasemin Keskin

80 ATTİLA NEDEN "BARBARDI"?
Ceren Pilevneli

82 CHP'NİN SİYASAL NİTELİKTEKİ KONGRELERE TEMSİLCİYLE KATILIM TERCİHİ:
İŞÇİ SINIFI HAMBURG KONGRESİ ÖRNEĞİ (1936)
Murat Turan

92 MODERN MANZARALAR: 20. YÜZYIL BAŞLARINDA AMERİKAN KENT RESİMLERİ
Hazırlayanlar:
Zerrin İren Boynudelik
Emine Önel Kurt

Kapak: Francesco Gessi, *Penitent Mary Magdelena*, yak 1635, Peyton Wright Gallery

04 ILLUSTRATION'DAN SEÇMELER: PIERRE LOTI VE CLAUDE FARRÈRE CADDELERİ

Edhem Eldem, *L'Illustration*'un 2 Şubat 1921 tarihli nüshasından, İstanbul'da Pierre Loti ve Claude Farrère caddelerinin açılışına ilişkin makaleyi aktarıyor.

80 ATTİLA NEDEN "BARBARDI"?

Ceren Pilevneli, Christopher Kelly'nin *Attila The Hun* isimli çalışması hakkındaki Kitabiyat yazısında, literatürde Hunlar ve Attila'nın "barbarlığı" hakkında ortaya konan anlatıları tartışıyor.

82 CHP'NİN SİYASAL NİTELİKTEKİ KONGRELERE TEMSİLCİYLE KATILIM TERCİHİ

Murat Turan, CHP'nin 1930'lu yıllarda Avrupa'da düzenlenen kongrelere temsilciyle katılımını, Hamburg'daki İş ve Neşe Teşkilatı Kongresi örneği üzerinden değerlendiriyor.

92 MODERN MANZARALAR: 20. YÜZYIL BAŞLARINDA AMERİKAN KENT RESİMLERİ

Zerrin İren Boynudelik ve Emine Önel Kurt, "Resimde Mimari Öğeler" serisine, Modernizm'in Amerikan kent resimleri üzerindeki etkisini Charles Sheeler ve Edward Hopper üzerinden ele alan yazıyla devam ediyor.

TOPLUMSAL TARİH
Aylık Tarih Dergisi
Sayı: 276, Aralık 2016

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Bülent Bilmez

TARİH VAKFI
Zindankapı Değirmen Sokak No. 10
Eminönü 34134 İstanbul
(0212) 522 02 02
www.tarihvakfi.org.tr

YAYIN KURULU
Mehmet Ö. Alkan, Adil Baktıaya, Murat Belge, Fatmagül Berktay, Bülent Bilmez, Aydan Çelik, Doğan Çetinkaya, Esra Danacıoğlu, Selçuk Dursun, Edhem Eldem, Ahmet Ersoy, Fırat Güllü, Nurşen Gürboğa, Murat Güvenç, Mehmet Hacısalihoğlu, Murat Koraltürk, Elçin Macar, Ayşe Özil, Mustafa H. Sayar, İrvin Cemil Schick, Canay Şahin, Oğuz Tekin, Taner Timur, Meltem Toksöz, Zafer Toprak, Mete Tunçay, Ömer Turan, Nuran Yıldırım

S. YAZIŞLERİ MÜDÜRÜ VE YAYIN YÖNETMENİ
Nihal Boztekin

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCISI
Selim Sezer

DERGİ VE KAPAK TASARIMI
Rauf Kösemen

KAPAK, SAYFA TASARIMI/ UYGULAMA
Hilal Rakıcı

İLETİŞİM
(0212) 513 52 35 (Dahili 11)
(0212) 513 54 00 (Faks)
nboztekin@tarihvakfi.org.tr

BASKI
GD Ofset Matbaacılık ve Tic. San. A.Ş.
Atatürk Bulvarı Deposite İş Merkezi A5 Blok
4. Kat No: 407
İkitelli OSB - Başakşehir - İstanbul
Tel : 0212 671 91 00

BASKI TARİHİ
Kasım 2016

DAĞITIM
Dünya Süper Dağıtım
(0216) 681 18 00

YAYIN TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ANKARA TEMSİLCİLİĞİ
(0312) 424 05 10
(0312) 424 00 50

ABONELİK
Tarih Vakfı
(0212) 522 02 02 (3 hat)
(0212) 513 54 00 (Faks)

YAYINCI KİMLİĞİ NUMARASI
12102

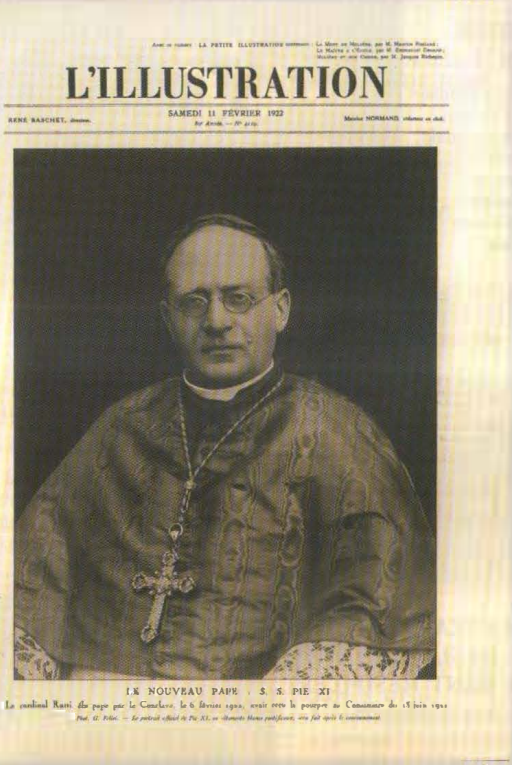
MATBAA KİMLİĞİ NUMARASI
32210

BİR YILLIK ABONE BEDELİ
Yurtiçi 130,00 TL
ABD 170 $
Avrupa ülkeleri 150 €
Kıbrıs 260 TL

© Toplumsal Tarih Yayınları'nda yayımlanan tüm yazıların her türlü yayın hakkı Tarih Vakfı'na aittir. Tarih Vakfı'nın yazılı izni olmadan hiçbir yazının tamamı veya bir bölümü elektronik, mekanik veya başka bir yöntemle çoğaltılamaz, yayımlanamaz. Tüm çevrimiçi yayınlarda yapılacak alıntılarda Toplumsal Tarih'in ilgili sayısının ve yazar isminin belirtilmesi zorunludur.

2 ŞUBAT 1922

PIERRE LOTI VE CLAUDE FARRÈRE CADDELERİ

L'ILLUSTRATION

SAMEDI 11 FÉVRIER 1922

IX NOUVEAU PAPE : S. S. PIE XI

Yeni Papa: Pius XI Hazretleri. 6 Şubat 1922 günkü kurulda papa seçilen Kardinal Ratti, İkardinalliğin simgesi mor renge 13 Haziran 1921 günkü toplantıda nail olmuştu.

Fotoğraf G. Felici. Pius XI'in beyaz Papalık kıyafetindeki resmi portresi taç giymesinden sonra gerçekleştirilecektir

L'Illustration dergisinin 11 Şubat 1922 tarihli ve 4119 sayılı nüshasının kapağında Pius XI adıyla papa olmuş olan Kardinal Ratti'nın portresi yer almaktaydı.[1] Derginin iç sayfalarında ise geçenlerde ele aldığımız Pierre Loti evinin açılışıyla ilgili yazının bir tür devamını oluşturan bir makale yer almaktaydı. Hatırlanacağı üzere, derginin 7 Ağustos 1920 tarihli sayısında Divanyolu üzerindeki bir evin cephesine Fransız yazar Pierre Loti'nin Osmanlı İmparatorluğu'na göstermiş olduğu dostluk ve desteğe teşekkür etmek üzere bir anma tabelası asılmıştı.[2] Bu olaydan neredeyse iki yıl sonra, derginin bu ay ele aldığımız sayısında ise Fransız yazara karşı duyulan minnetin bir ifadesi olarak bir adım daha atılmış, adı Divanyolu'na açılan sokaklardan birine verilmişti.

Söz konusu sokak, eski adıyla Gedik Paşa Hamamı Sokağı'ydı. Fakat bu defa Pierre Loti'nın yanında diğer bir Fransız romancı da aynı şekilde onurlandırılmış ve Sultanahmet istikametinde bir sonraki paralel sokağa da Claude Farrère adı verilmişti. 1876'da Lyon'da doğan ve asıl adı Charles Bargone olan Farrère'in Pierre Loti'yle ortak bir özelliği deniz subayı olmuş olmasıydı. 1919 yılında donanmadan ayrılmış ve kendini tamamen edebiyata vermişti. Pierre Loti'yle diğer bir benzerliğiyse hem Osmanlı İmparatorluğu'na, hem Japonya'ya duyduğu büyük ilgiydi. Farrère, 1902'den itibaren Osmanlı topraklarına 11 kez gelmiş ve Loti gibi savaş sonrasında Türk dostu ve destekçisi olmuştu. 1922'de hem İstanbul'da Sultan VI. Mehmed Vahideddin'i, hem de Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiş, ardından da "Hayata Dönen Türkiye" (*La Turquie ressuscitée*) adında bir kitap yayımlamıştı.[3]

L'Illustration dergisinde yer alan yazıyı kaleme alan Yusuf Razı Bey de iyi bilinen ve derginin sayfalarında adına sıkça rastlanan bir isimdi. 1870-1949 yılları arasında yaşamış olan ve soyadı kanunundan sonra Bel soyadını almış olan Yusuf Razı Bey, Hekim İsmail Paşa'nın torunu ve harem anılarıyla şöhret kazanan Leyla Saz Hanım ile Selim Sırrı Paşa'nın oğluydu. Meşhur mimar Vedad Tek'in de ağabeyi olan Yusuf Razi Bey, 1885'te Galatasaray'dan mezun olup Fransa'da mühendislik okumuş, ardından da 1908'de Şura-yı Devlet azası, 1920-1921'de İstanbul şehremini olarak görev yapmıştı.

L'Illustration dergisinin bu döneme rastlayan birçok sayısında gözlemlediğimiz gibi, 1920 yılından itibaren Fransa ile Türkiye –gerek İstanbul, gerek Ankara– arasında bir yakınlaşmanın yaşandığı

hissediliyordu. Bu anlamda Pierre Loti –ve bir dereceye kadar Claude Farrère– gibi Fransa'nın savaştaki duruşuna ters düşerek Osmanlılara destek çıkan bir yazar Türk siyasetçileri tarafından anılıp kutlanırken, törende Fransız işgal kuvvetlerinin başlıca temsilcilerinin de hazır bulunması bu durumu açıkça ortaya koyuyordu. Fakat belki de bu yazıdaki en dikkat çekici nokta, Yusuf Razı Bey'in ilk paragrafındaki saldırgan ve kinci ifadelerdi. "İstanbul'un kozmopolit ve Levanten çevrelerinin entrikacıları"nın Türk ulusuna karşı işlediklerini iddia ettiği ihanet, iftira ve yağmacılık suçlarından bahsederken kullandığı üslup, zaten İttihat ve Terakki döneminde ortaya çıkmış olan ama Cumhuriyet'le beraber daha da keskinleşecek olan azınlık düşmanı bir söylemin bariz bir ifadesiydi. Özellikle bu kişilerden bahsederken kullanılan "kozmopolit" ve "Levanten" tanımları Türk milliyetçiliğinin temel taşlarından biri olan "iç düşman" kavramıyla doğrudan doğruya bağlantılıdır.

PIERRE LOTI VE CLAUDE FARRÈRE CADDELERİ

Türkler bir kez daha Pierre Loti'ye olan minnet duygularını ifade etmek ve bu defa onun adını ondan sonra başlamış olsa da, Türklere olan sempatisini ve bir taraftan onları yağmalarken diğer taraftan onlara iftira eden İstanbul'un kozmopolit ve Levanten çevrelerinin entrikacılarına karşı duyduğu tiksinmeyi ortaya koymuş olan Claude Farrère'in adıyla birlikte anmak istediler.

L'Illustration bundan önce 7 Ağustos 1920 tarihli sayısında sanatkârane bir şekilde kazınmış bir anma levhasının Loti'nin İstanbul'da ikamet etmiş olduğu evlerden birinin cephesine yerleştirildiğini zikretmiştir. Bundan iki sene evvel bir Pierre Loti Derneği kurulmuş, ilk faaliyeti olarak da epeyce etki yaratan ve başlıca konuşmacılarından olup Türkiye'nin bulunduğu duruma nazaran oldukça cesur bir nutuk veren edebiyatçı ve sabık Bağdat valisi Süleyman Nazif'in, kısa bir müddet sonra Malta'ya sürülmesine neden olmuş olan bir konferans düzenlemişti.

Bu defa ise Şehremaneti, İstanbul'un iki caddesine Pierre Loti ve Claude Farrère'in adlarını verdi. Elli metre kadar bir mesafenin ayrıldığı bu iki caddenin her ikisi de, Beyazıt ve Fatih üzerinden Ayasofya'dan Edirnekapı'ya kadar uzanan Divanyolu'na açılmaktadır. Pierre Loti Caddesi bir senedir Fransız işgal ordusu tarafından kullanılan İstanbul vilayetinin yanından geçerek tam da Islahatçı Sultan II. Mahmud'un türbesinin karşısına çıkmaktadır. Elli metre mesafedeki Claude Farrère Caddesi ise Binbir Direk adındaki Bizans sarnıcının üzerini kaplayan meydanın yanından geçerek Bab-ı Âli'ye uzanan Mahmudiye caddesinin karşı hizasında Divan Yolu'na kavuşmaktadır.

Pierre Loti ile Claude Farrère İstanbul'da gayet itibarlı kişilerle mekân paylaşıyorlar. Bir yandan ölmüş ama halkın hafızasında canlı kalmış kişiler, diğer yandan da canlı düşünce ve ahlak kurumları. Biraz önce imparatorluğunu kurtarmak ve ıslah etmek için mücadele etmiş olan ve halkının bu iki dostuna hoş geldiniz der gibi duran Sultan Mahmud'un türbesinden bahsetmiştik. Divanyolu'nda Pierre Loti Caddesi'nden birkaç adım sonra onlar da Türkiye'yi düzensizlikten kurtarmış olan meşhur Köprülü sadrazam ailesinin türbesi bulunuyor. Adlarını taşıyan kütüphanenin avlusunun parmaklığı, Fransız Akademisi'nin üyesinin adını taşıyan sokakla yan yana. Karşıda Maarif Nezareti, komşu sokakta ise Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın adını taşıyan bir kız lisesi bulunuyor. Claude Farrère Caddesi'nin karşısında fakir genç kızların çalıştırılıp Türk işleme sanatının hayata geri getirildiği Hilaliahmer'in[1] biçki yurdu var. Diğer ucu ise büyük Fuad Paşa'nın türbesine uzanıyor.

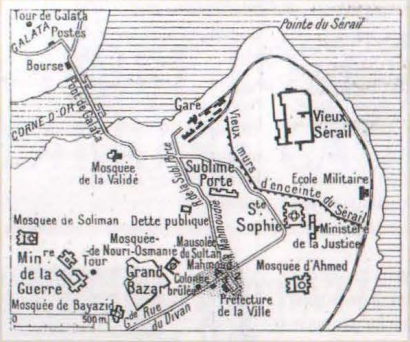

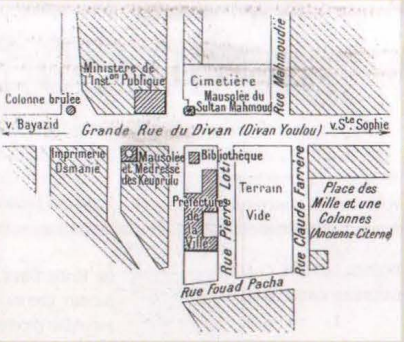
Pierre Loti caddesinin girişi. Sağda Köprülü Kütüphanesi ve ortada İstanbul Şehremaneti. Sağda bir de bir şemsiyenin üstünde hâlâ örtülü olarak Pierre Loti adını taşıyan sokak levhası görülmektedir.

Pierre Loti ve Claude Farrère caddelerinin arasında, savaş sırasında

Pierre Loti ve Claude Farrère caddelerinin açılış töreni: Beyoğlu Belediye Başkanı Ercümend Ekrem Bey, Şehremini Celal Bey'in nutkunun Fransızca tercümesini okumaktadır. Celal Bey arkasında ayakta durmaktadır.

Pierre Loti ve Claude Farrère caddelerinin İstanbul'un genel planındaki konumları (solda).

Pierre Loti ve Claude Farrère caddelerinin konum ve çevresi (sağda).

Claude Farrère Caddesi'nin Divanyolu'na açıldığı nokta. Ön planda, Claude Farrère'in adını taşıyan levha hâlâ örtülü olarak görülmektedir. Divanyolu'nun diğer tarafında, ağaçların arasından Sultan Mahmud türbesinin kubbesi seçilmektedir.

bir nevi Türk-Alman dostluk kulübü olacak muazzam bir binanın inşaatı için istimlak edilen büyük bir arsa bulunmaktadır. İleride bu arsanın ne için kullanılacağı bilinmez ama şimdilik Türklere hep dost olmuş olsalar da Almanlara karşı pek şefkat beslememiş olan iki Fransız yazarın adları arasında sıkışıp kalmış durumda. Kaderin cilvesi...

Pierre Loti ve Claude Farrère caddelerinin ad verme –Müslüman bir ülke söz konusu olduğuna göre vaftiz diyemeyeceğim– töreni büyük bir resmiyetle 23 Ocak günü gerçekleşti. İstanbul Şehremini Celal Bey[5] Fransız yetkilileriyle birlikte Türk devlet erkânına da davetiye yollamıştı. Dahiliye Nazırı Müşir Rıza Paşa[6] ve birçok Türk ricali, Fransa maslahatgüzarı Bay de Laforcade,[7] Fransız işgal ordusu komutanı General Charpy,[8] Doğu Akdeniz filosu komutanı Amiral Duménil ile Bayan Duménil, General Filloneau,[9] Fransız deniz birliklerinin komutan ve kurmayları, her rütbeden çok sayıda Fransız subayı törende hazır bulunuyordu. Şehremininin Beyoğlu belediye başkanı Ercümend Ekrem Bey[10] tarafından Fransızcaya tercüme edilen Türkçe nutkundan ve genç bir savaş yetiminin gayet düzgün bir Fransızcayla yaptığı konuşmadan sonra, Fransız ve Türk bayraklarıyla donanmış Pierre Loti ile Claude Farrère caddeleri gezildi. Caddelerin köşeleri ipek kordonlarla kapatılmıştı. Bunların birincisi Müşir Rıza Paşa, ikincisi Bay de Laforcade, üçüncüsü ise Amiral Duménil tarafından kesildi. Sokak levhalarını örten kumaşlar kaldırıldı ve tören açık havada bir çadırın altında düzenlenmiş bir büfeyle sona erdi.

Türk donanması ve savaş yetimleri bandoları Padişah marşıyla *Marseillaise*'den sonra başka Türk ve Fransız milli havaları çaldı. Gayet kötü hava şartlarına rağmen hatırı sayılır bir kalabalık şenliğe yakından ve uzaktan katılarak bu aralar hüküm süren bronşit ve grip salgınına meydan okudu.

Y.R. [Yusuf Razi]

Türk muhabirimiz Yusuf Razi Bey'in bu mektubuyla birlikte, İstanbullu bir Fransızdan son satırlarını aşağıda verdiğimiz diğer bir mektup aldık:

... Aslında bu tören pek az şeydi, ama İstanbul Şehremaneti'nin ne hoş bir düşüncesiydi! Bu insanlar savaşın korkunç kuralları gereği düşmanımız sayıldılar, ama bizi seviyor ve sayıyorlar. Onları anlamış olan iki romancı seslerini boşuna yükseltmediler. Açık havada, yağmurun altında okunan bu saf nutuklarla İstanbul'un iki sönük sokağının girişindeki bu kırmızı levhalar aslında Fransa'nın Şark'taki itibarı için ne kadar da önemli...

DİPNOTLAR

1 Ambrogio Damiano Achille Ratti (1857-1939), 6 Şubat 1922 günü, Benedictus XV'in yerine Papa seçilmiştir. Nazilere ve Hitler'e karşı almış olduğu çok kesin tavırla hatırlanacaktır.

2 Edhem Eldem, "*L'illustration*'dan Seçmeler: Pierre Loti'nin İstanbul'daki Evi," *Toplumsal Tarih* 272 (Ağustos 2016): 4-6.

3 Patrick Beillevaire ve Frédéric Hitzel, "Farrère, Claude", François Pouillon (der.), *Dictionnaire des orientalistes de langue française* (Paris: IISM-Karthala, 2012), s. 398-399.

4 Kızılay.

5 Mehmed Celal Bey (1863-1926), 1910-1911'de Erzurum, 1911'de Edirne, 1911-1912'de Aydın, 1913-1915'te Halep, 1915'te Konya ve 1919-1920'de Adana valisi, kısa süreler de 1911'de Dahiliye ve 1913'te Ticaret nazırı olmuştur. 1915 yılında Ermenilerin tehcirine karşı çıkmış, bu yüzden de görevlerinden alınmıştır. İstanbul şehremini olarak Temmuz 1921-Mart 1922 tarihleri arasında görev yapmıştır. İktisatçı ve istatistikçi, İstanbul Üniversitesi Rektörü Ömer Celal Sarç'ın (1901-1988) babasıdır.

6 Ali Rıza Paşa (1860-1932), 1908-1909'da Harbiye Nazırı, Balkan Savaşı'nda Garp Orduları komutanı, 1918-1919'da Bahriye Nazırı, 1919-1920'de Sadrazam, 1921-1922'de Nafıa ve Dahiliye nazırı olmuştur.

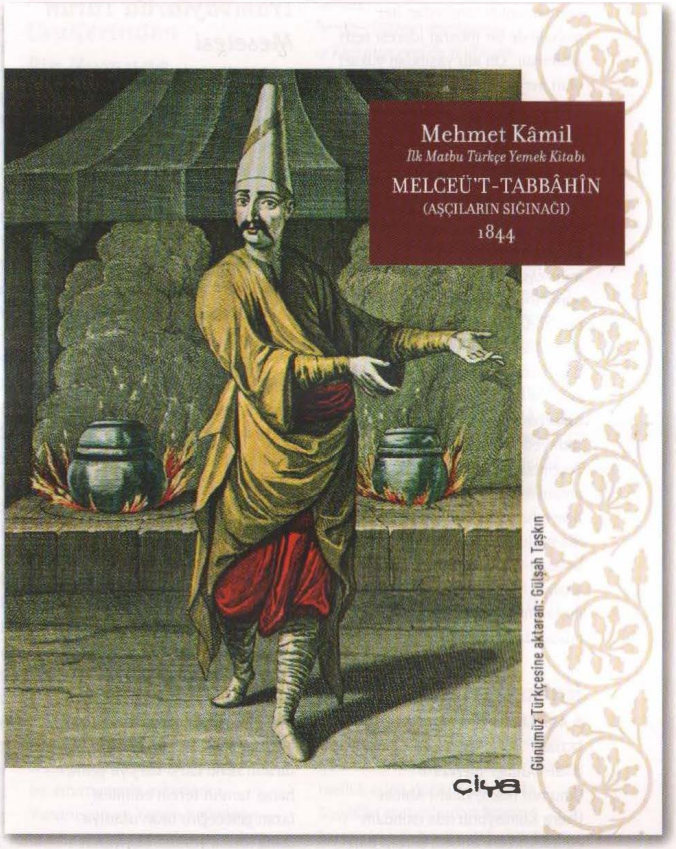
7 Marie-François-Xavier de Laforcade (1883-1961).

8 Charles-Antoine Charpy (1869-1941).

9 Etienne-Honoré Filloneau (1866-1945).

10 Ercümend Ekrem Talu (1886-1956), yazar ve mizahçı. Recaizade Mahmud Ekrem Bey'in oğlu.

Aşçının sığınağının kapısı aralandı...

çiya YAYINLARI

www.yemekvekultur.com

Bükreş Tahliyesi Başladı

1 ARALIK 1916

SABAH

Stockholm'den Lokal Anzeiger gazetesine iş'ar olunuyor: Bükreş Polis Müdürü ile General Berthelot Bükreş ahalisine hitaben atideki emirnameyi neşreylemiştir: Bükreş Kumandanlığı tarafından her mahallede bir ihbarat idaresi tesis edilmiştir. On altı yaşından yukarı olan herkes hüviyetini müsbit evrak-ı lazıme ile işbu idareye müracaat edeceklerdir. İhbarat idareleri ahalinin payitahttan gidip gitmeyeceği ve gittiği takdirde hangi tarihte çıkacağını tayin edecektir. Nisvan ve sübyan beş gün zarfında Bükreş mevki-i müstahkemi mıntıkasını terk edecekler ve masarif-i nakliyeleri hükümet tarafından tesviye ile Bükreş'in civarındaki kura ve kasabata naklolunacaklardır. [...]

Şehirde kalacak ahali hidemat-ı askeriye veyahut hidemat-ı sıhhiyede istihdam olunacaktır. 29 Teşrinisani'den itibaren Bükreş'teki umum me'kulat depoları ve ticarethaneleri hükümet tarafından idare olunacaktır. Me'kulat levazım-ı askeriye idaresi tarafından ahaliye her gün tevzi edilecektir. Bu talimata riayet etmeyenler şedit mücazata duçar olacaktır.

Hanımlarımıza

2 ARALIK 1916

İKDAM

Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisi'nden; Hilal-i Ahmer Üsera Komisyonu'nda istihdam edilmek üzere atideki şeraiti haiz olan hanımlardan arzu edenlerin Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisine müracaatları ilan olunur.

1- Türkçe okuyup yazmak 2- Fransızca okuyup az anlamak.

Dükkânların Zaman-ı Mesdudiyeti

4 ARALIK 1916

SABAH

Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden: Bilcümle meyhaneler altıda, birahaneler dokuzda, bilcümle sinema, tiyatro ve lubiyathanelerle gazinolar, umumhaneler vesaire on ikide kapanacaktır. Süthaneler, pastacı dükkânları nihayet saat birde kapanmış bulunacaktır. Hilafında hareket edenler şiddetle tecziye edilecektir.

Vapur ve Tramvaylarda Tütün Meselesi

5 ARALIK 1916

TANİN

Bir müddetten beri Kadıköy, Haydarpaşa ve Boğaziçi vapurları yolcularından ve tramvay rakiblerinden birçok mektuplar alıyoruz. Bu mektupların hepsinde, vapurların ayakta duracak yer bulunmayan kapalı salonlarında ve tramvaylarda sigara içildiğinden ve hava tahammül edilemeyecek bir derecede ifsad olunduğundan şikâyet ediliyor. Mektup sahiplerinin ifade ve mütalaaları hep şu zemindedir: "Sigara içmek bir zevktir ki yarım saat kadar tehir ve tatil pek ağır bir şey değildir. Fakat dâhilde ayakta duracak yer bulunmayan kapalı salonlarda yarım saat ciğerlere zehirli hava teneffüs ettirmek pek ağırdır. Birçokları bundan yalnız rahatsız olmakla kalmıyor, ahval-i sıhhiyeleri tehlikeye düşüyor. En garibi sigara içenlerden de birçoğu havanın bozukluğundan bizzat şikâyet ettikleri halde başkalarına tâbi olup tütün içmekte devam ediyorlar. Bir tarafın sıhhati, diğer tarafın zevki karşı karşıya gelince hangi tarafın tercih edilmesi lazım geleceğini uzun uzadıya izaha lüzum yoktur. Dünyanın her tarafında bu mesele, umumi merakib-i nakliyede tütünün esas itibariyle meni, fakat mekân müsait oldukça tütün içenlere mahsus ayrı yerler hazırlanması suretiyle halledilmiştir. Bizde de süratle kati tedbirler ittihazını polis müdüriyet-i umumiyeleriyle, Seyr-i Sefain şirketi, Şirket-i Hayriye'den ve Tramvay Şirketi'nden bekleriz."

Sıhhiye-i umumiyeye taalluk eden bu meselede mektup sahiplerinin ne kadar haklı olduğu aşikârdır. Bunun için meselenin makamat-ı aidesinde nazar-ı dikkate alınacağını ümit ederiz.

Bükreş'in Fethi Münasebetiyle

8 ARALIK 1916

İKDAM

Şehrimizde Sürur ve Şehr-ayin

Bükreş şehrinin müttefikin kıtaatı tarafından zapt olunmasından dolayı dün gündüz donatılmış olan şehrimizde bir fener alayı Harbiye Nezareti'nce tertip edilmiş ve alaya şehrimizdeki bilumum esnaf cemiyetleri ve bazı mektepler iltihak eylemiştir. Esnaf cemiyetleri ellerinde bayraklar bulunduğu halde saat altı raddelerinde Harbiye Nezareti önüne azimet ve orada ahz-ı mevki eylemişlerdir.

Fener alayı iki kol üzerine müretteb idi. Birinci kol Harbiye Nezareti'nden, ikinci kol da Ortaköy'de Orhaniye Kışlası'ndan hareket etmişlerdi. Her iki kol sonra Dolmabahçe'de yekdiğerine iltihak etmişlerdir. [...]

Dolmabahçe Saray-ı Hümayunu bahçesinde Zat-ı Şevket-semat Hazret-i Padişahi evvelce ihzar edilmiş olan mevki-i mahsusa teşrif buyurdukları sırada selam havası terennüm edilmiş ve bütün huzzar tarafından üç defa "Padişahım çok yaşa" duasıyla müterafık olarak medid alkışlar aks-i endaz olmuştur. Zat-ı Hazret-i Padişahi tarafından asakirimizin müttefikin asakiriyle beraber ihraz ettikleri Bükreş muzafferiyeti münasebetiyle vaki olan tezahürata iştirak edenlere beyan-ı mahzuziyyet buyrulmuştur. Şu mahzuziyyet ve iltifat-ı hümayun asakir-i şahanenin zabitan ve efradına ve hazır bulunan bütün cemiyetler ile ahaliye Merkez Kumandanı Cevat Bey ve müttefikin kıtaatına yaveran-ı Hazret-i Padişahi'den Mehmet Ali Bey vasıtalarıyla tebliğ edilmiş ve umum tarafından sürekli ve hararetli alkışlarla "Padişahım çok yaşa" duası tekrar edilmiştir.

Bunu müteakip heyete iştirak edenler geldikleri intizam-ı mahsus ile saray-ı hümayun bahçesinden müfarekat etmişlerdir.

Bükreş'in Suret-i Sukutu

8 ARALIK 1916

İKDAM

Romanya cephesi muhabirinden: Bükreş şehri ve istihkâmatı kıtaatımızın şedid hareket ve savletleri neticesinde hiç mukavemet edemeden elimize düşmüştür. Feld Mareşal Mackensen hazretleri altı kişiden ibaret maiyetiyle ordunun ileri kıtaatı arasından otomobil ile yalnızca ilerleyerek en önce ve herkesten evvel Bükreş'e girmiştir. Halbuki şehir içinde henüz ellerinde silah Romen askerleri bulunuyordu. Bunlar mareşale ateş edecekleri yerde bir kısım ahali ile birlikte mareşali silahları ile selamlamışlardır. Şehr-i hâl sulhta gibi bütün kahveler gazinolar tamamen dolu idi. Yarın kıtaatımıza mensup muzikalar şehrin sokaklarından geçeceklerdir.

Amerika ve Sulh

10 ARALIK 1916

TANİN

Berlin-- New York'tan telsiz telgraf vasıtasıyla Deutsche Tageszeitung gazetesine iş'âr olunuyor: Amerika sulh arzusunda bulunuyor. Çünkü harbin temdidinde Amerika'nın artık menfaati kalmamıştır. Amerika'ya mühimmat siparişlerinin fevkalade tenakus etmiş olması üzerine artık Amerikalıların harbin temdidinde menfaatleri kalmamıştır. Fazla olarak hangi hükümet olur ise olsun istikraz verilmesi tehlikeli bir teşebbüs addedilmektedir. Amerika Cemahir-i Müttefikesi İktisat İdaresi bankalara ve eşhas-ı hususiyeye ecnebi hazine tahvilatı almamalarını tavsiye ve bunların kâfi derece teminata malik olmadıklarını ihtar eylemiştir.

İtalyan Sosyalistlerinin Sulh Teklifi

Berlin– Corriere Della Sera nam İtalyan gazetesi yazmış olduğu uzun bir makalede sosyalistlerin parlamentoya dermiyan ettikleri sulh teklifini geri almalarını musirren rica ile diyor ki: Sosyalistler vaziyet-i harbiye namüsait bulundukça sulh müzakeresinin başlamasını talep etmemelidirler. Aksi takdirde vatana fenalık etmiş olurlar. Almanların elinde İtilaf Devletleri arasında tohum-ı fesat saçmak üzere binlerce vesait vardır. Hâlihazırda her zamandan ziyade azim ve fedakârlık göstermek lazımdır.

İngilizlerin Çirkin Usullerinden Bir Numune

10 ARALIK 1916

İKDAM

Berlin– İngiltere, Irak'ta istihdam olunacak amele taburları için Hindistan hapishanelerinde bulunan mahkûminden yeni tabur teşkil etmişlerdir. Taburlardan biri 800 diğeri 1200 mahkûmdan mürekkep olup şimdiden Basra'ya sevk olunmuşlardır. İşbu mahkûmin taburuna refakat eden gardiyanlara küçük zabit rütbesi verilmiştir. Şimdiye kadar toplanan efrat Pencap hapishanelerinden alınmıştır.

Bu tecrübede muvaffakiyet hasıl olursa İngiliz Müstemlekat İdaresi yalnız mahkûminden mürekkep bir ordu teşkil edecek ve işbu ordu efradı pek ağır hidematta kullanılacaklardır.

Yunanistan Ahvali

13 ARALIK 1916

TANİN

Lugano--Sakolo'ya Atina'dan yazılıyor: Harbiye Nazırı Yunan ordusuna hitaben ısdar ettiği bir emirnamede askerlere, Yunanistan ve Yunan hanedan-ı kralisini tehdit etmek isteyenlerin sebebiyet verdikleri mücadele esnasında gösterdikleri fedakârane vatanperverlikten dolayı Kral namına beyan-ı teşekkür etmiştir. Emirname şu suretle hitam bulmaktadır: Ahval-i hazıranın geçeceğine ve vatanın muhterem hükümdarının idaresi ve meşrutiyetinin himayesi altında yeniden bahtiyarane günler göreceğine kanaat-i tammemiz vardır.

Amsterdam– Atina'dan: Yunan hükümeti bütün Yunanistan'da vasi' tedabir-i askeriye ittihaz etmektedir. Atlarla arabalara vaz'-ı yed edilmektedir. Hal-i harp ilan olunmuştur. Atina'da artık Venizelos taraftarları görülmüyor. Hapishaneler bunlarla dolmuştur.

Sulh Teşebbüsatı

14 ARALIK 1916

TANİN

Berlin– Düvel-i merkeziye 12 Kânunuevvel'de muhasım memleketlerdeki tebaalarının himayesi tevdi olunan bitaraf hükümetlere düvel-i muhasımaya müttehiden verilmek üzere bir nota tebliğ eylemişlerdir. Nota derhal müzakerat-ı sulhiyyeye girişilmesi teklifini muhtevidir.

Düvel-i merkeziye, müzakerat-ı sulhiyye için dermeyan ettikleri teklifatın müstemir bir sulhun tesisi için müsait bir esas teşkil edeceği kanaatindedirler. Bu hale rağmen harp devam eylediği takdirde düvel-i merkeziyenin zafer-i nihai ihrazına kadar harbe devama karar verdikleri ve bundan dolayı her türlü mesuliyeti kabulden istinkâf eyledikleri notada ayrıca beyan olunmaktadır. [...]

Fransa Parlamentosu'nda Sulh Gürültüleri

14 ARALIK 1916

TANİN

Bern– Paris'ten Havas Ajansı şu malumatı veriyor: Parlamentonun muvakkat bütçelerin müzakeresine taalluk eden dünkü içtimaında Sosyalist mebuslardan Brison harbin imtidadından dolayı şiddetle protesto etmiştir. Diğer mebuslar da şiddetli protestolar ile Brison'un sözünü kesmişlerdir. Bunun üzerine Brison, "Daha 20-30 sene devam edebilecek olan şu harp kahrolsun!" diye bağırmıştır. Yeniden gürültüler arasında "Parlamentonun namusunu pây-mâl ediyorsunuz!" nidaları. Mebuslardan biri bağırarak demiştir ki: "Bunun için kaç para aldınız?" Buna mukabil Brison bu sözleri söyleyen mebusun başına su bardağını atmış ve neticede celse tatil edilmiştir.

Bedava Hamamlar

15 ARALIK 1916

İKDAM

Osmanlıcher Lloyd'un dünkü nüshasında Şehremaneti'nin pek mühim bir teşebbüsünden bahsediyordu. Sıhhat-ı umumiye namına karibden imkân dairesinde tevessü ve taammümünü temenni eylediğimiz bu teşebbüse nazaran Emanet, fukara-yı ahaliye mahsus olmak üzere şimdilik biri Galata'da, biri Beyoğlu'nda ve ikisi İstanbul'da olmak üzere dört hamam isticar eylemiştir. Bu hamamlarda fukara, Emanet tarafından ita edilecek sabun vesaire ile meccanen yıkanabileceklerdir.

İngilizler, Ruslar ve Boğazlar

15 ARALIK 1916

TANİN

Berlin– İsviçre'den gelen bir telgrafname bir menba-ı mevsuka atfen İngiltere'nın Rusya ile akdetmiş olduğu bir muahede mucibince Rusya'ya yalnız İstanbul ile Boğazları değil, Çanakkale medhalinde Boğazlara hâkim olan adaları dahi terk eylemeği taahhüt etmiş bulunduğunu yazıyor. Harb-ı hazırda İngiltere ile Rusya arasında bir vifak-ı tam hüküm-ferma olduğuna şüpheye mahal yoktur.

Sulh Teklifine İtilafın Cevabı

17 ARALIK 1916

İKDAM

Berlin– Ajans Reuters tebliğ ediyor: İngiltere mahafil-i nuzzarında beyan edildiğine nazaran İngiltere'nin ancak müttefikleri ile müzakere eyledikten sonra Almanya'nın sulh teklifi hakkında beyan-ı fikir edeceği muhtemel ve maznun bulunmaktadır.

Rus Amelesi ve Sulh

21 ARALIK 1916

TANİN

Berlin– Stokholm'den Lokal Anzeiger gazetesi gazetesine iş'ar olunuyor: Almanya'nın sulh teklifi Rusya'nın amele sınıfı ile sınıf-ı mutavassıtı arasında memnuniyetle telakki edilmiştir. Duma Meclisi'nin tafra-furuşane bir surette sulh teklifini reddeylemesi sunuf-ı mezkûre arasında fevkalade hiddet ve infiale bais olmuştur. Bilhassa sol münteha-yı cenah azalarından Gord'un bu içtimadan men edilmesi ziyadesiyle infiali mucip olmuştur.

Sulh Lehinde 10 Bin Rey

21 ARALIK 1916

İKDAM

Berlin– Seine Departmanı Sosyalist Cemiyetleri Kongresi sulh meselesi ile uzun uzadıya iştigal etmiş ve 403 reye karşı 10.026 rey ile kabul eylediği bir kararnamede, Almanya ve müttefiklerinin vazıh esaslara müsteniden sarih teklifatta bulunmaları şartıyla, münasebat-ı beynelmilelin iadesi ve bilhassa sulh lehinde müzakerata ibtidar edilebilmesi mümkün olacağını tasdik eylemiştir.

Lloyd George'un Beyanatı

22 ARALIK 1916

TANİN

Cenevre– Ajans Reuters Londra'dan iş'ar ediyor:

Lloyd George: Almanya'nın sulh teklifatına müttefiklerimizle ittihad-ı tam dairesinde cevap vereceğiz. Harb-ı hazırın hafif meşreplik yüzünden devamı arzusunda bulunanlar gayrı kabil-i af bir cinayet işlemiş olacakları gibi istihdaf edilen gayeye vasıl olmaksızın bu mücadeleden feragat edecek olanlar dahi azim bir mesuliyet altına girmiş olacaklardır.

Almanya'nın teklifini kabul etmekle kendi kendimizi idam etmiş olacağız. Olan şeylerin tamiri istihsal edilmezden evvel sulh akdi imkân haricindedir. Çünkü İtilâf Devletleri Avrupa'yı Prusya sunuf-ı askeriyesinin tahakkümüne karşı müdafaa etmek için meydan-ı mücadeleye atıldıklarından bu tahakkümün ba'de-ma sulh-ı umumiyi ihlal etmemesi için teminat talep etmek mecburiyetindedirler. Binaenaleyh müttefikler birkaç güne kadar kati cevaplarını vereceklerdir.[...]

Avrupa'da Kadın Mesaisi

23 ARALIK 1916

İKDAM

İngiltere'nın sabık Mühimmat Nazırı 15 Ağustos 1916 tarihine kadar İngiliz sanayiinin mazhar olduğu terakkiyata dair Meclis-i Mebusan'da bazı beyanatta bulunmuştur. [...] İngiliz sanayiinde görülen bu terakkiyatın bir kısmı, kadınlar sayesinde vücuda geldiğini de ilave etmeyi unutmayan nazır, atideki malumatı da vermiştir.

1916 senesi yazında İngiliz sanayiinde istihdam edilen kadınların miktarı, bir sene evveline nispetle iki misli fazla idi. İngiltere amelesinin yüzde doksan beşi kâmilen kadın olan pek çok büyük fabrikalar vardır. Binaenaleyh kadınlar dahi bu harp esnasında uhdelerine isabet eden vazife-i vataniyeyi ifa eylemişlerdir. Henüz 1915 senesinde kadınların yeknesak, can sıkıcı ve mihnetli olan mühimmat ve esliha imalatı umurunda istihdam edilebilmeleri mümkün görülemiyordu. Kadınlarımızın İngiliz ordusunu tahlis ettikleri iddia edilirse, mübalağa edilmiş olmaz. Elyevm İngiltere'de kadınların çalışmakta oldukları san'atların envai beş yüze baliğ olmaktadır. 1915 senesinde ise bu beş yüz san'atın ancak üçte birinde kadınlar istihdam edilmekte idiler.

İngiliz kadınlarının vatanlarını tahlis için ne surette çalışmakta oldukları Mühimmat Nazırı'nın baladaki beyanatından müsteban olmaktadır. Alman kadınları dahi harb-i hazır esnasında, kendilerine şeref verecek tarzda hidemat-ı vataniyyede bulunmuşlardır. Sanayimizin ve bilhassa umur-ı ziraiyyemizin büyük bir kısmı, kadınlar tarafından ifa edilmektedir. Alman kadını ister müteehhil, ister mücerred olsun, umur-ı hususiyyesinin müsait olduğu kadar boş zamanlarını hidemat-ı vataniyyeye hasredecek olursa memlekete pek kıymetdar işler görmüş olur. Bizim de sanayi-i harbiyede genç ve dinç kadın kuvvetlerine ihtiyacımız vardır.

Hiçbir kadın vatanın, onun hizmetine müftekır olmadığını hatırına getirmesin. Hele hükümetten tekaüt suretiyle veya diğer suretle maaş alan kadınlar, harbe gönderdikleri erkeklerinin artık hidemat-ı vataniyyelerini ifa etmiş olduklarından, memleketin kendilerinin hizmetine ihtiyacı olmadığını düşünmesinler!

Taht-ı İşgalde Bulunan Romanya Arazisi İçin Osmanlı Delegesinin Tayini

24 ARALIK 1916

TANİN

İstihbaratımıza nazaran Saltanat-ı Seniyye'nin Berlin Sefir-i Sabıkı Ferik Osman Nizami Paşa, Romanya'nın işgal altında bulunan aksamı için Osmanlı murahhası tayin olunmuştur. Gerek askeri gerek Almanca da dâhil olmak üzere birkaç Avrupa lisanına aşina olan Osman Nizami Paşa Almanya ve Avusturya Macaristan'ın ahval-i siyasiyyesine tamamıyla vâkıftır.

Silah Kardeşliği Yıl Başı Hediyesi

24 ARALIK 1916

İKDAM

Viyana– Noel yortuları münasebetiyle Avusturya Harbiye Nazırı ile birçok cemiyetlerin iştirak ve muavenetiyle Galiçya'daki asakir-i Osmaniye'ye hediye olmak üzere sefer halinde şayan-ı istifade bazı eşyayı havi 725 sandık cem ve irsal edilmiştir.

Milad-ı İsa Yortusu ve Sulh

28 ARALIK 1916

İKDAM

Logano-Roma'dan: Bilumum kardinaller dün Papa'nın huzuruna kabul edilerek Milad-ı Isa yortusu münasebetiyle arz-ı tebrikat etmişlerdir. Kardinallerin en müsinni bir nutuk irad ederek sulh için temenniyatta bulunmuştur. Papa, cevaben söylediği nutukta umumen temenni edilmekte olan adilane ve devamlı bir sulhun istihsali zımnında sarf edilen gayretlerden bahsetmiş ve şerait-i matlube husul-pezir olmadıkça bunun teessüsü mümkün olmadığını ilave eylemiştir.

Papa, badehu, sulh hakkındaki temenniyatının yakında husule geleceğinden ümitvar bulunduğunu ve hükümetlerin istikbaline emin ve itimat ile nigeran olduğunu da söylemiştir.

İngiliz Sosyalistleri ve Sulh Teşebbüsatı

29 ARALIK 1916

TANİN

Berlin– İngiltere Parlamentosu'ndaki sosyalistlerden Snowden bitaraf memleketlerde bulunan sosyalistlere İngiltere Hükümeti sulh hakkında bir program tayin etmediği takdirde Kânunusani evailine kadar İngiltere'de bir takım mühim harekât ve tatil-i eşgal vukua geleceğini bildirmiştir.

Fransa Sendikaları ve Sulh Teşebbüsatı

Bern– Fransız Sendikaları Kongresi muharipleri Mösyö Wilson'un teşebbüsatını tervice davet hususunda bir karar ittihaz eylemişlerdir. Kararda Fransa Hükümeti'nin müttefikleri nezdinde bu müttefiklerin de Mösyö Wilson'un teklifatını kabul eylemeleri için müdahalede bulunması talep edilıyor.

Macar Sosyalistlerinin Wilson'a Telgrafı

29 ARALIK 1916

SABAH

Budapeşte– Macar sosyalistleri Mösyö Wilson'a bir telgraf çekerek medeniyet ve teavün-i beşeriyet için bir hicab teşkil eden harbe nihayet vermek için reis-i müşarünileyh tarafından sulh hakkında vuku bulan teşebbüsü tamamıyla takdir ve tasvip eylemekte olduklarını bildirmişlerdir. Sosyalistler Amerika Reisicumhuru'nun iade-i sulh hususundaki mesaisine devam eylemesini rica etmişlerdir.

İngiltere'de Büyük Bir Galeyan

30 ARALIK 1916

SABAH

Amsterdam tarikiyle İngiltere'den alınan haberler bu günlerde ahali arasında şiddetli bir galeyan hüküm sürdüğünü bildirmektedir. Müttefik devletler tarafından vuku bulan sulh teklifine henüz itilâf hükümetlerinin cevap vermemesi diğer bütün itilaf memleketlerinde olduğu gibi İngiltere'de dahi heyecanı mucip olmuştur. Bilhassa sosyalistler İngiltere Hükümeti tarafından ittihaz edilmiş olan hat ve harekete karşı son derece gazab gösteriyorlar. Hatta izhar-ı tehdidata kadar ileri gidiyorlar. O derece ki yakında İngiltere'de büyük arbedeler zuhur etmesi melhuzdur. Zaten şimdiden sulh lehinde ciddi nümayişler icrası için vasi mikyasta hazırlıklar görülmektedir. Sal-ı cedid ibtidasına kadar hükümet sulh hakkındaki programını izah etmezse memleketin her tarafında büyük nümayişler icra olunacak, büyük grevler vuku bulacak velhasıl bütün İngiltere altüst olacaktır. İngiltere Hükümeti'nin memleket dâhilinde husule gelen bu şiddetli galeyanlara karşı ne düşündüğü malum değil ise de herhalde bugünlerde sureti kat'iyede tayin-i vaziyete mecbur olduğu şüphesizdir.

Sosyalistler ve Sulh

31 ARALIK 1916

TANİN

Berlin– Macaristan, Norveç, Danimarka sosyalist fırkaları Amerika Reisicumhuru'u Wilson'a telgrafnameler keşide edip reis-i müşarünileyhin sulh teşebbüsünü tasvip eylediklerini beyan eylemişlerdir.

Dünkü İstiklal Bayramı

31 ARALIK 1916

TANİN

Bundan altı buçuk asır evvel, hemen bu günlerde, Anadolu'da yeni bir devlet doğmuş ve ilk hakanımız Sultan Osman da onun ilk tacidarı olmuştu. İşte İstanbul da dün bu büyük günün sene-i devriyesini üçüncü harp yılında hürmet ve kudsiyetle karşıladı. [...]

GÖZE KAÇAN, GÖZE GELEN

BÜYÜK VALİDE HAN

Günümüzde "hanlar bölgesi" diye adlandırılan alan, kentin Konstantinopolis olarak başkente dönüştüğü 4. yüzyıldan beri hep ticaret bölgesi olarak faaliyet göstermiştir. Neredeyse bin beş yüz sene geleneksel haliyle hayatını sürdüren bu bölge 1950'lerden sonra motorlu araçların kent ve ticaret hayatına girmesiyle, önemini önceki zaman dilimine göre hızla kaybetmeye başlamıştır. Hanlar bölgesi, İstanbul'un kentsel anlamda büyükçe bir alan oluşturan dokusunu ve mimari özelliklerini kör topal da olsa koruyabilen çok ender yerlerinden biridir. Büyük Valide Han da bu alan içinde en çok tanınan yapıdır. Bu yazı dizimize "Gözden Kaçanlar" adını vermiştik, gözden ırak ve yok olmaya mahkûm yerlere dikkat çekmek için. Büyük Valide Han için belki de "Göze Kaçan" veya "Göze Gelen" diye bir başlık atmak gerekebilir. Han çok görmüş geçirmiş yaşlı bir büyüğümüz gibi sakin sakin yaşlılık arazlarıyla hayatını sürdürürken, birden hayatı alt üst oldu. Havada resimlerinin çekilmesi için uğraşan yüzlerce insan akın akın hana gelip çatıdaki kubbelerin tepesinde zıplayıp duruyor. Nedeni çok net anlaşılamıyor, zıplayanlar da kubbelerin çökmesi veya oradan ciddi bir mesafeden düşmeleri ihtimalini çok önemsemiyor. Sosyal medyadaki bu akım içinde yer alabilmek için fazla düşünmeden memleketimizde makbul olan sürü refleksiyle zıplaya zıplaya gezenler nedeniyle Valide Han'ın kafası yakın zamanda çatlayacak.

Bu sayıdaki katkısı için Yrd.Doç.Dr. Zerrin İren Boynudelik'e teşekkür ederiz.

istanbul@arkeologlardernegist.org

KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE TARİHİ BELLEĞİMİZ İÇİNDEN BÜYÜK VALİDE HAN

ZERRİN İREN BOYNUDELİK

İSTANBUL'DA HANLAR BÖLGESİ

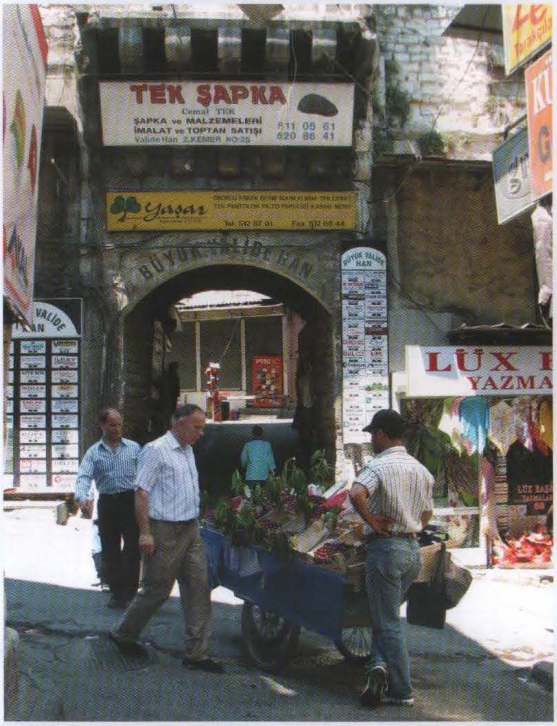
Tarihi Yarımada'da Çemberlitaş, Beyazıt ve Eminönü arasında kalan ve Hanlar Bölgesi olarak bilinen yer Osmanlı döneminde birçok esnaf ve işkolunun bulunduğu bir alandır. Osmanlı döneminde özellikle deniz yoluyla gelen malların rıhtımlara boşaltılıp bu hanlara yayıldığı bilinir.

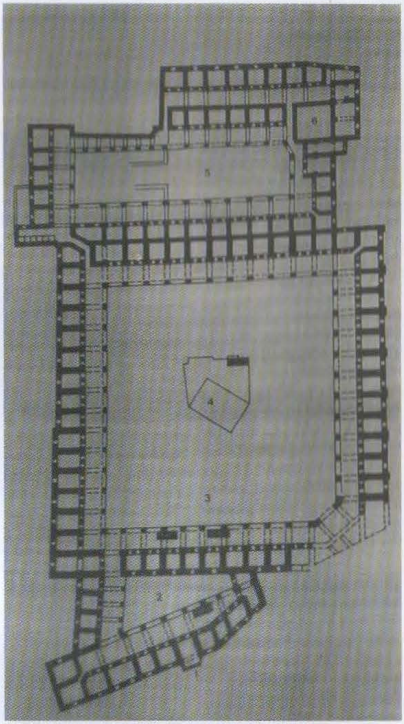
Bölgenin en önemli caddesi olan Çakmakçılar Yokuşu, Babıâli Caddesi, Divanyolu, Direklerarası gibi kentin şöhretli yollarından biridir. Bu yol aynı zamanda Mercan Ağa Mahallesi ile Taya Hatun Mahallesi arasındaki sınırı oluşturur. Aynı yokuşun üstünde, Büyük Valide Han dışında Büyük Yeni Han, Sümbüllü Han, Muradyan Han, Çakmakçılar Hanı, Sabri Safa Hanı, Nasır Hanı, Birlik Hanı da yer alır. Reşat Ekrem Koçu *İstanbul Ansiklopedisi*'nde "Büyük Valide Han" maddesinde şu bilgileri aktarır:

> Hanın cephesinin bulunduğu Çakmakçılar Caddesi de tarihi bir yoldur. Bu yol üzerinde aşağıdan yukarı çıkılırken sağ taraftaki dükkânların hemen hepsinde tüfek ve tabanca çakmağı imal edilir, tüfekçi ustaları buradan çakmak satın alarak yaptıkları silahları tamamlarlardı. İstanbulkâri karanfil ve horozlu çakmak ile çekirge çakmak denilen neviler çok meşhur olup erbabı tarafından hararetle aranırdı. Yokuşun baş kısmındaki dükkânlarda da tığ imal eden esnaf bulunurdu.

Geçmiş yıllara göre önemli yapısal değişiklikler gösteren yokuştan, Eminönü Belediye Başkanlığı'nca hazırlanan 2003 tarihli *Asırlar Boyunca Eminönü* adlı çalışmada şöyle söz edilir:

> Bu meşhur yokuş eski simasını tamamen değiştirmiş, hüviyetsiz bir çarşı olmuştur. Büyük Valide Hanı, İstanbul'da İranlı küçük esnafın toplandığı bir site olmuşken o bile karışmıştır, ki yakın geçmişte daha muazzam kapısında ve bu kapının içinde başka bir âlemin içine girileceği his edilir, görülürdü. Gündüz iş saatlerinde kalabalık bir yoldur,

Büyük Valide Han'ın Çakmakçılar Yokuşu'ndaki giriş kapısı (solda).

Fotoğraf: Burak Sevingen, 2007.

Büyük Valide Han Planı, Goodwin, 1971 (sağda).

uğultusu eksik olmaz, bilhassa sırt hamalları daimi faaliyet halindedir. Atlı yük arabaları her iki istikamette gider gelir, motorlu nakil vasıtaları ancak yukarıdan aşağı inebilir. Trafiğin tıkandığı sık görülür.

Bu bilgilere, son yıllarda kentsel dönüşüm planları çerçevesinde ve Tarihi Yarımada'nın yeniden yapılandırılması ve ihyası bağlamında yeni bir uygulama olarak, Çakmakçılar Yokuşu'nun tekerlekli trafiğe kapatıldığını eklemek gerekir. Bölgeyi yaya gezenler için büyük kolaylık sağlayan bu uygulama burada çalışan işyerleri için aynı derecede elverişli olmamıştır.

BÜYÜK VALİDE HAN

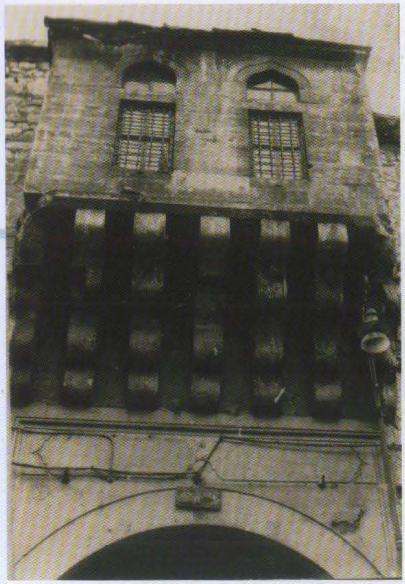
Hanlar bölgesinde, Çakmakçılar Yokuşu üzerinde bulunan hanlar arasında döneminin en büyük yapısı olarak kayıtlara geçen bina Büyük Valide Han'dır. Kitabesiz olmasına karşın hanın 17. yüzyılda yapıldığı bilinir, bazı kaynaklar 1651 tarihini de verir. Mimarı bilinmeyen yapının banisi, I. Ahmed'in eşi, IV. Murad ve I. İbrahim'in annesi Kösem Mahpeykor Sultan'dır. Hanın inşaatı başladığında burada bulunan mefdun Cerrahbaşı Mehmed Paşa'nın sarayı "gereği" üzerine yıktırıldı. Hanın yine Kösem Sultan tarafından Üsküdar'da yaptırılan Çinili Camii'nin vakfiyesi olduğu pek çok kaynakta olduğu gibi *Hadikatü'l-Cevami*'de de yazmaktadır.

Büyük Valide Han, İstanbul'da o tarihe kadar yaptırılmış, Mahmut Paşa Külliyesi Hanı'ndan sonra en büyük han yapısı olarak bilinir. Bu yapısal iddialılıkta banisinin, Kösem Mahpeyker Sultan'ın kimliği de rol oynamış olmalıdır.

Birinci avlu.

Fotoğraf: Burak Sevingen, 2007.

Giriş Kapısı (solda).

İstanbul IV Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, Encümen Arşivi, 1937.

Giriş Kapısı ve "kuzuluk" adı verilen küçük kapı, 2007 (sağda).

Fotoğraf: Zerrin İren Boynudelik.

BÜYÜK VALİDE HAN'IN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Büyük Valide Han tipoloji olarak iki katlı ve üç avlulu bir şehir hanıdır ve kapladığı alan bakımından İstanbul'da herhangi bir külliyeye ait olmayan en büyük şehir hanıdır.

Yapı malzemesi olarak İstanbul hanlarında geleneksel olan taş ve tuğla kullanılmıştır. Ana girişte ve dış duvarlarında da almaşık düzende aralarda üçer sıra tuğla olmak üzere kesme taş ve tuğla işçiliği görülebilir. Hem dış cephede hem de iç mekânda revak kemerleri ve örtü sistemindeki tonozlarda tuğla, taşıyıcı duvarlar, payeler, kapı kemerleri, pencere söve ve lentolarında kesme taş kullanılmıştır. İç bölümlerdeki ara duvarlar ise moloz taşla inşa edilmiştir. Dış görünüm bakımından değerlendirildiğinde, yapıldığı yıllarda da son derece canlı bir ticari faaliyet alanı olan Mercan bölgesinde hem bu karmaşık dokuya hem de eğimli topografyaya uyumlu olarak, organik bir plana ve dış görünüme sahiptir. Yolun eğimine bağlı olarak zemin kat dükkânların yüksekliği birbirinden farklıdır; yükseklikleri artar ya da azalır.

Giriş kapısı cephenin tam ortasında değildir; simetri aksı sağa doğru kaymıştır. Kapının üzerinde kademeli taş konsollar üzerine oturan çıkmanın sivri kemerli pencereleri, cephedeki diğer yuvarlak kemerli pencerelerden ayrılır ve bu yapı elemanına bir önem kazandırır, bu da cepheyi görsel olarak zenginleştirir. Hanın ana giriş kapıları muhtemelen orijinal haliyle ahşap üzerine dövme demir kabaralı iki kanat halinde hâlâ mevcuttur. Sol kanatta kuzuluk kapısı denen büyük kapıdan bağımsız kullanılabilen küçük bir giriş görülebilir.

Topografyaya bağlı olarak inşa edildiği için muntazam olmayan bir plana sahip olan Büyük Valide Han'ın üç avlulu oluşu İstanbul hanlarında 17. yüzyıla kadar uygulanmamış olan en önemli özelliktir. Bu sayede ahırlar bölümü üçüncü avlunun bodrumuna aktarılarak yaşam alanından kesin olarak ayrılmıştır.

Çakmakçılar Yokuşu'ndan girilen birinci avlu diğerlerine göre küçük ve üçgen formundadır. Üst kata bir merdiven bağlantısı vardır. Odalarının kuruluş sistemi ikinci avludakilere benzer. Zemin revakları gerisinde depo mahiyetinde odalar vardır. Zeminde revak ve odalar beşik tonozlu, üst katta ise bazı yerler kubbe bazı yerler ise tonozla örtülüdür. Bu minik avlunun sadece iki yanı revaklıdır.

Buradan beşik ve çapraz tonozlu bir geçitle ikinci avluya geçilir. Han-ı Kebir (Büyük Han) adıyla anılan bu avlu 63 x 66 metre ölçülerinde kareye yakın bir plana sahiptir. Avluya açılan geçidin aynı zamanda sağ ve solunda ikinci kata götüren merdivenli geçişler yer alır. Avlunun zemin kat odaları yuvarlak taş kemerli kapılarla revaklara açılır. Aynı şekilde üst kat odaları da kemerli bir revağa açılır. Zeminde revak ve odalar beşik tonozlu, üst katta ise kubbeyle örtülüdür. Üst katta oda kapılarının

bir yanında bulunan pencerelerden odalara biraz ışık girebilmektedir. Bazı odaların ocakları ve iki yanlarındaki nişler bugün de görülebilir.

İkinci avludan yine tonozlu bir geçitle üçüncü avluya geçilir. Bu bölümün adı Han-ı Sagır (Küçük Han) olsa da bugünkü kullanıcılar tarafından Sağır Han olarak bilinir. Dikdörtgen bir avlu etrafında sıralanmış revaklı odalardan oluşan bu ince uzun bölüm 15 x 56 metre boyutlarındadır. Alt kattaki odalar ve revak tonoz, üst katta ise revak tonoz, odalar ise kubbeyle örtülüdür.

Büyük Valide Han, birinci ve ikinci avluda 153, üçüncü avluda ise 57 oda olmak üzere toplam 210 odalı bir yapı olarak tasarlanmışsa da bağımsız birim olarak algılanması gereken odaların sayısı bugün çok daha fazladır. Bunun önemli bir nedeni yıllar içinde yapılan eklemelerin, imar afları sırasında edindikleri bağımsız birim tapuları olmalıdır.

Bu avlunun kuzeydoğu köşesinde yapıya entegre edilmiş Bizans dönemine ait, İrene adıyla anılan bir kule bulunur. Hasar görmüş olan Han-ı Sagir'in bir bölümü 1906 yılında yıktırılır, geri kalanın önemli bir bölümü de 1926'da çöker. Bu yıllarda bahsedilen bölüm Belediye Fen İşleri tarafından mühürlenerek kapatılır, ancak zaman içinde çeşitli yerlerinden açılan kapılardan içeri girenler buradaki odalara tekrar yerleşir.

BÜYÜK VALİDE HAN'IN DEĞİŞİMİ

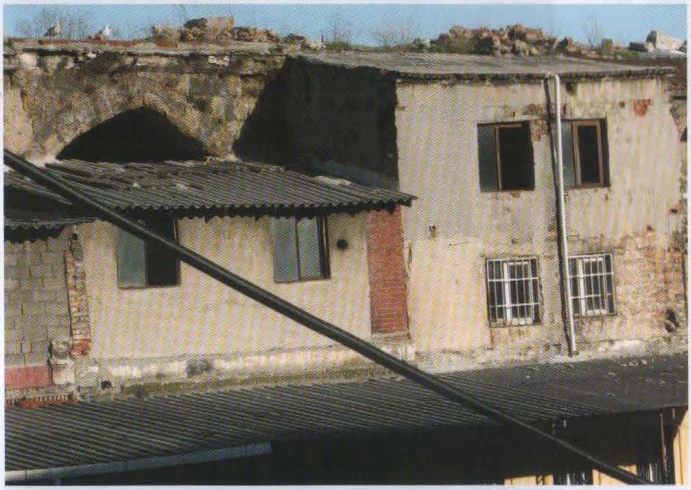
Büyük Valide Han'ın fiziksel ve buna bağlı sosyal yapısındaki değişimler, dönüşümler belgelerden anlaşıldığı kadarıyla 1900'lerin başına kadar geri gider. Bu dönüşümün özellikle fiziksel boyutunu bir tür "çökme" olarak tanımlamak kesinlikle haksızlık olmaz. Bir dizi tamiratla başlayan değişim, ehil olmayanların elinde giderek özgünlüğün yitirilmesi halini almıştır.

Üst katta hemen hemen tüm revak kemerleri, önlerine çıkma şeklinde yapılan kaçak odalarla kapatılmış, bu odaların bazılarının üzerine ayakta nasıl durduğu zor anlaşılan katlar çıkılmıştır. Zemin kattaki mekânlar da önlerindeki revaklarla birleştirildiğinden, özgün revaktan pek bir şey geriye kalmadığı gibi yapılan tüm eklentiler de orijinal yapıyla ne görsel ne de başka bir şekilde ilişki sağlayamamıştır.

Odaların iç düzenleri değişmiş, çoğuna bir ara kat yapılmış, zemin kat odalarının birçoğuna da bodrum katı açılmıştır. Uzun zamandır kapsamlı bir tamirat, bakım görmediği çok belli olan handa sadece yarım yamalak münferit tadilatlar sürmektedir.

Metin And'ın "Anonim Bir Çarşı Ressamının Yaptığı 2 Ciltlik İstanbul Albümü" başlıklı makalesinde kullandığı 17. yüzyıla ait bir minyatürde hanın çatısındaki kubbelerin aralarında bacalar tasvir edildiği görülür. Odalardaki ocakların bir gereği olarak var olması gereken bacalara bugün artık pek rastlanmaz.

2006-2009 yılları arasında bir proje çerçevesinde Büyük Valide Han için-de yapılan sözlü görüşmelerde de sık sık bu bacaların geceleri buraya gelenler tarafından yıkıldığı, bunun da muhtemelen bir define arayışı olduğu ifade edilmiştir. Burada bir define bulma beklentisi de Kösem Sultan'ın servetini burada saklamış olduğu rivayetiyle beslenmektedir. Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki Büyük Valide Han maddesinde tarihçi Naima'dan alıntı

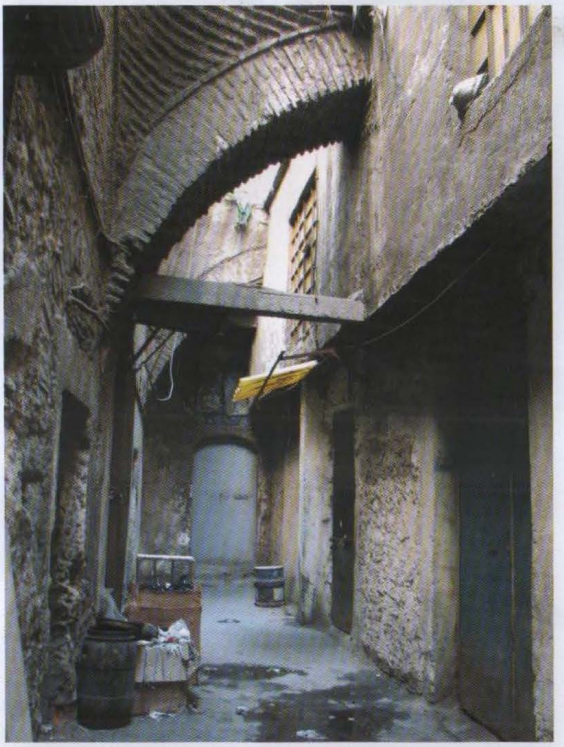
İkinci avlu, ikinci kat revakları doğu kanadı, 2008.

Çarşı ressamlarına ait iki ciltlik İstanbul Albümü V. 17. yüzyıl, Museo Civico Correr, Venedik.

yaparak, handa Kösem Sultan'a ait yirmi sandık florin altının sultanın katlinden sonra bulunduğunu ve tamamının devlet hazinesine kaydedildiğini belirtir.

Bugün ikinci avlu ortasında bulunan Iran Mescidi'nin de özgün olmadığı eski tarihli fotoğraflardan anlaşılmaktadır. 1894 depremi ve 1926 yangınından sonra onarım geçiren mescidin orijinal yapısı daha küçük boyutlarda, tek katlı ve ahşaptır. Mescit Iran, Azerbaycan ve Kafkasya'dan gelen önemli bir miktardaki tüccarlara hizmet etmiştir. Handa bunun dışında da başka yerlerden gelen her türlü tüccarlara konaklama ve ticaret olasılığı sunulmuştur. Konaklamanın dışında toptancılık ve üretim faaliyetlerinin de sürdürüldüğü handa bugün durum çok karışıktır.

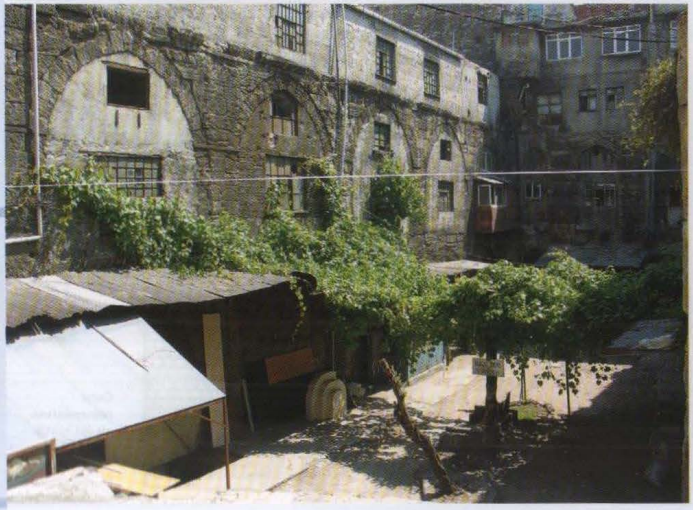

Büyük Valide Han, üçüncü avlu giriş katı revakları ve kapatılmış alanlar, 2008.

Fotoğraf: Burak Sevingen

Hanın bir zamanlar kendisine ve desteklediği vakıflara fazlasıyla yeten bir ekonomik getiriye sahip olduğunu bilmek düşündürücüdür. Bugün özellikle fiziki durumuna, yıpranmışlığına bakıldığında bu tanımlamalara inanmak zordur. Çok fazla ortaklı mülkiyetlerden dolayı genel bir tadilat zorlaşırken, idari makamların da hanlar bölgesini kocaman bir turistik alana çevirme isteklerine dair rivayetler orijinaline yakın işlevler için ciddi anlamda bir onarım yapılmasının pek muhtemel olmadığını göstermektedir.

Sanat tarihi ve mimarlık tarihi açısından son derece özgün bir yapı gösteren Büyük Valide Han, her ne kadar 1983 yılında "korunması gereken tarihi miras" olarak tescil edilmişse de özellikle korumaya yönelik herhangi bir önlemin doğrudan konusu olmamıştır, yakın bir gelecekte de olacak gibi durmamaktadır.

Üçüncü avlu, Sağır Han. 2005.

Fotoğraf: Zerrin İren Boynudelik.

Ne var ki Valide Han veya komşu hanlarda da olduğu gibi ticaretin hâlâ sürebiliyor olmasının bir nedeni de dokunun eskiliğinden, ulaşımın zorluğundan dolayı kiraların düşük olmasıdır. Burada çok düşük kâr marjlarıyla çalışanların restore edilmiş bir handa bir daha yer bulmaları mümkün değildir. Ticaret, küçük üretim, depo gibi işlevlerin dışında bu gibi yerlerde genç mimar veya sanatçıların atölye veya ofisleri de görülebilmektedir.

GÜNCEL SANAT VE KAMUSAL MEKÂN PRATİKLERİ İÇİNDE BÜYÜK VALİDE HAN

Büyük Valide Han pek çok kişinin gündemine 2003 yılında düzenlenen

Uluslararası 8. İstanbul Bienali ve Mike Nelson "efsanesi" ile gelmiştir.

2003 yılında düzenlenen 8. İstanbul Bienali, diğerlerinden önemli bir farklılık olarak ajandasına Kamusal Projeler başlığını da almıştır. Bu başlık altında, ana mekânlara ek olarak kentin sokakları, hamamı (Cağaloğlu Hamamı), meydanları, otobüs durakları ya da reklam panoları buralarda kurulacak enstalasyonlar ya da performanslar için tahsis edilmiştir.

Bu projeler arasında kamusal pratik ve deneyim yaratması açısından en önemlisi kuşkusuz Mike Nelson'un "isimsiz" olarak adlandırdığı mekân düzenlemesidir. Nelson'un yerleştirmesi İstanbul'da önemli bir 17. yüzyıl yapısı olan Büyük Valide Han'ın ikinci avlusunda, ikinci kattaki 51 no'lu odasında yer almıştır. Bu oda artık kullanılmayan bir yaldız atölyesi idi. İki katlı odanın içinde ne zamandan kaldığı pek belli olmayan ama uzun zamandır da kimsenin elinin değmediği aşikâr olan birçok malzemenin yanında Nelson'un Büyük Valide Han'ın içinden ve çevresinden çekmiş olduğu, iplere metal mandallarla asılmış siyah beyaz fotoğraflar sergilenmiştir. Bu küçük oda Nelson'un isteği üzerine kilitli tutulmuş ve kapının üzerindeki "Anahtar çaycıda" notunu izleyerek çaycıyı bulup kapıyı açtırmak gerekmiştir. Bu mekân düzenlemesinin bir kamusal proje olarak tanıtılmasının ve algılanmasının temel nedenlerinden biri, büyük olasılıkla yerleştirmenin tanımlanmış bir sergi mekânının çok dışındaki, günlük hayatın akıp gittiği bir yapıda gerçekleşmiş olmasıdır. Nelson'ın işini katılım, deneyim, diyalog gibi güncel sanatın yeni kavramlarıyla birkaç düzeyde okumak mümkündür.

Bienal kataloğunda yer almasıyla birlikte "herhalde görülmesi gerekir" türünden bir merak uyandıran Mike Nelson'ın yerleştirmesini görmeye karar verme anı işin parçası olmaya başlanan andır. Bundan sonraki süreç, önce yeri bulmak, bunun için de belki o güne kadar hiç karşılaşılmamış olan yeni tecrübelerle yüz yüze gelmekle devam etmiştir.

Mike Nelson "Mağazin: Büyük Valide Han", 8. İstanbul Bienali 2003.

İKSV Arşivi

Mike Nelson'un 2003 yılında gerçekleştirdiği yerleştirmesinin üzerinden 11 yıl geçti. Bugün Büyük Valide Han'ı ziyaret edenler, serginin sorumlusu Çaycı Hasan'ın ve handa bir odada o zamanlar bir dokuma tezgâhı bulunan ama buraya her ne vesileyle gelirse gelsin tüm ziyaretçileri hanın çatısına çıkarmak konusunda ikna etmeyi kendine bir görev bilen Mehdi Bey'in bu sergiyi en ufak ayrıntılarına kadar ama özellikle de ziyarete gelen ünlüler ve onlarla girdikleri diyaloglar bakımından hatırladığını ve hatta zaman zaman serginin sahipliği konusunda gizli bir rekabet içine girdiklerini görecektir. Bunun dışında hanın sürekli sakinlerinden hemen hemen hiçbirinin bu odayı görmediğini yansıtan, "Evet bir şey vardı, çok kalabalık gelmişti o zaman, ama ben gitmedim oraya hiç, ne olduğunu bilmiyorum..." ifadeleri kayıtlara geçmiştir.

"SAHTE/SAHTEKÂR" BÜYÜK VALİDE HAN

Büyük Valide Han 2011 yılında, hiç beklenmeyen bir şekilde, İstanbul'dan epey uzakta, 54. kez düzenlenen Venedik Bienali çerçevesinde bir kez daha karşımıza çıkmıştır: British Council tarafından Venedik Bienali'nde İngiltere'yi temsil etmek üzere seçilen Mike Nelson, İngiltere Pavyonu'nda üç ay boyunca altı kişilik bir ekiple aralıksız çalışıp, 500.000 ABD dolarından fazla bir maliyetle Büyük Valide Han'ı binanın içine yeniden inşa etmiştir. Sanatçı işini "I, Impostor" olarak adlandırmıştır. Verilere göre "I, Impostor", 54. Venedik Bienali'nin en çok ziyaretçi

Mike Nelson, "I, Imposter" yerleştirmesi, 54. Venedik Bienali İngiliz Pavyonu, 2011, Venedik.

Fotoğraf: Zerrin İrem Boymudelik

alan işlerinden biri olmuştur. Ve yine bazı eleştirmenlere göre de Bienal tarihi boyunca sergilenmiş en etkileyici birkaç işten de biridir.

Sanatçı, "bir bienal içine bir başka bienal inşa etmek" olarak tanımladığı düzenlemede İngiliz Pavyonu olan binanın içine Büyük Valide Han'ın bir replikası yapmış, Valide Han'ın avlu geçişlerindeki gökyüzünü oluşturabilmek için binanın çatısını delmiş ama aynı zamanda tüm yapıyı gün ışığından da arındırmıştır. Nelson bu işinin doğrudan doğruya 2003 Istanbul Bienali'nde Büyük Valide Han'da yapmış olduğu mekân düzenlemesine, "Magazin: Büyük Valide Han"a bir referans olduğunu söylemiştir. Nitekim yerinde yapılan replika inşaatların yanı sıra kullanılan pek çok malzeme Han'dan ve Istanbul'daki eskicilerden toplanıp Venedik'e götürülmüş ve sanatçının Istanbul'da 2003'te kurduğu karanlık oda yeniden canlandırılıp yine burada kullandığı han ve çevresinin siyah beyaz fotoğrafları aynı düzende iplere asılmıştır. Nelson 17. yüzyıl Istanbul'u ile aynı dönemin, Batılı olmasına rağmen pek çok bakımdan Doğu'ya yakın duran Venedik kenti arasındaki köprüyü bu han aracılığıyla kurduğunu söylemekte, ayrıca işini tasarlarken Orhan Pamuk'un *Beyaz Kale* romanından etkilendiğini, işin başlığının da romanın sonuna bir referans olduğunu belirtmektedir.

Ayrıntılı bilgi için: Ayşegül Baykan, Zerrin Iren Boynudelik, Burak Sevingen, Belkıs Uluoğlu, *Tarihi Belleğimiz İçinde Büyük Valide Han* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014).

SON SÖZ

ARKEOLOGLAR DERNEĞİ İSTANBUL ŞUBESİ

Hanlar bölgesi şehrin en eski ticari bölgelerinden biridir; bu yönüyle sosyal dokusunu bir ölçüde korumaktadır. Öte yandan alan yönetiminin eksikliği ve yapıları koruyarak kullanmayı kolaylaştıracak mekanizmaların bulunmayışı bu yaşlı yapıları her geçen gün tahrip edici müdahalelerle baş başa bırakmaktadır. Günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş atölye ve esnaf gruplarını bu mekânlardan koparmadan yapıların kullanılmasını, onarılmasını sağlamak kent hakkı ve korumanın müşterek alanı olarak önümüzde durmaktadır. Büyük Valide Han da gerek korumaya, ortaya çıkarılmaya değer mimari özellikleri, gerekse de köklü kullanım biçimleriyle bu durumun ciddi bir parçasıdır. Üzerinde zıplama hastalığına kapılanların altında çatırdayan kubbelerini korumak için dahi en ufak bir önlem alınamayan hanın bir köşesinde kalmış ve muhtemelen vaktiyle Cerrah Mehmed Paşa'nın sarayının cihannuma kulesi olarak kullanılmış İrene Kulesi'ni ise "Gözden Kaçanlar"ın gelecek ayki yazısında tanıtacağız.

Zıplayanlar.

Hürriyet, 13 Haziran 2016, "1TL'ye Büyüleyici İstanbul Manzarası" başlıklı haber.

Büyük Valide Han kubbesinde kuyruk.

Fotoğraf: Zeynep Kuban, 2016.

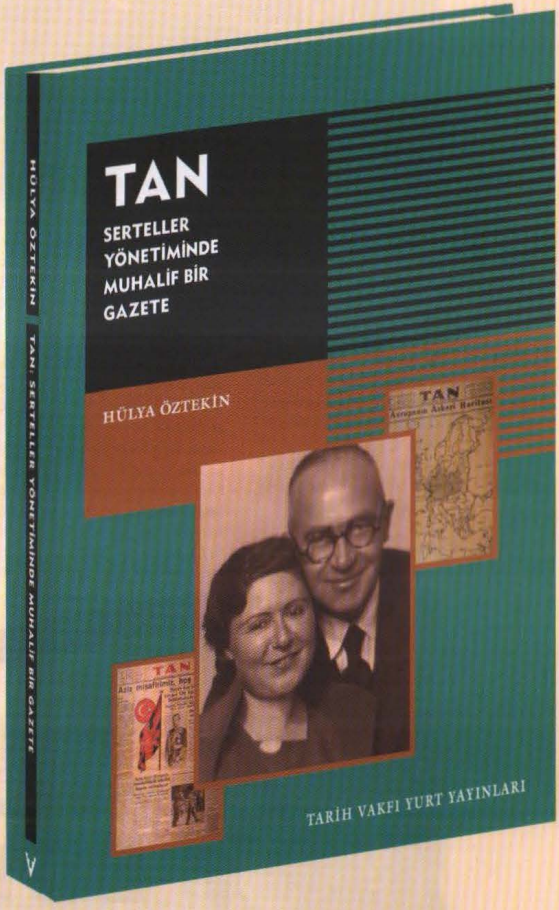
TAN

SERTELLER YÖNETİMİNDE MUHALİF BİR GAZETE

Türkiye basın tarihinde sol yayıncılığın önemli temsilcilerinden biridir Tan gazetesi (1935-1945). Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel, Muvaffak Şeref, Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Pertev Naili Boratav, Esat Adil Müstecaplıoğlu, Hulusi Dosdoğru, Cami Baykurt, Behice Boran, Sabahattin Ali, Aziz Nesin gibi Türkiye solunun önemli isimlerini yazar kadrosunda barındıran gazete, tek parti iktidarının ve İkinci Dünya Savaşı'nın zor günlerinde ülkedeki muhalif çevrelerin sözcüsü olmuştur. Bir taraftan Nazizm, faşizm ve emperyalizm karşıtı bir yayın politikası izlerken, diğer yandan çok partili rejim, insan hakları, demokrasi, özgürlük, çoğulculuk gibi kavramların savunuculuğunu yapmıştır.

Dönemin egemen basın anlayışının tersine, Tan hiçbir zaman bir iktidar gazetesi olmamıştır. Bunun bedelini ise 4 Aralık 1945 tarihinde yaşadığı acımasız bir linç ve yıkım girişimiyle ödemiştir. Gazetenin yayın hayatına son vermesine neden olan ve 'Tan baskını' olarak bilinen bu olay aslında sadece Tan'a ve Serteller'e yönelik değil düşünce, ifade ve basın özgürlüğüne de yönelik bir linç ve yıkım girişimidir. Bu açıdan Tan'ın öyküsü, aynı zamanda Türkiye'de basın özgürlüğü ve demokrasi mücadelesinin öyküsüdür.

Tan'ı incelemek üzere yola çıkan Hülya Öztekin'in çalışması, gazetenin yayımlandığı döneme ışık tutarken, okuyuculara ve araştırmacılara tek partili Milli Şef dönemi, İkinci Dünya Savaşı, çok partili rejime geçiş gibi Türkiye siyasi tarihinin önemli süreçlerini gazete sayfaları üzerinden okuma imkânı da sunuyor.

Online Satış: www.tarihvakfi.com

Vakıf Merkezi
Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

Ankara İrtibat Bürosu
Selanik Caddesi Tankut İş Merkezi
No 82/30 06420 Kızılay Ankara
T (0312) 424 05 10 / 424 00 50

TARİH VAKFI

KOÇ ÜNİVERSİTESİ-VEKAM SÖZLÜ TARİH ÇALIŞTAYI

Koç Üniversitesi Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM), 11-12 Kasım 2016 tarihlerinde Ankara Bağ Evi'nde bir Sözlü Tarih Çalıştayı düzenledi. Çalıştayın amacı psikoloji, sosyoloji, tarih, kültürel miras, müzecilik, iletişim, kent ve çevre gibi disiplinlerarası alanlarda çalışan uzmanlar eşliğinde sözlü tanh yönteminin teorik yönlerini çeşitli yöntem ve uygulama örnekleriyle tartışarak, bu alanda yapılan araştırmalara ve araştırmacılara katkıda bulunmaktı.

MEHTAP TÜRKYILMAZ - ARZU BERİL KIRCI

VEKAM direktörü Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu açılış konuşmasında sözlü tarih alanındaki eksiklikleri tartışarak çıkan sonuçlar ve öneriler doğrultusunda, ileride gerçekleştirilecek benzer çalışmalar aracılığıyla bu eksiklikleri gidererek araştırma ve araştırmacılara katkıda bulunma amacında olduklarını belirtti. Ardından çalıştay, Koç Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof.Dr. Sami Gülgöz'ün "Hatırlamanın Psikolojisi ve Toplumsal Olaylar" başlıklı konuşmasıyla devam etti.

Bellek çalışmalarının artmaya başlamasıyla önemi daha da artan hatırlama, psikoloji ve hafıza konularına değinen Prof.Dr. Gülgöz, hatırlamanın ne olduğu, nasıl gerçekleştiği, hatırlamayı etkileyen faktörler, belleğin yeniden oluşturulması, yönlendirme, yanlış bilgi etkisi, bilmek ve hatırlamak arasındaki farklar gibi temalar üzerinde durdu ve hafıza ile psikoloji ilişkisinin temellerini anlattı; sözlü tarih alanında yapılacak olan çalışmalarda bu işleyişin göz önünde bulundurulması gerektiğinin altını çizdi.

Hafıza ve psikoloji özelinde yapılan bu girişten sonra Koç Üniversitesi öğretim üyelerinden Doç.Dr. Lucienne Thys-Şenocak, "Sözlü Tarih ve Kültürel Miras" başlıklı konuşmasında, sözlü tarihin nasıl ortaya çıktığından ve sözlü tarihin kültürel miras alanındaki önemi ile bu alanda yapılan çalışmalar ve kaynaklardan bahsetti. Thys-Şenocak'ın konuşmasının ardından katılımcıların farklı deneyimlerini paylaştığı, sözlü tarih yöntemini ne tür araştırmalar yapmak için kullandıklarını, araştırmaları sırasında karşılaştıkları zorluklar ve problemleri, bu yöntemin çalışmalarını ne yönde zenginleştirdiğini tartışan bir yuvarlak masa oturumu gerçekleştirildi.

İlk günün öğleden sonraki oturumunda Koç Üniversitesi doktora öğrencileri Gizem Dörter, Mustafa Kemal Baran, Bengi Atun, Emily Arauz ve Lauren Davis'in, Koç Üniversitesi bünyesinde yürüttükleri sözlü tarih araştırmaları hakkında verdikleri bilgilerin ardından sabah oturumunda gerçekleştirilen yuvarlak masa tartışma sonuçları değerlendirildi. Değerlendirmeler sonucunda çalıştaya katılan araştırmacıların sözlü tarih yöntemini kadın, kent, tarih, ekonomi, politika, arkeoloji, kültürel miras, halk bilim, kültürel antropoloji, iletişim, sosyoloji, psikoloji gibi alanlarda yoğunluklu olarak tercih ettikleri belirtildi. Yöntemi uygularken de soru tespiti, soru sorma teknikleri, deşifre, kayıt cihazlarının yetersizliği ve görüşmecide yarattığı heyecan duygusu gibi teknik sorunların yanı sıra, elde edilen

bilgilerin ispatının zorluğu, değişkenlerin doğru seçimi, görüşme yapılan kişinin dünya görüşü ve inançlarından soyutlanmaması ve aradan geçen zaman boyunca ele alınan konuda farklılaşan algı ve yargı değişimlerinin oluşu gibi metodolojik problemlerin yaşandığı sonuçlarına varıldı. Yuvarlak masa oturumunda ayrıca sözlü tarih yönteminin yazılı olanın dışında çok farklı bilgiye erişim sağlaması, insanların sahip olduğu zenginliğin de çalışmaya dahil edilebilmesi, bilginin bireysel hafızadan kolektif hafızaya aktarılması ve kişisel arşivlerden çok farklı fotoğraf ve/veya belgelere erişilebilmesi gibi zenginliklerinin de olduğu ortaya kondu.

Etkinliğin ilk günü, Adalar Müzesi Kurucu Küratörü Deniz Koç Çeliker'in sözlü tarih görüşmelerinde nelerin yapılması ve yapılmaması gerektiği konusunda geniş bilgiler verdiği, Adalılarla gerçekleştirdikleri sözlü tarih çalışmalarını ve bunu nasıl bir sergiye dönüştürdüklerini anlattığı "Sözlü Tarih Nasıl Sergilenir" başlıklı konuşmasıyla sonlandı.

Çalıştayın ikinci günü, Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Funda Şenol Cantek'in "Sözlü Tarihçinin Görüşme Odasındaki Yalnızlığı" başlıklı konuşmasıyla başladı. Dinleyiciyi de içine alan ve yuvarlak masa toplantısında ortaya çıkarılan problemlere de birer cevap niteliği taşıyan konuşmasında Cantek, kendi deneyimlerinden yola çıkarak sözlü tarih metodolojisi, değişkenlerin belirlenmesi, pilot görüşme, ön araştırmalar, görüşme öncesi yapılması gereken hazırlıklar, görüşme sırasında dikkat edilmesi gereken hususlar, görsel malzemenin kullanımı, anlatıcı ve görüşmeci için etik sorunlar hakkında bilgi ve değerlendirmelerini aktardı.

Dokuz Eylül Üniversitesi emekli öğretim üyelerinden Prof.Dr. Emel Göksu, "Sözlü Tarihin Mekânı Anlamada Sunduğu Fırsatlar" başlıklı konuşmasında, bir şehir ve bölge plancısı olarak mekân-sözlü tarih ilişkisi üzerinde durarak, sözlü tarihin mekânın planlanması ve anlaşılmasındaki önemini ve bu alanda mekânın nasıl kullanılabileceğini anlattı. Planlama ve sözlü tarih ilişkisindeki sıkıntılardan da bahseden Göksu, mekânsal planlamanın nesnel bilgi üzerine inşa edilirken sözlü tarihte sübjektif bilginin kullanıldığını, planlama ve sözlü tarih arasında ölçek farkının olduğunu, planlama kamuya yönelik mağduriyetlerin fark edilmesini sağlarken sözlü tarihin kişisel mağduriyetlerin ortaya konmasını sağladığını belirtti. Planlamanın sözlü tarihin gereksinimlerinin tümünü karşılamasının mümkün olmadığını da belirten Göksu, bunun yanında mekânın bir hatırlama nedeni olmasından dolayı sözlü tarih alanında çok önemli olduğunu vurguladı.

Çalıştay, Mersin Üniversitesi'nden Dr. Tülin Selvi Ünlü'nün "Kent Kimliğinin Kentsel Bellekteki Mekânsal Karşılıkları: Mersin Örneği" başlıklı konuşmasının ardından, TRT prodüktörlerinden Kerime Şenyücel'in "Belgesel Sinema ve Sözlü Tarih Çalışmaları" başlıklı sunumuyla sona erdi. Şenyücel sunumunda, belgesel sinema çekimlerinin sözlü tarihteki önemini meslek hayatı boyunca çektiği farklı belgesel filmlerinden örnekler eşliğinde aktardı.

Koç Üniversitesi VEKAM'ın düzenlediği bu çalıştayın kayıtları, kütüphane biriminden randevu alınarak VEKAM'da izlenebilecek.

DEPO İSTANBUL SERGİLERİ:

"TİPSİZ" VE "HÂLÂ HAYATTA MISINIZ?"

Depo İstanbul Kasım ayında iki sergiye ev sahipliği yaptı: Ali Cabbar'ın yeni sergisi "Tipsiz" ve Berat Işık'ın sergisi "Hâlâ Hayatta mısınız?" Berat Işık'ın eserleri 11 Aralık gününe kadar izleyiciyle buluşmaya devam edecek.

Temmuz 2016'daki darbe girişiminin ardından Türkiye'nin demokratik yapısını espirili bir bakışla sorgulayan Ali Cabbar, siyasi parti amblemlerini ve seçim afişlerini yeniden yaratarak ülkenin yetmiş yıla yayılan demokrasi serüveniyle bugünü arasında paralellik kuruyor. Tek partili dönemin sona erdiği 1946'dan bu yana kurulan 300'ü aşkın partinin amblem ve afişlerinin demokratik bir platform oluşturup oluşturamadığından hareket ederek, faaliyetini sürdüren, kapanan ya da kapatılan partilere ait grafik öğelerle izleyiciye ülkenin yakın geçmişini hatırlatıyor.

Sergi, sanatçının tuval üzerine akrilikle hazırladığı siyasi parti logoları ve kâğıt üzerine pastelle gerçekleştirdiği seçim afişlerinin yer aldığı yerleştirmeden oluşuyor. 1950'ler ve 60'ların işçiye ve köylüye seslenen ya da toprak reformu vaat eden seçim afişleri, Türkiye'nin o zamandan bu yana büyük bir ekonomik değişimden geçtiğini gösteriyor.

"Hâlâ Hayatta mısınız?" başlıklı sergi ise Berat Işık'ın 2015-2016 yıllarında ürettiği, özellikle 2016 yılında bu sergi için tamamladığı ya da revize ettiği eserleri içeriyor. Sergi başlığı, Japon kavramsal sanatçı On Kawara'nın arkadaşlarına ve meslektaşlarına gönderdiği 900 telgraftan oluşan "I am Still Alive" (Hâlâ Hayattayım) eserinden esinleniyor ve Işık'ın yaşadığı kent olan Diyarbakır'ın içinden geçtiği endişe verici süreçte, içeridekiler ve dışarıdakilerle kurulamayan bağlantıya referans veriyor.

Son dönemde yaşam koşulları hızla ve sürekli kötüleşen Diyarbakır'da üretilen eserler, geçtiğimiz iki yıla yayılan üretim süreçleri boyunca değişti. Yaşanan toplumsal olaylar sergi'nin hazırlık sürecini de etkiledi. Berat Işık, "Hâlâ Hayatta mısınız?" başlıklı sergisinde yer alan video ve yerleştirmelerle, herhangi bir tanımlamaya girişmeden baskı deneyiminin sebep olduğu duygulanımı aktarmayı hedefliyor ve güç ilişkileriyle bağlantılı kavramları bugünün dışından bugüne bakmayı deneyerek zamansız ve metaforik bir dil üzerinden kurguluyor.

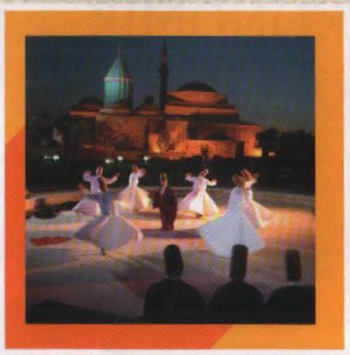

Ali Cabbar, *Like (Not Love)*, 90x90 cm, tuval üzerine arşivsel baskı, 2014 (solda).

Ali Cabbar, *System Error*, 60x85 cm, 2014 (sağda).

Adım Adım Anadolu®

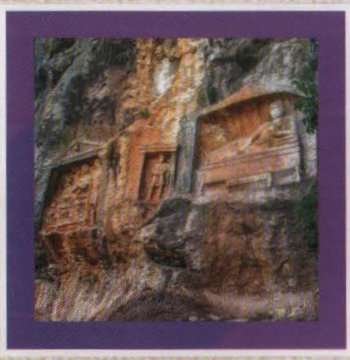
15-16 Aralık
Konya Şeb-i Arus Töreni

5-8 Ocak / 9-12 Şubat
Trenli Rotalar®
Doğu Ekspresi'yle Kars

3-5 Şubat / 24-26 Şubat
Kars
Kızakla Çıldır Gölü - Ani

18-23 Nisan
HaBuDiyar®
Güney Toroslar ve Dağlık Kilikya'nın Sırları

fest TRAVEL
yurtici@festtravel.com
0850 622 33 78
www.festtravel.com
/festtravel

VAN VE ÇEVRESİ TOPLUMSAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK TARİHİ KONFERANSI

Hrant Dink Vakfı, 11-12 Kasım 2016 tarihlerinde, "Van ve Çevresi Toplumsal, Kültürel ve Ekonomik Tarihi" başlıklı bir uluslararası bilimsel toplantı düzelendi. Vakfın İstanbul'daki Anarad Hiğutyun Binası Havak Salonu'nda gerçekleştirilen konferans, farklı ülkelerden çok sayıda uzman ve araştırmacıyı ağırladı.

1850-1930 yılları arasında Van çevresindeki yerleşim birimlerinde yaşanan toplumsal, ekonomik ve kültürel değişimlerin daha iyi anlaşılması ve bu konuda yapılan yeni çalışmaların akademik dünyaya tanıtılmasını amaçlayan konferans, Friedrich Ebert Vakfı ile SivilDüşün AB programı tarafından desteklendi. Sözü edilen seksen yıllık dönemde Van ve çevresinin yaşadığı travmatik dönüşümlerin kapsamlı ve eleştirel perspektifle ele alınabilmesinin önünü açan, disiplinler arası niteliği ağır basan ve özellikle siyasal sınırların ötesine uzanan akademik çalışmalara etkinlikte öncelik verildi.

İki gün süren konferans kapsamında "Van 1915: Tarihyazımına Yeniden Bakmak", "Kurtulanların Anlatıları ve Maddi Kalıntılar", "Dönüşüm ve Çatışmalar", "Topluluklar Arası İlişkiler: Ermeniler, Süryaniler ve Kürtler", "Van'daki Misyonerler", "Afetler ve Felaketler" ve "Tarih, Hafıza, Mekân" başlıklı yedi panel düzenlendi.

11 Kasım günü başlayan konferansın açılış konuşmasını Rakel Dink yaptı. Konferansın amacının "Van gerçekliğini görünür kılmak" olduğunu vurgulayan Dink'in ardından, bilim kurulunda yer alan Yektan Türkyılmaz "Van/Vaspuragan Tarihini ve Hatırlanmasını Neden Tekrar Düşünmeliyiz?" başlıklı açılış tebliğini sundu. Van/Vaspuragan şehrinin Rus, Pers ve Osmanlı imparatorluklarına ait üç farklı entelektüel ve sosyokültürel birikime işaret ettiğinin altını çizen Türkyılmaz, şehrin öneminin bölgenin Ermeni hanedanının merkezi olmasından ve bölgedeki Ermenilerin "hegemonyaya başkaldırmasından" ileri geldiğini söyledi.

Açılış konuşmasının ve tebliğinin ardından panellere geçildi. "Van 1915: Tarihyazımına Yeniden Bakmak" başlıklı ilk panelin moderatörlüğünü, Türkçeye de çevrilmiş olan *Ermeni Soykırımı* kitabının yazarı, Paris VIII Üniversitesi'nden Raymond Kévorkian yaptı. Panelde ilk sözü alan Ronald Suny, "Çarlık Rusyası ve Van Ermenileri, 1914-1915" başlıklı sunumunda, savaş yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda her on kişiden birinin yerinden edildiğini, yüz binlerce insanın öldürüldüğünü ve hayatta kalan Ermenilerin önemli bölümünün de Müslümanlaştırıldığını söyledi. Kévorkian'ın ardından "1915'te Van Vilayeti ve İTC'nin Karar Alma Süreçleri" başlıklı bir sunum yapan Hilmar Kaiser, 1915'te İttihatçıların Ermenilerin "özsavunma gücünü kısıtlamaya" çalıştığını ve bu doğrultuda Ermeni köylerinin İran bağlantısını koparmak amacıyla ortadan kaldırıldığını savundu. Mıkael Nichanian ise "Van 1915: Tarihyazımının Tekrar Değerlendirilmesi" başlıklı sunumunda, Ermeni başkaldırıları ihanet olarak nitelendirildiği için, tarihyazımının da Osmanlı Ermenilerinin sadakati çevresinde şekillendiğini söyledi.

Moderatörlüğünü Ayhan Aktar'ın yaptığı "Kurtulanların Anlatıları ve Maddi Kalıntılar" başlıklı ikinci panelde Richard Hovannisian, David Leupold,

Suavi Aydın, Şeyhmus Bingül ve Hülya Adak.

Burçin Gerçek ve Anoush Tamar Suni birer sunum yaptı. Panelin son konuşmacısı olan Suni, "Görünmez Taşlar, Görülmez Hikâyeler" başlıklı sunumunda bölgedeki Ermeni kalıntılarının "Ermenilerin Van'dan tamamen silinmesine karşı bir direnişi sembolize ettiğini" söyledi. Hülya Adak'ın moderatörlüğünde gerçekleşen "Dönüşüm ve Çatışmalar" temalı üçüncü panelde ise Suavi Aydın, Şeyhmus Bingül ve Mehmet Polatel söz aldı. Bu oturumda Bingül, Tanzimat merkezileşmesi bağlamında bölgedeki aşiretlerin kontrol altına alınma sürecini değerlendirirken, Suavi Aydın "19. Yüzyılda Van ve Çevresinin Etnik/Demografik Durumu ve Aşiret Hareketleri" başlıklı bir sunum yaptı. Mehmet Polatel de "Hamidiye Katliamlarının Van'daki Demografik ve Sosyoekonomik Sonuçları" başlıklı bir tebliğ sundu.

Konferansın ikinci günü, Ayşe Soysal'ın moderatörlüğünü yaptığı "Van'daki Misyonerler" oturumuyla başladı. Oturumda Barbara J. Merguerian, "Amerikan Misyonunun Perspektifinden 20. Yüzyıl Başlarında Van" başlıklı bir sunum yaparken, Hayk Martirosyan Alman kaynaklarının ışığında, Alman misyonerlerin Van vilayetindeki faaliyetlerini irdeledi. Ronald Suny'nin moderatörlüğündeki "Afetler ve Felaketler" başlıklı ikinci oturumda Özge Ertem, Vazken Davidian ve Emre Can Dağlıoğlu birer tebliğ sundu. "Tarih, Hafıza, Mekân" temalı son oturum ise Ayşe Gül Altınay'ın moderatörlüğünde gerçekleşti. Bu oturumda da Birgül Açıkyıldız Şengül, Sedat Ulugana, Mustafa Çelebi ve Marlene Schafers birer sunum yaptı. Oturumun sonunda ayrıca Hrant Dink Vakfı tarafından 2010 yılından bu yana verilen "Tarih ve Hafıza Araştırmaları Teşvik Fonu"nun bu yılki kazananları açıklandı.

İki günlük konferans, Ayhan Aktar'ın yönetimindeki genel değerlendirme ve tartışmalarla son buldu.

Bilim Kurulu üyelerini Ayhan Aktar (İstanbul Bilgi Üniversitesi), Cengiz Aktar (Hrant Dink Vakfı), Ayşe Gül Altınay (Sabancı Üniversitesi), Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi), Hamit Bozarslan (Ecole des Haures Etudes en Sciences Sociales), Ahmet Demirel (Marmara Üniversitesi), Ahmet İnsel (Hrant Dink Vakfı), Cemal Kafadar (Harvard University), Raymond Kévorkian (Université de Paris VIII), Dickran Kouymjian (California State University, Fresno), Kerem Öktem (University of Graz), Vahe Tachjian (Houshamadyan Project) ve Yektan Türkyılmaz'ın oluşturduğu konferansın tebliğleri önümüzdeki aylarda kitaplaştırılacak. Ayrıca konferans videosunu YouTube kanalı üzerinden izlemek mümkün.

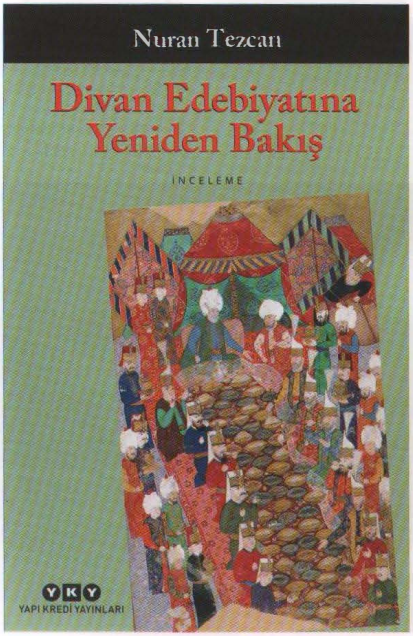
EDEB VE PATRONAJ: *DİVAN EDEBİYATINA YENİDEN BAKIŞ*

Nuran Tezcan, divan edebiyatı dünyasını ve metinlerini incelediği Divan Edebiyatına Yeniden Bakış *adlı kitabıyla edebiyat araştırması dalında 2016 Cevdet Kudret Edebiyat Ödülü'nün sahibi oldu. Cevdet Kudret Edebiyat Ödülü'nün bu yılki seçici kurulunda Hatice Aynur, Doğan Hızlan, Orhan Koçak, Sabri Koz, Mehmet Rifat ve Abdullah Uçman yer alıyordu. Nuran Tezcan'ın kitabında divan edebiyatına "yeniden bakış"ını belirleyen asıl meselesini iki kavram oluşturuyor:* edeb *ve* patronaj...

AHMET BARIŞ EKİZ

"Hâlâ asıl meseleye gelemedik yalnız!" Divan Edebiyatına Giriş dersinde, Halil İnalcık'ın kısa başlığıyla "Klasik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek..."[1] makalesini tanıtmaya dayanan sunumumda, –makalenin ana referanslarından biri olan– Ch. Pellat'ın "Arap Edebiyatında *Edeb*" yazısındaki bir tartışmaya fazla takılmam üzerine hocam Nuran Tezcan bu cümleyle uyarıda bulunmuştu. Tezcan, yeni kitabı *Divan Edebiyatına Yeniden Bakış* ile bu kez bu çağrıyı Osmanlı edebiyatı araştırmacıları ve öğrencilerine yapıyor.

Nuran Tezcan'ın divan edebiyatına "yeniden bakış"ını belirleyen asıl meselesini iki kavram oluşturuyor: *edeb* ve patronaj. Kitapta, Almanca ve İngilizce kaynaklardan yararlanarak *edeb* kavramı sözde ve davranışta rafinelik idealinin belirlediği bir zarifler etiği ve kültürü olarak tanımlanarak, klasik edebiyatın temelinde de bu normların yattığı gösteriliyor. Örneğin aşk mesnevileri şehzadenin "duygusal eğitiminin" nihai amaç olduğu "saray aşkı" (*courtly love*) bağlamına yerleştirilip *edeb* kavramıyla ilişkilendirilerek türe çığır açıcı bir yaklaşım getiriliyor.[2]

Tezcan, Türkçe *'ışknâme*'lerin kahramanların aşk uğruna girdiği mücadelelerden oluşan kurgusunu titizlikle ortaya koyuşuyla, bu *'ışknâme*'lerden biri olan Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ındaki "aşk kurmacasının" kaynaklarını anlamamızın önü açıyor. Böylelikle tarihsel bağlamı göz ardı etmeyen bir filolojinin divan edebiyatının üretim motivasyonlarının yorumlanmasında, postyapısalcı kuram ya da tasavvufi bakış açılarından daha işlevsel olabileceğini ortaya koymuş oluyor. *Hüsn ü Aşk*'a *'ışknâme* ve *edeb* ilişkisi üzerinden getirdiği bu seküler yorumu, edebiyatın aynı zamanda "devletin güç dinamiğini" oluşturan bir medya olduğu şeklindeki çıkarımıyla destekliyor. Bu görüş, belirli bir türde, klasik bir hikâyeyi yeniden yazmanın onun politik anlam katmanıyla ilişkili olduğu konusunda, Osmanlı edebiyat tarihi yazımında henüz olmayan bir tartışmayı açıyor.[3]

Bu son nokta bizi kitabın diğer meselesine getiriyor. Yazarın Osmanlı patronaj sistemine bakışındaki özgünlük, onu yalnızca "hâmî"den şaire tek yönlü bir maddi destek olmaktan ziyade, bu ikisi arasındaki karşılıklı beklentileri tanımlayan bir sözleşme olarak ele almasında yatıyor. Ona göre, patron ile şair arasındaki bu bağlılık, Osmanlı edebiyatının, saray merkezli *edeb* geleneğinin "klasik ölçütleri" içerisinde kalmasına yol açmıştır (s. 134). Saray, hedefi *edeb* normları olduğu için, bir eserin bu değerleri yerine getirip getirmediği konusunda esas belirleyicidir. Öte yandan, eserinin klasik ölçütleri yerine getirdiğini öne süren şair, saraydan hak ettiği değeri görme beklentisindedir.

Kitapta 14-16. yüzyıllar mesnevi edebiyatında *edeb* ve patronajın patron-şair arasındaki ilişkiyi ve şairin eserini nasıl belirlediğini inceleyen Tezcan, Gelibolulu Mustafa Âli (ö. 1600) ile birlikte, klasik ölçütlerin dışında, sosyal hayatın sorunlarına kayan (mahallî) bir eğilim gözlemliyor. Şairin kasidelerindeki, hangi işi ve makamı istediğine dair somut ifadeleri, "toplumsal dengesizlikler" ve "tezatlara" dair şikâyetleri, "ben" redifli kasidelerindeki bireysel tonu, "mazmun yapısının kalıplarında donan insanî sesin, sosyal insanın" yankılanması olarak değerlendiriyor (s. 137-138). Klasik ölçütlerin değişimini, mesnevileri tarihsel süreç içerisinde irdelediği yazılarında da gözlemliyor. İnalcık'ın yukarıda adı geçen makalesiyle paralel bir şekilde, 14. yüzyıldaki ilk mesnevilerin yazılışını, İranî saray kültürünün Anadolu beyliklerine aktarımını, yani *edeb*'in kuruluşu bağlamında tartışıyor.

Nuran Tezcan, Türkçe mesnevi geleneğinde bu türdeki klasik

Farsça eserleri tercüme etme yanı onlara "rümiyâne câme giydirme", bu eserleri "köhne efsâne" Kur'an'da geçen "esâtir-i evvelin" ifadesine bir göndermel olarak görerek yine Fars şairlerinin ölçüt olduğu yeni bir aşk hikâyesi yazma hedefini saray patronajının İran eksenli olmasıyla açıklıyor. Bununla birlikte mesnevide, Tâcizâde Câfer Çelebi ve Taşlıcalı Yahyâ ile başlayıp Gelibolulu Âlî ve sonrasında Nev'izâde Atâî'ye bağlanan, "tercüme olmayan, şair-yazarın kendisinin kurguladığı özgün bir aşk hikâyesi yazmak" şeklinde bir değişim dinamiğini tespit ediyor. Nev'izâde Atâî'nin mesnevi sebeb-i telifleri üzerinden, bunun devletin güç dinamiklerindeki değişim üzerinden okunması, yani "Türkçenin gücünü ortaya koyma" hedefinin, devletin iddiasını göstermekle eşdeğer olarak yorumlanması, Osmanlı edebiyatının üretim bağlamı hakkında ufuk açıcı bir bakış açısı sunuyor.

Tezcan'ın *edeb*'in Rûm'da kuruluşunda patronajın oynadığı rolü vurgulaması, modern öncesi İslam dünyasındaki güç merkezleri arasındaki rekabette prestijin ve politik iddianın ifadesi olarak edebiyatın bağlamsallaştırılmasına kapı aralıyor. Özellikle bu çerçeve, milliyetçi edebiyat tarihi yazımının anakronik Türkçecilik/taklitçilik kaygılarının aşılıp İran-Arap kaynaklarının şekillendirdiği *edeb* formasyonunun, *Rûmî udebâ*'nın yazarlık motivasyonunu nasıl belirlediğinin anlaşılmasında işlevseldir.[4] *Divan Edebiyatına Yeniden Bakış*, bu açıdan Osmanlı-Türk edebiyatına dair "esaslı" yorumların Türkçe literatürdeki başlangıcını oluşturuyor.

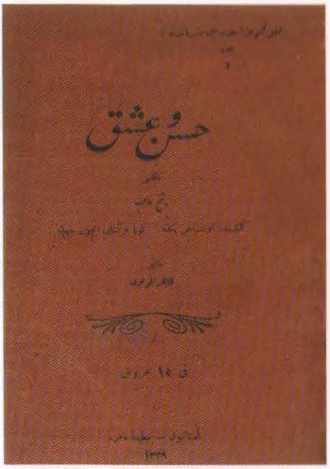
DİPNOTLAR

1 Halil İnalcık, "Klasik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek, Saray İşreti Meclisleri ve Musâhib Şairler", *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, haz. Talât Sait Halman vd. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), s. 221-282.

2 Aşk mesnevilerinin saray aşkı ile olan ilişkisine Julie Scott Meisami şu şekilde dikkat çeker: "[Vîs ü Râmin, Hüsrev ü Şîrîn ve *Heft Peyker*'de] bir âşık olarak kahramanın davranışı onun hükümdarlığa olan uygunluğu ya da uygunsuzluğunu açığa vurur; onun niteliksel ya da ahlaki kimliğinin bu boyutu, doğrudan aşk tarafından yönlendirilme ve onun doğasını bireysel bir tutku olarak değil, doğru bir şekilde kuşatıcı, kamusal bir düzen olarak anlama kapasitesine bağlıdır". Bkz. Julie Scott Meisami, *Medieval Persian Court Poetry* (New Jersey: Princeton University Press, 1987), s. 182.

3 Klasik İslamî edebiyatlarda bir yazarın belirli bir türde, klasik bir hikâyeyi (yeniden) yazmasının nasıl onun tarihî, tasavvufî ve politik anlam katmanlarıyla ilişkili olduğunu Câmî'nin *Selâmân ü Absâl*'i örneğinde tartışan öncü bir çalışma için bkz. Chad G. Lingwood, *Politics, Poetry, and Sufism in Medieval Iran: New Perspectives on Jâmî's Salâmân va Absâl* (Leiden: Brill, 2014).

4 14. ve 15. yüzyıllar Anadolu'sundaki entelektüel hayata kozmopolit *edeb* birikiminin yerelleştirilmesi (*vernacularization*) bağlamında bakan bir yazı için bkz. A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, "Introduction", *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia*, haz. A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız (Würzburg: Ergon, 2016) Aydınoğulları Beyliği'ndeki entelektüel üretimi *edeb* çerçevesinde tartışan bir çalışma için bkz. aynı kitapta Sara Nur Yıldız, "Aydınid Court Literature in the Formation of an Islamic Identity in Fourteenth Century Western Anatolia".

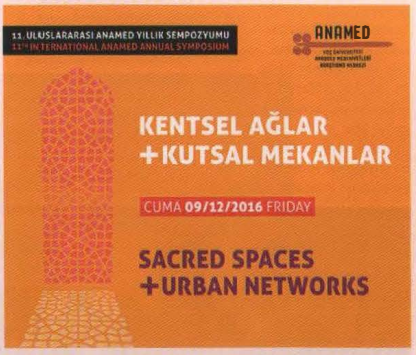
Şeyh Galip'in *Hüsn ü Aşk* adlı eserinin 1914 baskısının iç kapağı.

ANAMED'DE SEMPOZYUM: KENTSEL AĞLAR + KUTSAL MEKÂNLAR

Uluslararası ANAMED Yıllık Sempozyumu, bu yıl 11. kez Koç Üniversitesi ANAMED Oditoryumu'nda düzenleniyor. Bu yıl belirlenen "kutsal mekanlar ve kentsel ağlar" temasına uygun olarak Türkiye ve yurtdışından konu hakkında çalışan araştırmacılar sempozyumda bildiri sunacak.

9 Aralık 2016 Cuma günü gerçekleşecek olan sempozyumun bu yılki programı, ANAMED eski bursiyerleri, Koç Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesi Suzan Yalman ve İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü öğretim üyesi Ayşe Hilal Akçal Uğurlu tarafından hazırlandı.

Kutsal mekânlar ve kentsel gelişim arasındaki ilişki, neredeyse tüm Anadolu medeniyetleri için tarih boyunca bilinegeldik bir olgudur. Bu sempozyum on birinci yüzyıldan itibaren Anadolu'da var olan çeşitli kutsal mekânları ve bunların kentsel doku ile kurdukları mekânsal ve sosyokültürel dinamikleri ele alıyor. Manastırlar, zaviye ve tekkeler, mezar yapıları ya da kutsal peyzaj gibi mekânlar, kentsel çekim merkezi nitelikleriyle farklı bir anlam taşır. Bu mekânların kullanıcılarının ve kutsallık atfedilen çeşitli objelerin dolaşımıyla ortaya çıkan kentsel ağlar da ayrı bir öneme sahiptir.

11. ANAMED Yıllık Sempozyumu arkeologlar, tarihçiler, sanat tarihçileri, mimarlık tarihçileri ve peyzaj tarihçilerini bir araya getirerek disiplinler arası sınırları kaldırmayı ve konuyu daha geniş ve farklı perspektiflerden incelemeyi hedefliyor. Aynı zamanda yeterli akademik ilgiyi çekememiş "kutsal" mekânlar ve bunların şehirle olan ilişkilerini anlamayı amaçlıyor. İngilizce ve Türkçe simultane çeviri yapılacak olan sempozyum genel katılıma açık ve kayıt gerektirmiyor.

BİR TUTAM DEMOKRASİ İÇİN: TÜRKİYE'NİN DARBELERİ

Tarih Vakfı'nın düzenlediği Ankara Tartışmaları devam ediyor. 4 Kasım 2016 günü Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü öğretim üyesi Ahmet Kuyaş ve İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi Mehmet Ö. Alkan, "Bir Tutam Demokrasi İçin: Türkiye'nin Darbeleri" başlıklı etkinlik için bir araya geldi.

Tartışmayı "Darbenin iyisi, kötüsü olur" cümlesiyle başlatan Ahmet Kuyaş sözlerine şöyle devam etti: "Önemli olan darbenin ne getirip ne götürdüğüdür, yoksa darbe günü yaşananlar değil. Mesela 30 Mayıs 1876'da, Midhat Paşa öncülüğünde gerçekleşen darbe pekâlâ iyidir; çünkü Osmanlı'nın ilk anayasası Kanun-ı Esasi bu sayede yürürlüğe girmiş, mutlak monarşiden meşrutiyete bu sayede geçilmiş, 1946'da kalıcı olarak yapılmaya başlanan tek dereceli seçimlerden ilk kez bu darbe sayesinde bahsedilmeye başlanmıştır. İşte 1876'daki darbenin getirdikleri bunlardır. Dolayısıyla iyi darbe böyle olur. Kötü darbe? O da 12 Eylül 1980'deki gibi olur!"

DARBE, DEVRİM, İNKILAP

Kuyaş'a göre 12 Eylülcüler yaptıkları işe "inkılap" denmesini tercih etmişti. Devrim kelimesinin çok sakat ve kökü dışarıda çağrışımları vardı; ihtilal ise vaktiyle 27 Mayıs için kullanılmıştı. Bu darbe için en iyi tabir "inkılap"tı ve 12 Eylül'den sonra, inkılabın ne olduğunun ve ne işe yaradığının anlatıldığı inkılap tarihi dersleri müfredata sokulmuştu.

12 Eylülcülerin en mühim görevi Atatürk inkılaplarını sevdirmek, ama inkılapçı yetiştirmemekti; çünkü geçmişteki devrimler de tehlikeli olabilir, yani vatandaş sadece halihazırda dünyada olup bitenlerden değil geçmişten de tahrik olabilirdi. Dolayısıyla 12 Eylül'ün ve "neoliberaller"in mottosu şu olmuştu: "Devrim diye bir şey yoktur, varsa da yapılamaz, yapılsa da bir şeye benzemez." Ahmet Kuyaş'a göre, o tarihlerde Fransız Devrimi'nin kötülenmesinin sebebi de buydu, devrimin darbeyle özdeşleştirilmesinin de. Devrimlerin devrimcileri yaptığı unutulmuş, devrimcilerin devrim yaptığı ortaya atılarak sürecin içi boşaltılmıştı; oysa devrimler devrimcileri yaratırdı.

"Devrim yıllarında, Fransız devrimcileri arasında kaç tane Cumhuriyetçi vardı? Veya 1919'da, bizim Milli Mücadeleciler arasında kaç tane Cumhuriyetçi vardı? Herhalde bir tek Bolşevikler, iktidarı aldıktan sonra ne yapacaklarını biliyorlardı istisna olarak" diyen Ahmet Kuyaş, sözlerine şöyle devam etti: "İleride İran'da demokratik bir düzen kurulursa, iki yüz yıl sonra tarihyazımı, 'İran demokrasi tarihinin başlangıcı İslam devrimidir' diyebilir."

"Darbenin iyisi, kötüsü olmaz; darbeleri siyasi görüşümüze göre iyi veya kötü addediyoruz. Hâkim bir anlayış var: 27 Mayıs iyi, 12 Mart ve 12 Eylül kötü..." diyen Mehmet Ö. Alkan ise 27 Mayıs'ın bugüne etkisi en büyük olan darbe sayılabileceğini, çünkü bugünkü tartışmaların temelinin orada yattığını ekleyerek şöyle devam etti: "Darbeciler 'Babıâli'nin üzerinden geçeceğiz' dediler; ama meşruiyet sağlayabilmek için özgürlükçü bir anayasa yapılmaya çalışıldı. 27 Mayıs'tan önce hâkim ve savcıların güvencesi yoktu. Atama ve terfiler Adalet Bakanlığı tarafından yapılıyordu; yani yargı bağımsızlığı yoktu. Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu darbeden sonra kuruldu. Siyasetinsorunu, tıkanan sistemi açmaktaki isteksizlik ve beceriksizlikti. Belki bu da, darbeyi zihinlerde meşru kılmaya yardım etti, ediyor." 27 Mayıs'in gerçekten özgürlük fikrini yerleştirip yerleştirmediği konusunda ise "Solcular 1961 Anayasası'yla gelen haklar üzerinden darbeyi benimsedi, sağ ise bu anayasadaki özgürlükleri sürekli kırptı" dedi ve devam etti: "Ne öncesine ne de sonrasına bakılarak darbeler meşrulaştırılabilir; çünkü nedenler ve sonuçlar hep muğlaktır. 31 Mart neyin nesiydi, hâlâ bilinmiyor örneğin."

27 MAYIS VE PROPAGANDA

Mehmet Alkan'ın aktardığına göre, 27 Mayısçılar da, iktidarı alan bütün "ihtilalciler" gibi programsızdı. Sürekli bir meşruiyet arayışı içinde olmalarının bir sebebi de buydu. Devr-i sabıktan devreden dış borçlar ve maaş ödeme sıkıntısı yeni yönetimi iç borçlanmaya ve "Vatandaş, alyansını inkılaba bağışla" kampanya veya propagandasına yöneltmişti. 27 Mayıs'ta meşruiyet arayışı ve kavram üretme ihtiyacıyla yurdun dört bir yanına, bilhassa Doğu ve Güneydoğu'daki şehirlere Atatürk heykelleri dikilmiş, 27 Mayıs adı taşıyan okullar açılmış, "sokaklara ve caddelere inkılap, hürriyet gibi adlar verilmiş, hükümete gelir sağlamak için hatıra parası bastırılıp 27 Mayıs temalı sigara ve kibritler üretilmiş, filmler, belgeseller çekilmişti. Zeki Müren ilk defa paşa kostümüyle sahneye çıkmış ama hükümetten bu konuda bir tepki gelmişti. Daha sonra ise nüfusun %60'ının hâlâ köylerde yaşadığı hatırlanıp, Ziya Gökalp'lerin, Ağaoğlu Ahmet'lerin izinden "halka doğru" gidilmiş ve devletçe seçilen öğretim üyeleri ve öğrenciler, inkılabın faziletlerini anlatmak için köylere yollanmıştı.

HABERLER

VANGELIS KECHRIOTIS PERŞEMBE KONUŞMALARI SÜRÜYOR

Vangelis Kechriotis Perşembe Konuşmaları bu yıl "Mutfak ve Kültür: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yemek Tarihi" temasıyla devam ediyor. Etkinlikler dizisi kapsamında bu ay Pelin Dumanlı Tarih Vakfı'nın konuğu oldu.

10 Kasım Perşembe akşamı düzenlenen etkinliğin konusu, "Cumhuriyet'ten Günümüze İstanbul Mutfağında Sakatat" oldu. *Sakatat* (İstanbul: Hayykitap, 2015) kitabının yazarı Pelin Dumanlı, tarihte pek çok toplumun mutfak kültürünün parçası olan, ancak modern dönemde yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutan, günümüzde ise farklı ülkelerde araştırma konusu olmaya başlayan sakatatın öyküsünü anlattı. Dumanlı'nın konuşmasının ana temalarını Cumhuriyet döneminden günümüze basılı yemek kitapları aracılığıyla İstanbul mutfağında sakatatın geçirdiği serüven, sakatat çeşitleri ve sakatat tüketim şekilleri, mezbahalar, kasaplık ve et pişirme teknikleri oluşturdu.

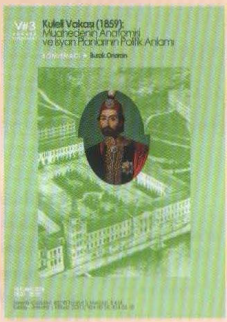
SALT GALATA'DA SÖZLÜ TARİH ATÖLYESİ DÜZENLENDİ

19 Kasım 2016 Cumartesi günü SALT Galata binasında, Tarih Vakfı-SALT işbirliğiyle bir sözlü tarih atölyesi düzenlendi. Tüm güne yayılan atölye çalışması yoğun bir ilgi gördü. Tarihçi Esra Danacıoğlu ve sosyolog Gülay Kayacan'ın yürütücülüğünü yaptığı atölyede tarih yazımında sözlü tarihin yeri ve önemi değerlendirilerek, sözlü tarih alanının dünyada ve Türkiye'de kurumsallaşma öyküsü anlatıldı. Çeşitli sözlü tarih çalışmaları örnekleri üzerinden, bir sözlü tarih alan çalışmasının nasıl tasarlanıp uygulandığı ele alındı. Görüşme sürecinde yöntemsel ve etik olarak dikkat edilmesi gereken konular tartışıldıktan sonra, katılımcılarla sahnede yaratıcı drama tekniği kullanılarak uygulama gerçekleştirildi.

Sözlü tarih atölyesine sosyal bilimler alanında yüksek lisans ve doktora yapan öğrenciler, mesleği sosyal bilgiler öğretmenliği, dijital pazarlama ve hekim olan katılımcıların yanı sıra kültürel miras ve yerel tarih alanlarında projeler yürüten çeşitli kurumlardan uzmanlar da katıldı.

İZMİR'DE "YEDİ İKLİM" SÖYLEŞİLERİ

Tarih Vakfı İzmir Yedi İklim Söyleşileri sonbahar döneminde de devam ediyor. Ebruli Tur, Konak Belediyesi ve Tarih Vakfı ortaklığıyla Alsancak Türkan Saylan Kültür Merkezi'nde gerçekleştirilen söyleşilerin Ekim ayındaki konuğu, "Bilgi ve İnanç" başlıklı konuşmasıyla Prof. Dr. Ahmet Arslan oldu. Kasım ayında Doç. Dr. Pınar Özlem Aytaçlar "Kefaret Yazıtları: Antikçağda Anadolu Kırsalında Günah Çıkarma Olgusu" başlıklı bir konuşma yaptı. 15 Aralık 2016 Perşembe günü ise A. Nükhet Adıyeke katılımcılara "İslami Finans Kurumlarının İlham Kaynağı Olarak Osmanlı Devleti'nde Para Vakıfları"nı anlatacak

TARİH VAKFI ANKARA ŞUBESİ'NDE KULELİ VAKASI TARTIŞILDI

Tarih Vakfı Ankara Şubesi'nde düzenlenen Tarih Vakfı Ankara Tartışmaları'nın üçüncüsü, 18 Kasım Cuma akşamı Burak Onaran'ın katılımıyla gerçekleşti.

1859 yılındaki Kuleli Vakası hakkındaki çalışmalarıyla bilinen ve *Toplumsal Tarih* dergisinin 273. sayısında da aynı temalı bir yazısı yayımlanmış olan Onaran, "Kuleli Vakası (1859): Muahedenin Anatomisi ve İsyan Planlarının Politik Anlamı" başlıklı sunumunda, farklı dönemlerin tarihyazımında farklı biçimlerde sunulmuş olan Kuleli Vakası'nı daha yakından tanıtmaya çalıştı. Onaran, kalkışma nedeniyle olağanüstü bir komisyon tarafından sorgulanan 41 sanığın kimliklerini, muahedenin yapısını, zihinsel evreninin bileşenlerini, isyan ve padişaha yönelik suikast planlarını ana hatlarıyla ele aldı ve kolaylıkla bastırılan bu kalkışmanın Osmanlı siyasi tarihinde iz bırakmasını mümkün kılan nedenleri tartıştı

İTTİHATÇILARIN MAKEDONYA KÖKENLERİNİN 1914 SONRASI POLİTİKALARI AÇISINDAN ÖNEMİ

MAKEDONYALILAR ANADOLU'DA*

ERIK JAN ZÜRCHER

Bu makalenin temel savı, I. Dünya Savaşı süresince ve sonrasında tarihe yön veren Jön Türk hareketini anlamak için, bu hareketin 1906-1908 yılları arasında Makedonya'daki kuruluş dönemini incelememiz gerektiğidir. Jön Türklerin dünyasını şekillendiren muhalefetteki ilk yıllarına bakmak, gelecekteki eylemlerinin doğasını anlamak için elzemdir.

ÇEVİREN: EMRE EROL

Genç Erkân-ı Harbiye Yüzbaşısı Musa Kâzım 25 Nisan 1906'da, hayatının geri kalanında kendisini etkileyecek bir olaya tanık oldu. Musa Kâzım, İstanbul'daki Erkan-ı Harbiye Mektebi'nden sınıf birincisi olarak mezun oluşunun ardından Şubat ayında süvari alayındaki görevi için Manastır'a (Bitola)' gitti. Doğma büyüme bir İstanbullu olarak Osmanlı Rumeli'sinin gerçeklerine alışmaya çalışıyordu. 25 Nisan'da bir grup Bulgar komitacının (Bulgar milliyetçisi gerillalar) sürgüne gönderileceği haberi üzerine arkadaşlarıyla Manastır'daki tren istasyonuna gitti. İzlenimlerini ileride şöyle not edecekti:

> 41 Bulgarla 4 Rum ikişer ikişer bileklerinden kelepçeli olarak trenlere bindirildi. Bir Bulgar Papaz beherine birer altın dağıttı, bir şeyler de söyledi. Tren hareket eder etmez hep bir ağızdan Bulgarca haykırıştılar: Yaşasın bizim Bulgar milletimiz!... Terhis olunarak memleketlerine giden askerler gibi şen idiler. Tren gözden kayboluncaya kadar haykırıştılar, el ve mendil salladılar. Biz de ibretle bunları seyrettik.

Enver Paşa'nın da aralarında olduğu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üst düzey isimleri bir arada, 1908.

Toplumsal Tarih arşivi.

> Arkadaşlara dedim: İşte milli mefkûre! Bu varlığı gösterdiği gün milletimiz de kurtulmuştur.[2]

Bu genç yüzbaşı aynı yıl içerisinde yakın dostu Enver tarafından Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin (OHC) Manastır hücresi üyeliğine kabul edildi. Böylece Eylül 1907'de Paris merkezli Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşerek İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ismini benimseyecek olan cemiyetin on bir numaralı üyesi olmuştu. Sonraları Kâzım Karabekir namıyla parlak bir askeri kariyere sahip oldu ve en sonunda da Kurtuluş Savaşı'nın Doğu Cephesi'ndeki başarılarından ötürü kahramanlaştı. Öldüğü yıl olan 1948'de Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin başkanlığını yapmaktaydı.

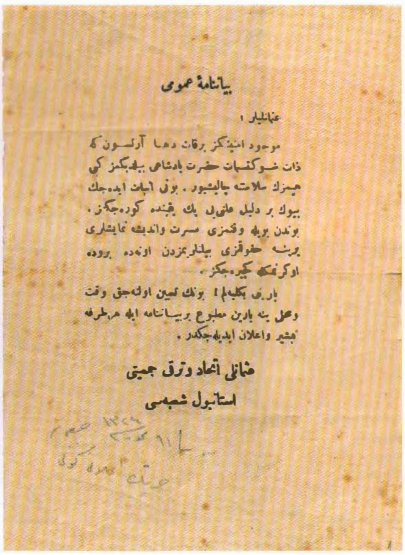
Peki, bu anekdot bu makale açısından hangi nedenlerle önemlidir? En öncelikli neden, Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı ve sonrasına ait tarihini anlamak için bakmamız gereken dönemle ilgili bir dizi önemli tarihsel kanıtın parçası olmasıdır. Bugün, I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Anadolu'da nüfus mühendisliği tarihini inceleyen yeni bakışlar sayesinde, Balkan Savaşı yenilgisinin ve onun yarattığı travmanın bu süreçte yaşanan olayların önemli bir nedeni olduğunu biliyoruz.[3] Bu travmanın önemli olduğuna hiç şüphe yoktur. Ne var ki bu makalenin temel savı, savaş süresince ve sonrasında, tarihe yön veren Jön Türk hareketini anlamak için bu hareketin 1906-1908 yılları arasında Makedonya'daki kuruluş dönemini incelememiz gerektiğidir. Jön Türklerin dünyasını şekillendiren muhalefetteki ilk yıllarına bakmak, gelecekteki eylemlerinin doğasını anlamak için elzemdir.

Jön Türklerin tarihinde özel olarak bu döneme bakmanın öneminin arkasındaki neden, hareketin sivillerden ve subaylardan oluşan Rumeli'deki yeraltı ağının tam da bu yıllarda oluşmuş olmasıdır. Unutulmamalıdır ki bir anayasa devrimini (II. Meşrutiyet) gerçekleştiren, Paris merkezli kanat değil Rumeli merkezli kanat olmuştur. Tarık Zafer Tunaya'nın yirmi beş yıl önce İttihat ve Terakki Cemiyeti tarihi üzerine yazdığı dev eserinde de belirttiği üzere "İttihat ve Terakki bu savaşım içinde doğmuştur ve Balkanlı bir nüfus kâğıdına sahiptir. Bu da İttihat ve Terakki'nın köklerini Balkanlar'da araştırmayı zorunlu kılar. İttihat ve Terakki Makedonyalıdır."[4]

Temmuz 1908'deki devrimden sonra İTC'ye üyelik halka açıldı ve cemiyet kısa süre içinde, çoğu ona yakınlaşmanın fırsatlarından faydalanmak isteyen üyelerle doldu. Devrimden önce İTC, dörtte biri Selanik'ten olmak üzere yaklaşık iki bin üyeye sahipti ve esas karar alıcılar bu grubun içerisinde sayıları birkaç düzineyi geçmeyen çekirdek bir gruptan oluşmaktaydı.[5] II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden rejim krizleriyle dolu on yılı aşkın süre boyunca (örneğin Nisan 1909-31 Mart karşıdevrimi, Balkan Savaşı, Ocak 1913'teki Babıâli darbesi ve 1919-1920 mücadelelerinde) tüm kriz anlarında her daim öne çıkanlar cemiyetin 1908'deki devrim öncesi bir araya gelmiş olan bu çekirdek üyeleri oldu. Aynı çekirdek grup rejim krizinden sonra kurulacak olan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin de siyasi, idari ve askeri liderlik kadrolarını oluşturdu.

JÖN TÜRK HAREKETİNİN ÇEKİRDEĞİ VE GENİŞLEMESİ

Dönemin baş aktörlerinin iyi belgelenmiş görgü tanıklıklarını temel alarak devrim hazırlığında önemli rol oynamış bir grup temel aktörün bakış açıları, eylemleri ve özellikleri hakkında kendimize oldukça iyi bir genel resim çizebiliriz. Örneğin ilk başta bahsedilen Kâzım Karabekir'e ilaveten Enver, Niyazi, Galip Pasinler ve Kâzım Nami Duru[6] üzerine yazılmış eserler ve Jön Türk hareketinin hasımlarından Ahmed Bedevi Kuran ile Hikmet Bayur'un ayrıntılı anlatıları[7] çekirdek gruba ve hareketin oluşum yıllarının iç yüzüne dair detaylar sunmaktadır. Bunlara ilaveten yine Rumeli'de büyüyen yaşça daha genç Türklerden oluşan bir kuşağın (örneğin Zekeriya Sertel ve Şevket Süreyya Aydemir'in) hatıraları[8] da

بیانامهٔ عمومی

عثمانیلر!

موجود اولدقلرینی برقات دها آرتیرمیون که ذات شوکتپناهی حضرت پادشاهی یه یکدیکرکی هیئتلرك سلامت چالیشیور. بونی آیات ایدیوجك بیوك بر دلیل مانعی یك چیقمه کوردیکزی. بوندن بویله وقتسزی مسرت واندیشه غایشلری یرینه حقوقزی یکدیکرینزدن اوکرنمکه کیریشیکز.

یارین یکیدن! یونك ایچین اولدیجه وقت وعمل یه یارین مطبوع بریانامه ایله هرطرفه تبشیر واعلان ایدیه جکدر.

عثمانلی اتحاد وترقی جمعیتی

استانبول شعبهسی

İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul şubesinin II. Meşrutiyet'in ilanı sürecinde dağıttığı beyanname.

Toplumsal Tarih arşivi

dönemin Osmanlı toplumunun iç yüzüne ışık tutmaktadır. Hatıraların yanı sıra o dönemde yapılmış çeşitli yayınlar, mesela Tunalı Hilmi'nin bir eseri,[9] Jön Türklerin o yılların başlıca meselelerinden Makedonya sorununu nasıl algıladığını göstermektedir.

François Georgeon'un II. Abdülhamid üzerine kaleme aldığı biyografide de not ettiği üzere, Musa Kâzım'ın Manastır'a vardığı yıl olan 1906 Jön Türk muhalefeti açısından bir dönüm noktasıdır.[10] 1889 yılında Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nde kurulan ilk Jön Türk hareketi 1896'da II. Abdülhamid'in polisleri tarafından yok edildi ve imparatorluk içinde bir güç olmaktan çıktı. Bunu takip eden sürgündeki on yıl boyunca merkezi Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti olan geçici bir var oluş sürdürdü. Hareketin aktiviteleri hem Osmanlı hem de Avrupa okuruna yönelik gazete ve bildiri yayımlamak ve gurbetteki muhalifler arası sonu gelmez iç çatışmalara girmekle sınırlıydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçilmiş lideri "Mızancı" Murat Bey'in 1898 yılında Sultan'la barışması hareket için hem moral hem de güvenilirlik kaybına neden oldu. 1902 yılında Paris'te düzenlenen Osmanlı Liberalleri Kongresi, Jön Türk hareketi içindeki ayrışmaları açığa çıkardı. 1902'deki

Pera'da Meşrutiyet kutlaması, Temmuz 1908.

SALT Galata arşivi

kongreden sonra adı "Terakki ve İttihat" olarak değişen cemiyetin imparatorluk içinde ve çevre ülkelerde çok daha efektif hücre temelli bir ağa dönüşümünü başlatacak olan şey, kafa yapıları oldukça aktivist olan iki doktorun, Bahaettin Şakir ve Nazım'ın, 1905 yılında Paris'e varmasıdır.[11] 1906'dan itibaren Terakki ve İttihat Cemiyeti Ermeni devrimci örgütü Daşnakzutyun'un da yardımıyla imparatorluğun doğusunda, örneğin Trabzon ve Erzurum'da hücreler kurmakta başarılı olmuş fakat aynı derecede bir başarıyı batıda gösterememişti. Paris merkezli cemiyetin 1906 yılındaki yazışmalarından gördüğümüz üzere,[12] imparatorluğun en büyük üçüncü şehri olan Selanik'te bir hücre kurmak önemli bir öncelikti. Gerçekte, bu hücrenin kurulmasını sağlayan şey cemiyetin talimatları olmadı. Makedonyalı birçok subay, memur ve aydın Paris'ten yollanan yayınların, özellikle de Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin gazetesi *Şurayı Ümmet*'in sadık okurlarıydı. Fakat organize olmaya karar verdiklerinde bunu tamamen kendi iradeleriyle yaptılar. Paris'teki hareketten ilham almış fakat emir almamışlardı. Organize olma kararında 1906 yazında padişahın ciddi bir hastalık geçirdiği yönünde dile getirilen yaygın söylentiler önemli bir rol oynadı. Jön Türkler Sultan'ın Büyük Güçler'in de üstü kapalı rızasıyla tahta geçmesi gereken ve Jön Türklerle yakın teması olan Şehzade Reşad'ı saf dışı bırakmasından korkuyordu.[13]

Osmanlı Hürriyet Fırkası, aralarında hem sivillerin hem de subayların bulunduğu on kişilik bir arkadaş grubunun Haziran ayından beri devam eden toplantılarının sonucunda, 1906 Eylül'ünde Selanik'te kuruldu. Öyle görünüyor ki bu girişim dönemin Selanik telgraf ofisinde başkâtiplik yapmakta olan Talât Bey'den gelmişti.[14] Bu on kişilik grubun bazı üyeleri 1896 öncesinden bu yana Jön Türk hareketinin parçasıydı. Kâzım Nami Duru'nun da belirttiği gibi bu onları, kendilerini hürriyet mücadelesine (parlamenter ve anayasal bir sistemin tekrar tesis edilmesine) adamış partizanlar haline getirmişti. Ne var ki soyut fikirler geniş kitleleri harekete dahil etmek konusunda yetersiz kalmıştı. Daha elle tutulur endişelerden bahsetmek kitleleri seferber etmek için daha uygundu. O dönemin temel endişelerinin başında, imparatorluğun "Makedonya" olarak da anılan Selanik, Manastır ve Üsküp vilayetlerinin başka ülkelerin vesayeti altına girmesi meselesi bulunuyordu. Bu tarz bir vesayetin en gözle görülür örneği, altı Avrupa ülkesinden yollanacak subayların komutasında ve İtalyan bir generalin yönetimi altında oluşturulacak olan jandarma kuvveti meselesiydi. Bu amaca yönelik bir jandarma okulu açılmıştı ve gelecekte farklı topluluklardan nispi oranda istihdam edilecek bir jandarma kuvvetinin oluşturulması hedeflenmekteydi.[15] Buna ilaveten, yine bu üç vilayetin umumi müfettişliğini yapacak olan Osmanlı bürokratı görevini bir Avusturyalı ve bir Rus danışmanın "yardımlarıyla" yapacaktı. Kâzım Nami'ye göre Makedonya'daki genç subayları rahatsız eden ve onları Osmanlı Hürriyet Fırkası'na katılmaya teşvik eden temel neden yabancı devletlerin bu tarz müdahaleleriydi.[16] Enver, Niyazi ve Kâzım Karabekir de anılarında bu tespiti teyit etmektedir.[17]

Osmanlı Hürriyet Fırkası üyeliği evvela Selanik'teki genç subaylar ve bürokratlar arasında, Aralık 1906'dan sonra ise bir garnizon kasabası olan Manastır'da yayılmaya başladı. Enver, yani geleceğin Enver Paşa'sı, Osmanlı'nın bölgedeki en önemli askeri üssünün bulunduğu Manastır'da görevliydi fakat fırkaya Selanik'te üye olmuştu. Böylece iki merkezi birbirine bağladı. Bu durum Enver'in hem Osmanlı Hürriyet Fırkası'ndaki hem de sonradan, Eylül 1907'de, fırkanın Paris merkezli Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşmesinin ardından oluşan İttihat ve Te-

rakki Cemiyeti'ndeki merkezi rolünü açıklar.

Osmanlı Hürriyet Fırkası kuruluşundan itibaren hangi etnik kimlikten olursa olsun tüm Müslümanlara açıktı. Fırkanın Araplardan, Arnavutlardan, Kürtlerden ve Türklerden oluşan üyeleri vardı. İlk yetmiş üyenin tamamı Müslümanlardan oluşmaktaydı fakat 1907 yılını takiben bazı gayrimüslimler de üye oldu. Bu üyelerin kimlerden oluştuğunu tespit etmek önemlidir. Sayıları az da olsa Ermeniler, Museviler ve Vlahlar (veya Ulahlar) fırkaya üye oldu.[18] Hiçbir Bulgar, Rum yahut Sırp üyeliğe kabul edilmedi ve üyelik teklifi almadı. Bu Makedonya'daki meşrutiyetçi hareketin o ilk günlerinde "biz" ve "onlar" arasındaki çizginin nasıl çizildiğine dair önemli bir göstergedir. Osmanlı Hürriyet Fırkası her şeyden önce Makedonya'yı oluşturan vilayetlerin Avrupalı güçlerin yahut Balkanlar'ın Hıristiyan ulus-devletlerinin eline geçmesini engellemek maksadıyla kurulmuştu. Bulgar, Rum ve Sırp ajitasyonları özellikle 1903 senesindeki Bulgarların büyük İlinden (Aziz İlyas Günü) isyanının ardından ölümcül birer tehdit olarak algılanıyordu. İpek Yosmaoğlu'nun da yeni kitabında gösterdiği üzere, dönemin Makedonya'sı şiddet dolu bir yerdi. Makedonya, Osmanlı'nın, kendisine başkaldıran ve sadece yahut öncelikle Osmanlı'ya karşı değil, aynı zamanda birbirlerine karşı da saldırılarda bulunan gerilla çetelerinin yarattığı kanunsuz ortam karşısında, otoritesini tesis etmekte en fazla zorlandığı yerdi.[19] Osmanlı Hürriyet Fırkası'na katılan genç subaylar için (örneğin Enver, Kâzım, Eyüp Sabri, Cafer Tayyar, Süleyman Askeri, Aziz Ali el-Mısri yahut Niyazi) Bulgar, Rum ve Sırp çetelerine karşı sürdürülen kontrgerilla faaliyetleri 1904-1908 yılları arasında bu subayların günlük gerçekliklerinin en başat parçasıydı. Sürekli olarak görev yerlerinde komşu devletler tarafından desteklenen iç düşmanlara karşı bir savunma mücadelesi vermekteydiler. Mesela kontrgerilla mücadelesindeki uzmanlığıyla büyük bir üne kavuşan Enver, II. Meşrutiyet'in ilanından evvelki yıllar içerisinde gerilla gruplarına karşı elli dört çarpışmaya katılmıştı.[20]

1908 DEVRİMİ VE RUMELİ

Hiç şüphe yoktur ki Michael Reynolds'ın meşrutiyet devrimcilerinin devleti yok etmek değil bilakis muhafaza etmek arzusunda oldukları yönündeki tespiti doğrudur.[21] Tabii bunun bu devrimcileri Şükrü Hanioğlu'nun iddia ettiği üzere muhafazakâr yapıp yapmayacağı bir tartışma konusudur. Devrimciler anayasal bir düzenden yanaydı ve bunun nedeni anayasacılığı devleti modernize etmek ve güçlendirmek yönünde bir araç olarak görmeleriydi. Tam da bu nedenle Osmanlı Hürriyet Fırkası'nın (ve daha sonra İTC'nin) "Osmanlıcılık" fikri, 23 Temmuz 1908'e giden yoldaki eylaylar ve yapılmış açıklamaların da gösterdiği gibi, temelde çokanlamlıdır. Hareketin farklı milliyetçi gruplarla olan ilişkisi de tam da bu nedenle temelde fırsatçı ve akışkandı. Örneğin Makedonya'daki Jön Türkler, Bulgar bir örgüt olan Makedonya İç Devrimci Organizasyonu'nun (Vnatresna Makedonska Revolucionerna Organizacija) sağcı kanadını en büyük tehlike olarak görürken aynı örgütün Sandansky tarafından yönetilen solcu kanadıyla daha iyi ilişkiler içindeydi.

II. Meşrutiyet devrimini tetikleyen şey hiç şüphe yok ki 9 Haziran 1908'te Rus Çarı Nikolay ile İngiliz Kralı Edward'ın Reval (şimdiki adıyla Tallinn) şehrindeki toplantısı ve bunun ardından yayılan söylentilerdir. Söylentilere göre İngiltere ve Rusya, Makedonya'da otonom bir rejim kurma konusunda aralarında bir anlaşmaya varmıştı.[22] İTC'nin bu olaya verdiği ilk tepki uzun bir muhtıra kaleme almak ve bunu Manastır'da bulunan Avrupa devletlerinin (Rusya hariç) temsilcilerine iletmek olmuştu.[23] Sadece muhtıranın diline bakmak bile İTC'nin bu sorun karşısındaki tutarsız ve arada kalmış halini göstermektedir. Muhtıranın ana mesajı Büyük Güçlerin Makedonya'da son dört yıldır gerçekleştirdiği müdahalelerin mevcut durumu kötüleştirdiği ve Rusya'nın bu durumu kendi çıkarına kullanarak Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'daki milliyetçi ajitasyonu desteklediği şeklindedir. Muhtıra Avrupalı güçlerden Makedonya'ya müdahale etmeyi bırakmalarını ve Müslüman yahut gayrimüslim farkı olmaksızın, bir bütün olarak, imparatorluktaki tüm unsurların uğradığı baskıların sona erdirilmesi için yardım etmelerini talep etmektedir. Bu klasik bir "Osmanlıcı" pozisyondur. Ne var ki bu muhtıra aynı zamanda coşkulu bir dille Makedonya'daki Müslümanların müdafaasından da bahsetmektedir. Bu metne göre Müslümanlar hem o gün hem de geçmişte, her daim çoğunluğu oluşturuyordu. Müslümanlık diğer dinlere olan hoşgörüsüyle bilinse de, Müslümanlar azınlıkların kötü niyetlerinin mağduru olagelmişti. O zamana kadar şiddete başvurmaktan kaçınmışlardı, fakat "kahramanlıkları dünyaca bilinen" Müslümanların, felaketleri hazırlanırken öylece durup beklememesi normaldi. Direneceklerı anın çok yakın olması muhtemel görünüyordu. Toparlayacak olursak: Muhtıra bir taraftan imparatorluk çapında *Osmanlıcı* bir çözüm için diplomatik destek çağrısı yapmakta, diğer taraftan da aba altından sopa göstermekte ve bir *Müslüman* direnişi tehdidinde bulunmaktaydı.

1908 yazında 200 kadar adamıyla silahlanarak dağa çıkan Resneli Niyazi Bey.

SALT Galata arşivi

Muhtıranın beklenen etkiyi yaratmaması üzerine bir grup İttihatçı (Resne'de Niyazi, Tikveş'te Enver, Ohri'de Eyüp Sabri ve sonra Karaçova'da Selahattin ve Hasan) cemiyetin de onayıyla dağa çıkmış ve II. Abdülhamid rejimine karşı Haziran 1908'de silahlı bir ayaklanma başlatmıştı. İttihatçılar subay olmalarına rağmen yalnızca başında oldukları askeri birlikleri kullanarak gerilla savaşı başlatmayı tercih etmemişti. Bulgar komitacıları, Sırp çetecileri ve Yunan andarteleri örneklerini takip eden İttihatçılar da tıpkı onlar gibi içlerinde hem asker hem de sivillerin olduğu gönüllü milli müfrezeler oluşturmuştu.[24] Bu milli müfrezelerin devrimden önce silahlı direnişin sürdüğü haftalar içerisindeki hareket ve beyanları muhtıradaki mesajın katmanlı ve çelişkili yapısını doğrular niteliktedir.

İlk gözlemlediğimiz nokta, milli müfrezelerin harekât üssü olarak sürekli Müslüman köylerini (Niyazi'nin örneğinde bir Arnavut, Enver'in örneğinde ise bir Türk köyü) seçmiş olmasıdır. Niyazi'nin de belirttiği gibi, amaç evvela tüm Müslümanları birleştirmek ve sonra azınlıkları kendilerine dahil etmekti.[25] Subaylar hareketin Müslüman karakterinin altını çizmekteydi. Hatta Niyazi, yönettiği çetelere köylere girdiklerinde yüksek sesle kelime-i şehadet getirmelerini emretmişti.[26] Bu birlikler Müslüman nüfusun Makedonya'nın yabancılar tarafından işgalinin en meselesi olduğu ve bunun "Müslüman çoğunluk"un sonu anlamına geleceği korkusuna vurgu yapmayı hedeflemişti. İttihatçılar bu tehlikenin kaynağının hükümetin (asla sultanın değil) zayıflığı ve yolsuzluğu olduğuna işaret ediyor, çözümün ise anayasanın tekrar ilanından geçtiğini telkin ediyorlardı. İTC üyesi bir subay olan Galip (Pasinler) Bey de Ferizoviç/Firzovik'te toplanan yirmi bin kadar Arnavutu 5 Temmuz'dan sonra aynı şekilde ikna etmişti. Avusturya-Macaristan ordusunun Kosova'yı işgale geleceği söylentilerinin yarattığı korkunun karşısına çözüm olarak anayasanın yeniden ilanını koymuştu.

1908 öncesi milliyetçi bir bakışın başat hale gelmeye başladığı savı her ne kadar isabetliyse de ben bu milliyetçiliği Türk milliyetçiliği olarak değil de "Osmanlı-Müslüman milliyetçiliği" olarak görme eğilimindeyim.

Galip Bey, Müslüman Arnavut köylerinin desteğini artırmaya çabalarken Niyazi de bölgedeki Hıristiyan köylerine Bulgarca yazılmış bildiriler dağıttırmaktaydı. Bu bildiri "Hıristiyan vatandaşlar"a imparatorluğu çevreleyen küçük hükümetlerin ortalığı karıştıran boş vaatlerini reddetme çağrısı yapıyordu. Niyazi'nin o bildirideki çağrısından bir kesit şöyle diyordu: "Ey vatandaşlar! Bulgarlar! Otuz seneden beri çalışmakta olan Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, değil bu kadar, daha altmış sene çalışmış olsa bile yine arzularına, tasvirlerine asla muvaffak olamayacaklardır. Bu vatan bizimdir ve bizim olacaktır. Bunlara hâdim iseniz nadim olursunuz."[27]

Niyazi de, İTC'nin Avrupa devletlerinin temsilciliklerine sunduğu ilk muhtıraya paralel olarak, yabancıların müdahalelerinden dolayı zayıflık ve yolsuzluk içindeki İstanbul hükümetini suçluyordu. Kökeni ve milliyeti ne olursa olsun tüm Osmanlıların İTC'ye katılması için çağrıda bulunuyor, adalet ve eşitlik vaat ediyordu. Ne var ki bu çağrısını açık bir tehdit ile bitiriyordu:

> Tarafınıza vusuldan sonra biz yine kasaba kasaba, karye be karye dolaşarak tertibat ve talimatımızın ifa ve ısga' edilmediğini gördüğümüz mahallelerde müsebbiplerini celp edeceğiz ve karyeleri de tahrip edeceğiz. Bu tamimden sonra bir karyeye çete girecek olursa köy ahalisi en yakın İslam köyüne veyahut askere ihbar etmeye mecburdur. Eğer bunu ifa etmeyecek olursa karyenizin ileri geleni idam edilecektir.[28]

Bu bize İTC'nin Osmanlıcılığının doğası hakkında bir fikir verir ve Hanioğlu'nun İttihatçıların Osmanlıcılığı kendi hedefleri uğruna (muhtemelen de fırsatçı bir bakışla) tamamen araçsallaştırdığı savını doğrular niteliktedir. Azınlıklara başat aktörün Müslümanlar olacağı açıkça belirtilen bir Osmanlı devletine sadakat göstermeleri ve her tür ayrılıkçı söylemi tamamen terk etmeleri karşılığında eşitlik ve işbirliği önerilmektedir.

Benzer bir bakış açısı İTC'nin Manastır şubesi tarafından bölgedeki Rum cemaat liderlerine hitaben kaleme alınmış olan bir başka bildiride de dile getirilmişti. Bu bildiri sarayın anayasanın tekrar yürürlüğe girdiğini ilan etmesinden iki gün önce, yani 22 Temmuz 1908'da kaleme alınmıştır. Bu tarihe gelindiğinde Makedonya İç Devrimci Organizasyonu'nun bazı şubeleri devrimi desteklemek maksadıyla silah bırakmıştı, fakat andartelerden oluşan Yunan çeteleri bu konuda çekimser davranıyordu. İTC bildirisiyle amacının anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini sağlamak ve bu yolla etnik ve dini kavgaların sonucu olan baskı döneminin de sonunu getirmek olduğunu söylüyordu. Buna ilaveten metinde Rumları hedef alan bir uyarı da vardı:

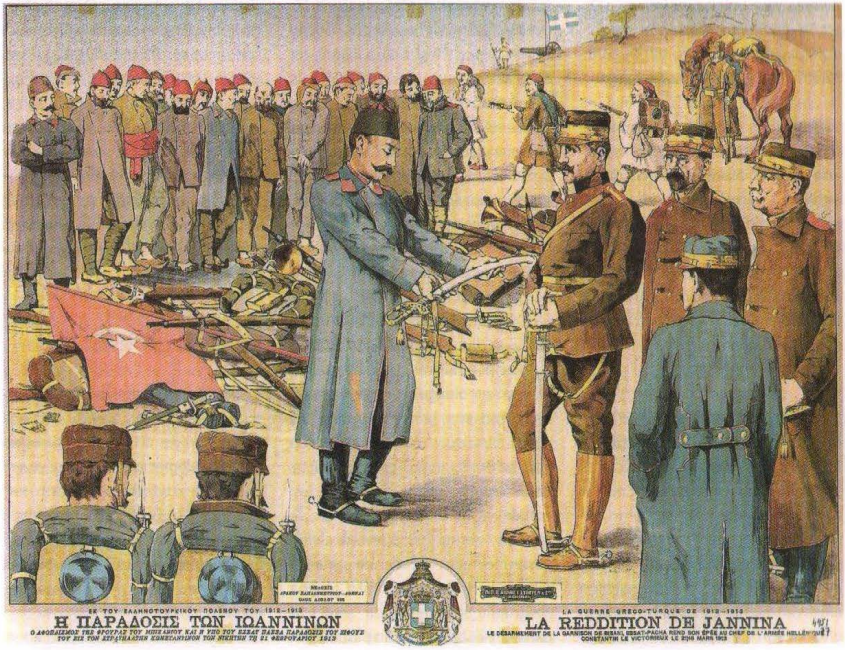
> Şurası muhakkak olarak bilinsin ki Rum kardeşlerimiz burada bir maksad-ı mukaddes ve ulviden ayrılarak Hellenizm fikir ve hayaline hizmetle hem neticesi gayet tehlikeli bir yola sapmış bulunur ve hem de Anadolu'da kendilerinin birkaç misli bulunan Rumların saadet ve selâmetini ayaklar altında çiğnetmiş olurlar.[29]

Batı Anadolu'da Rumlara karşı bir kovuşturma dalgasının başlamasından tam altı yıl önce yazılmış bu "kehanet dolu" sözler oldukça anlamlıdır.

İTC devrimden hemen sonra Manastır'daki iktidarı ele geçirdiğinde gayrimüslimlerden istenmemekle birlikte Türklerden (muhtemelen Müslümanları kastederek) yüzde iki oranında bir vergiyle katkı alınacağını duyurmuştur. Nader Sohrabi'nin de işaret ettiği üzere, bu durum temelde hangi grubun esas toplumsal taban olarak algıladığını göstermesi açısından önemlidir.[29]

Hareketin bu aşamasında Türk milliyetçiliğinin Jön Türklerin kimlik politikalarında halihazırda ne derece rol oynamış olabileceği sorusu, üzerinde epey tartışma yürütülmüş bir konudur. Şükrü Hanioğlu, Paris'te konuşlanmış İTC kanadını incelediği çalışmalarında anayasal devrimin hemen öncesindeki yıllarda o dönem Ahmet Rıza liderliğindeki örgütün "aktivistler" tarafından idare altına alınmaya başlamasıyla Türk milliyetçiliğine doğru bir kaymanın olduğunu tespit eder. Hanioğlu bu durumu o dönem Osmanlıcılık fikrinin kendileri için çekici olmadığı Kafkaslar, Bulgaristan, Romanya ve Girit'te bulunan örgüt şubelerinin artan nüfuzuna bağlamaktadır. 1908 öncesi milliyetçi bir bakışın başat hale gelmeye başladığı savı her ne kadar isabetliyse de ben bu milliyetçiliği Türk milliyetçiliği olarak değil de "Osmanlı-Müslüman milliyetçiliği" olarak görme eğilimindeyim. Bana göre, Türk milliyetçiliğinin başat hale gelişi daha ziyade Cumhuriyet döneminde gerçekleşen bir meseledir. Tabii bu durum benim Jön Türk hareketinin imparatorluk sınırları dışındaki uzantısından ziyade imparatorluk içindeki gelişmelere bakıyor olmamdan da kaynaklanıyor olabilir.

1906-1908 yılları arası OHC/İTC yıllarına bakacak olursak resim bir miktar daha karmaşıklaşır. O dönemde Jön Türk subaylarını etkileyen ana mesele Müslüman Arnavutların durumuydu. Arnavut nüfusun yaklaşık üçte ikisi Müslümandı ve bu halleriyle o dönem devrimin gerçekleştiği Batı Makedonya'nın kilit bölgelerindeki en büyük Müslüman nüfusunu oluşturmaktaydılar. Bu, İTC'yi bölgenin bir diğer önemli siyasi aktörüyle, yani Manastır'daki Arnavut Bashkimi hareketiyle rekabet etmek durumunda bırakmıştı. Arnavutluk için otonomi hedefleyen Bashkimi hareketi Cercis Topulli önderliğinde birkaç yıl evvelinden bir gerilla hareketi başlatmıştı. Kendisi de Arnavut bir Osmanlı subayı olan ve Cercis ile aynı bölgede operasyonlar yürüten İttihatçı önder Nazım için Arnavut hareketleriyle ortak bir zeminde buluşmak önem teşkil ediyordu. Niyazi bu hedefinde başarılı olmuştu. Cercis'in de aralarında bulunduğu çeşitli Arnavut komiteleri İTC ile birlikte hareket etmeyi kabul etti. Bu uzlaşmanın oluşması sürecindeki tartışmalar oldukça enteresandır. Arnavut komiteleri temsilcileri kendilerini bağımsız hareket etmeye iten şeyin Türklerin Osmanlıcılık adına yaptıkları olduğunu belirtmekteydi. Niyazi ise Türkleri cesur, güvenilir ve sabırlı olarak tanımlamakta ve Abdülhamid'in tiranca yönetiminde çok az rol oynadıklarını belirtmekteydi.[30] Yani Niyazi kendini Türkler hakkında konuşan bir Arnavut olarak konumlandırmakta ve aynı anda da Arnavut milliyetçiliğine karşı çıkmaktaydı. Öte yandan, Osmanlıcılık fikrine de göndermeler yapıyor ve isyanın ilk gününde kendisini takip eden Arnavutlara hitaben "Arkadaşlar, Osmanlıların yüce

1913 yılında kaybedilen Yanya'da Osmanlı askerlerinin teslim olup silahlarını bırakmasını temsil eden bir çizim.

Toplumsal Tarih arşivi

karakterine uygun birer örnek olmaya hazır mısınız?" diyordu.[32] Açıkça görülüyor ki Niyazi kendini hem bir Arnavut hem de bir Osmanlı olarak görüyordu. Bu o dönemki kimlik algısının akışkanlığını ve çokyönlülüğünü göstermektedir. Bu konuda daha sıra dışı örnekler de var. Arnavutların kendilerini sadece Osmanlı değil Türk olarak da tanımladıkları olmuştur. Kâzım Karabekir'in 1897 senesinde yazılan ve Mehmed Emin Yurdakul'a ait *Cenge Giderken* adlı ünlü şiir üzerine bestelenen bir marşın Arnavut askerlere söyletildiği anı aktardığı anısı bunun bir örneğidir. Karabekir'e göre, Arnavut askerler günlük rutinin parçası olan bu marşın "Ben bir Türküm, dinim cismim uludur" satırına coşku içinde eşlik etmekte ve buradaki "Türk" ifadesinden Müslüman olmayı anlamaktaydılar.[33]

Şimdiye kadar öne sürülen dört sav şu şekilde özetlenebilir:

1. 1906-1908 yılları arasındaki OHC/İTC örgütü etnik kimlikleri ne olursa olsun kendilerini "Türkler" olarak tanımlayan, bundan "millet-i hâkime"ye ait olmayı anlayan ve Osmanlı devletini kendi devletleri gibi görenlerin oluşturduğu bir Osmanlı-Müslüman örgütüdür.

2. Bu grubun olaylara bakışını neredeyse tek başına şekillendirmiş olan ana dinamik Makedonya sorununun yarattığı zaruretlerdi. Bu onların ideolojilerindeki ben ve öteki ayrımının da belirlenmesinde rol oynadı. Museviler. Ermeniler ve Vlahlar potansiyel müttefikler olarak görülürken Bulgarlar, Rumlar ve Sırplar potansiyel düşmanlar olarak algılanmaktaydı.

3. Bu Jön Türkler, yani OHC/İTC'yi oluşturanlar, Osmanlıcılığı araçsallaştırmış ve koşullara bağlı olarak yorumlamıştır. Onların Osmanlıcılık algısı azınlıklara Müslümanların başat aktör olduğu bir Osmanlı devletine mutlak sadakat sunmaları ve tüm milliyetçi iddialardan vazgeçmeleri kaydıyla eşitlik ve dayanışma vaat etmekteydi.

4. Bu Jön Türk hareketinin en temel hedefi devleti güçlendirmek yoluyla onun Makedonya vilayetlerinde otonomi ve ayrılık talep eden hareketlere karşı dirençli olmasını sağlamaktı.

Bilindiği üzere Temmuz 1908'de gerçekleşen devrimin ardından imparatorlukta kısa bir umut ve iyimserlik dönemi yaşandı. Rum, Arnavut ve Bulgar komitacılarının İTC temsilcileriyle birlikte "dağlardan inerek" kasabalarda heyecan içinde karşılandığını gösteren oldukça fazla sayıda kaynak ve fotoğraf vardır. Yine bu dönemde farklı etnik arka planlardan gelen kimseler, özellikle de Müslümanlar ve Ermeniler İstanbul'da ortak kutlamalar yaptı. Hem II. Abdülhamid dönemi mağdurlarını anmak hem de anayasanın yeniden ilanına şükran sunmak maksadıyla kilise ve camilerde ortak törenler düzenlendi. İstanbul ve Selanik'te yapılan kutlamalar birçok yabancı gözlemci tarafından kayda geçirildi ve yayınlandı. Bernard Lory yakın zamanda Manastır'daki sürecin detaylarını anbean aktaran bir çalışma yayımladı.[34]

Tüm bu kutlamaların ve kardeşlik havasının arka planında çok temel bir yanlış anlama söz konusudur. İTC'nin devrimi gerçekleştirirken kendi temel amaçlarını ve örneğin Kâzım Nami Duru'da gördüğümüz tarzda çekincelerini dillendirmekten ziyade daha dışa dönük sloganları, soyut bir anayasacılığı ve daha iyi ve adil bir yönetim özlemini "hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet" sloganlarıyla dile getirmesi Osmanlı toplumundaki farklı grupların her birinin "devrim" ve "meşrutiyetçiliği" kendi beklentileri doğrultusunda tanımlamalarına imkân sağlamıştır. İşte bu farklı beklentilerin birbirine ne kadar taban tabana zıt olduğu gerçeği "istibdat rejimi"nin son bulmasının yarattığı coşku sürdüğü müddetçe gözlerden ırak kaldı. Bu coşku en fazla iki ay kadar sürdü. Bu yönüyle devrim, 2011'de "Arap Baharı"nın Kahire'de içinden geçtiği süreçle paralellik göstermektedir. Orada da gelecek tahayyülleri birbiriyle taban tabana zıt gruplar kendilerini bir süre için daha büyük bir hareketin parçası gibi hissedebildi. Gayrimüslim örgütlenmelerle İTC arasındaki temel fark da geleceğe dair sahip oldukları farklı beklentilerdi.

İTC Müslümanların başat aktör olduğu bir devlet düzeni içerisinde (nitekim 1908 yılında nüfusun yaklaşık yüzde 80'i Müslümandı) tüm bağlılık ve sadakat formlarının yerini Osmanlı milli kimliğinin aldığı ve bunun üzerine merkeziyetçi modern bir devletin inşa edildiği bir geleceği öngörmekteydi. Azınlık örgütlenmeleri ise değişimden Osmanlı-Rumu, Osmanlı-Bulgarı, Osmanlı-Ermenisi gibi "çokkatmanlı" kimlikler (*"hyphenated" identities*) üzerinden kurgulanmış ve adem-i merkeziyetçiliği teşvik edecek bir yapıyı öngörmekteydi. Bu farklılıklar ideallere ve gelecek tahayyüllerine elle tutulur yasal birer form verilene kadar görmezden gelinebilirdi. Bir süre böyle olduysa da örneğin 25 Temmuz 1909'da tüm Osmanlı vatandaşlarının ayrım olmaksızın askere alınmasını öngören yasanın tartışılması gelecek tahayyülleri arasındaki temel farkları su yüzüne çıkarmıştır. Bulgarların, Bulgar askerlerinin başlarında Hıristiyan bir subay ve rahiple yalnızca Bulgarlardan oluşan müfrezelere konulmasını istemesi İttihatçıların ideallerinde kaynaştırıcı bir rol oynayacak yeni ordu düzeniyle tamamen zıttı. Yine bu dönemde yabancı ülkelerden pasaport almak suretiyle askerlik hizmeti yapmamak için yurtdışına göç eden Osmanlı Rumlarının durumu da toplumun her kesiminin İttihatçıların ideallerini paylaşmadığını gösterir.

BALKAN SAVAŞI'NIN GETİRDİĞİ DÖNÜŞÜM

Devrim ile 1912 senesinde patlak verecek olan Balkan Savaşı arasında geçen sürede İTC politik süreçleri kontrol edememiş, hatta 1912'ye gelindiğinde iktidardan tamamen tasfiye olmuştu. Buna rağmen Osmanlı subayları arasındaki nüfuzunu muhafaza etmeyi başardı. İTC'nin rakibi konumundaki Halaskâr Zabitan grubunun 1908 öncesinde Manastır'daki İTC aktivistlerinin "kollayıcı abisi"

olmuş olan Miralay Sadık Bey önderliğinde Temmuz 1912'de bir karşı devrim tehdidinde bulunması İTC için büyük bir utanç kaynağı oldu. Sina Akşin'in gösterdiği üzere bu hareket sınırlı sayıda subayın desteğine sahipti (Makedonya'daki destekçilerin sayısı 12'den fazla değildi).[35] Yine de, halihazırda bölünmüş ve istikrarsız bir dönem geçirmekte olan İTC kabinesinin üzerinde büyük bir tesir yaratmış ve kabinenin hükümetten düşmesine neden olmuştu. Ne var ki Halaskâr Zabitan hareketinin ordu üzerinde büyük bir tesiri olmadı.

Ekim 1912'de Balkan Savaşı patlak verdiğinde İTC yeniden bir yeraltı örgütü haline dönüşmüştü. O sırada İTC'nin önde gelen subaylarından bir kısmı Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı bir gerilla savaşı organize etmekteydi, fakat savaşın patlak verdiğini duyunca ellerinden geldiğince hızlı bir şekilde geri döndüler. 1912 sonlarına doğru döndüklerinde ordudaki bağlantılarını büyük ölçüde yerli yerinde buldular. Bu durum İttihatçıların Ocak 1913'te bir darbe yoluyla iktidarı ele geçirmek suretiyle siyaset sahnesine geri dönmesini mümkün kıldı. Ordu desteği tıpkı Nisan 1909 karşı devriminin alt edilmesinde olduğu gibi yine İTC'nin işine yaradı. İttihatçıların iktidarı devraldıktan sonra Balkan Savaşı'nın sonuçlarıyla uğraşmaları gerekti.

İTC, Makedonya'ya barış ve istikrar getirmeyi başaramamıştı. Bulgar ve Yunan ajitasyonları devam etmişti ve buna ilaveten 1910-11 senesi geniş çaplı bir Arnavut ayaklanmasına tanık oldu. Durum gergindi, dolayısıyla Ekim 1912'de Balkan devletlerinin savaş ilan etmiş olmalarında şok edici bir durum yoktu. Esas şok edici olan, Osmanlı ordusunun savaşın daha ilk ayında yaşadığı bozgundu. Osmanlı ordusu en son girdiği savaşı (Yunanistan'a karşı 1897'de) kolaylıkla kazanmıştı. Ordunun Mahmud Şevket Paşa ve Jön Türkler tarafından başarılı bir şekilde reforma tabi tutulmasından ileri gelen büyük bir özgüven vardı. Osmanlı ordusunun 1911 senesindeki savaş oyunları ve tatbikatları uluslararası gözlemciler

Nazım Paşa: "Sofya, Belgrad, Çetinje, Atina, böyle bir dolaşacağım, bilet istiyorum." Gişe memuru: "Yalnız mısınız?" Nazım Paşa: "Hayır, ben ve beraberimdeki yedi sekiz yüz bin kişi!"

Cem, 5 Ekim 1912

tarafından oldukça olumlu olarak değerlendirilmişti. Ünlü bir gazete karikatürü, dönemin Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı Sofya, Atina, Belgrad ve Çetine'ye (Cetinje) tren bileti alırken tasvir etmekteydi. Karikatürdeki altyazıya göre seyahatini yalnız mı yaptığı sorulduğunda Nazım Paşa, "Hayır, yanımda yedi-sekiz yüz bin kadar yoldaşımı da getiriyorum" şeklinde cevap veriyordu.[36] Ne var ki Ekim ayında Kumanovo'da Sırplara karşı ve Lüleburgaz'da da Bulgarlara karşı yaşanan yenilgilerle Rumeli'nin tamamı kaybedildi.

Şok ve hayal kırıklığının yanı sıra bu beklenmedik yenilgiye verilen esas tepki bir intikam çağrısıydı. Hem hatıralar hem de döneme ait belgeler intikam çağrılarıyla doludur. Edirne'de büyümüş olan Şevket Süreyya Aydemir hatıratında bu dönemi şöyle hatırlar:

> Biraz ortalık durulup da biraz ümit, biraz cesaret veren birkaç olay birbirini kovalayınca ilk re aksiyon, ruhları saran bir intikam duygusu oldu. Bu duygu, uğradığımız felâketten, hatta Allah'ı bile mesul tutacak kadar kuvvetliydi. Ona: *Ey Bulgar vahşet ve canavarlığının en büyük amili!* diyecek kadar azgındı.[37]

Bu hissi yansıtmak için marşlar da yazılmıştır:

> 1328'de [1912] Türk namusu lekelendi, of!
>
> Of! Of! İntikam! İntikam
> Camilere haç takıldı,
> Minareler hep yıkıldı,
> Anne, baba, öksüz alil
> Kahpecesine kesildi, of.

Ve:

> Ezan sesi duyulmuyor
> Haç dikilmiş minbere
> Kâfir düşman bayrak asmış
> Camilere, her yere.[38]

Her şey olup bittikten sonra Meclis 1914'te tekrar toplandı. İntikam çağrıları bir nebze azalmıştı fakat mecliste duygusal bir açılış konuşması yapan Halil (Menteşe) Bey "hürriyet meşalesinin ve anayasacılığın beşiği olan sevgili Selanik'in; yeşil Manastır'ın, Kosova'nın, Üsküdar'ın, Yanya'nın ve bütün güzel Rumeli'nin unutulmaması ve anısının sınıflarda ve edebiyatta yaşatılması" çağrısı yapmıştı.[39] Onu takiben 1914 yılı bütçesini sunmak üzere kürsüye çıkan Maliye Nazırı Cavit Bey konuşmasına acı bir yorumla başlamıştı:

> ...Birer birer o Rumeli'nin bütün kurbanlarını düşmanların eline teslim ettik. Sıra ile göklere değen şahikalarında Osmanlı tarihinin zafer destanları asırlarca okunmuş olan Işkodra kurbanları, gölünün sessizlik dolu kıyılarında uyuyan Yanya kurbanları, en yüce savaşının güzel hatırasını koynunda saklayan yüce savaşın mübarek şehidi Hüdavendigâr'ı yüzlerce sene koruyan Kosova kurbanları, sonra yeşil dağların tepesinden yükselen hürriyet haykırışıyla Osmanlı milletine yaşama ve nefes alma hakkını veren Manastır kurbanları ve daha sonra şu mavi ve açık denizin lacivert incileriyle, zümrüt ve pırlanta gibi sahilleri yıkanan Selanik kurbanları![40]

Cavit Bey burada toprak kaybetmenin özel olarak hassas bir boyutundan, yani Müslüman mezarlıklarının geride kalmış olmasından ve bahsediyor görünmektedir.

İTC'nin çekirdek üyeleri için Rumeli ve Ege adalarının kaybı sadece birçoğunun geçmişte mesleki ve siyasi kariyerlerine bu bölgelerde başlamış olmalarından ötürü değil aynı zamanda çok büyük bir kısmının şimdi kaybedilmiş olan bu topraklarda doğmuş ve büyümüş olması nedeniyle bir travmaydı. İTC üyelerinin çoğu, tıpkı cemiyetin kendisi gibi "Balkanlı bir nüfus kâğıdına" sahipti. 1908-1918 yılları arasında İTC'de görev alan yirmi beş Merkez-i Umumi üyesinin on biri Balkanlar'dan, dördü ise Ege'den gelmekteydi. Cemiyetin en önde gelen, siyaseten aktif yirmi bir subayı arasından da on kişi Balkanlar'dan, biri de Ege'dendi. Geri kalan üyelerin ekseriyeti de İstanbulluydu. Yani, kaba bir tahminle, İttihatçı çekirdek kadronun yarısı 1912-1913 arasında anavatanını kaybetti. Bu durum o dönemki hislerinin kuvvetini açıklayıcı niteliktedir. Ne var ki bu tarihsel kayıptan çıkardıkları dersler arasında garez ve öfkeden fazlası vardır. Burada yedi yıl evvel Kâzım Karabekir tarafından dile getirilmiş olan, Balkan devletlerinin, özellikle de Bulgaristan'ın, gerçek bir ulus haline gelmek suretiyle neler başarabileceğini ortaya koyduğuna dair bir hissin tekrar tekrar karşımıza çıktığını görmekteyiz.

Müslüman/Türk (yukarıda referans verdiğimiz marşın gösterdiği üzere bu tanımlar o dönemde hâlâ birbirinin yerine kullanılmaktaydı) bir ulus-devlet yaratmanın kurtuluşa giden yegâne yol olduğuna dair kanaat 1913 itibariyle çok hızlı bir şekilde yayılıyordu. Bu kanaat Ziya Gökalp'in yazılarını da, Halide Edip'in Osmanlıları Avrupalı ulus-devletlerin örneğini takip etmeye teşvik etmesini de etkilemişti. Tüccarzade İbrahim Hilmi sözünü esirgemeden Osmanlılara sesleniyor ve onlar uyurken Bulgar milletinin yazarlarının, şairlerinin ve öğretmenlerinin gayretleri sayesinde uyandığını söylüyordu.[41] Bu konuda bir diğer enteresan örnek de 1913-1914 arasında Sofya'da askeri ateşe olarak bulunan Mustafa Kemal'in o

Manastır'da Rumların da katıldığı Meşrutiyet kutlaması: "Hürriyet, Adalet, Müsavat"; "Yaşasın Anayasa".

Manakis kardeşler (der. Roni Margulies), *Manastır'da İlân-ı Hürriyet* (İstanbul: YKY, 1997)

dönemde yazdığı ve Bulgar ulusunun ulus inşası ve modernleşme çabalarına karşı duyduğu hayranlığı gösteren mektuplardır.[42]

Balkan Savaşı'nı takiben gözlemlenen üç temel unsurun tamamı, yani intikam, garez ve Balkan örnekleri üzerinden bir ulus inşası arzusu, savaşın kayıplarını geri kazanmada değil (İttihatçılar imparatorluğun bunu yapma kapasitesi olmadığının farkındaydı) başka bir yerde, İttihatçıların Anadolu'yu yeniden şekillendirme gayretleri sırasında dile getirilmiştir.

Anadolu'ya dair artan bir ilgiyi daha 1908'i takip eden yıllarda görmek mümkündür. Bu ilgiyi motive eden ister Balkanlar'dan, ister Ege'den isterse İstanbul'dan gelsin birçok Jön Türkün hakkında neredeyse hiçbir şey bilmediği ve okul kitaplarında Osmanlı İmparatorluğu'nun masalsı beşiği olarak anlatılan Anadolu hakkında daha fazla bilgiye sahip olma arzusuydu. İttihatçı gazete *Tanin* bu nedenle 1909'da Anadolu'nun içlerinden haberler aktaran tefrikalar yayımlamıştı.[43] Balkanlar'daki yenilginin ardından Anadolu'ya olan ilgi ciddi bir şekilde arttı ve gittikçe daha fazla yazar Anadolu'nun Türkün gerçek vatanı olarak benimsenmesini savundu. Bu, Anadolu'nun gerçekleri üzerine olan bilginin yaygınlaştığı anlamına gelmez. Örneğin bu konuda kendi bilgisizliğini fark eden İTC 1914 yılında Anadolu'nun heterodoks Müslümanları, Alevileri, Tahtacıları, Bektaşileri ve Ermeniler ile aşiretler (Türkmen ve Kürt) üzerine araştırma yaptırmıştı.[44] Anadolu'nun içlerine dair bu bilgi eksikliği ileride önemli bir faktör olacaktı. Ne var ki Balkan yenilgisinin ilk yansımaları Makedonyalı İttihatçıların çok iyi bildiği bir bölgede ve çok iyi bildikleri bir cemaat üzerindedir: Trakya ve Ege'nin Rumları.

Doğan Çetinkaya, 1912'den sonra Rumların dönemin boykotları nedeniyle en az Yunanlılar kadar ekonomik bir savaşın hedefleri haline geldiğini göstermiştir.[45] Balkan Savaşı sonrası gerginlik daha da tırmanmıştı. Hans Lukas Kieser'in ifade ettiği üzere, dönemin önemli İttihatçılarından Mehmet Reşit (Şahingiray) Bey daha 1913 senesinde Rumları Batı Anadolu'dan temizlenmesi gereken ölümcül bir tehdit olarak görüyordu.[46] Türk Ocağı'nın Emre Erol tarafından tartışılan İzmir hakkındaki bir raporu eşit derecede telaşlı bir havayı yansıtır: Eğer hiçbir şey yapılmazsa Ege kıyıları da Makedonya ve Midilli gibi kaybedilecektir.[47] Bu algı bir yıl içerisinde yaklaşık 150.000 kadar Rumun kendisi de Bulgar muhaciri bir ailenin oğlu olan Celal (Bayar) Bey tarafından organize edilen ve Dahiliye Nazırı Talât Paşa'nın da tam desteğini alan bir operasyonla Batı Anadolu'dan tehcirini getirmiştir. Haziran 1914'te cereyan eden bu kovuşturma Balkan Savaşı'nın doğrudan doğruya devamı olarak görülebilir.

Bu tehcirin motivasyonu kısmen Yunanistan ile yeniden çıkabilecek bir savaşın Ege kıyılarını işgale açık hale getirmesi korkusundan ileri gelmekteydi. Bu bağlamda Balkan Savaşı'yla aynı "cephede" ve 1908'den beri İttihatçılar tarafından düşman olarak görülmüş ve İttihatçı politikalara karşı en az rıza göstermiş bir topluluğa, yani Rumlara karşı yapılmıştı. Aynı durum Anadolu'nun bir başka Hıristiyan topluluğu olan Ermeniler için geçerli değildi.

Hiç şüphesiz, İTC iktidarında Osmanlı İmparatorluğu'nun varoluşu için verilecek o son mücadelenin en tahripkâr faslı 1915-1916 Ermeni soykırımına sebep olacak olan, Anadolu Ermenilerinin kitlesel tehciridir. Bu trajedi Rumların Ege ve Trakya'daki tehcirine yahut 1914 sonrası iç bölgelere sürülmelerine kıyasla daha dolaylı bir şekilde de olsa Balkanlar'daki gelişmelerle ve Rumeli'nin Balkan Savaşları ile kaybedilmesiyle bağlantılıdır.

1908 öncesinde Avrupa'da bulunan muhalif Jön Türkler Ermeni milliyetçi ajitasyonundan haberdardı ve hatta o zamanki adıyla Terakki ve İttihat Cemiyeti ile milliyetçi Ermeni örgütleri arasında, özellikle de Daşnakzutyun'la, muğlak fakat önemli ilişkiler vardı. Ermeni örgütleri ve cemiyet Abdülhamid rejimini sona erdirmek arzusunda birleşmiş olsa da bunun hangi araçlarla yapılacağı ve nihai amacın ne olduğu konularında derin fikir ayrılıklarına sahiplerdi. Cemiyet 1907'ye kadar şiddet kullanmaya karşı çıkarken ve sonuçta güçlendirilmiş bir devleti arzularken Daşnaklar açıkça terörizmi desteklemekte ve daha otonom ve adem-i merkeziyetçi bir yapıyı arzulamaktaydı. Buna rağmen anayasa devrimine giden süreçte özellikle Doğu Anadolu'da işbirliği yaptılar.

Güney Bulgaristan'daki Banite/Ilıca köyünde Pomaklar Hıristiyanlaştırılıyor, 1912.

Bilim: Devlet Arşivi, Fond 959 K, opis 1, arşivbirimi 982, varak 2

Balkan Savaşı nedeniyle Sultanahmet'te yapılan miting.

Kitaların, Benzerlerin, Yolların, Taşlerin Buluştuğu kent İstanbul(İstanbul: İTO, 2008).

1906-1908 arası Makedonya ve Trakya'da öne çıkan OHF/İTC için Ermeniler ve onların aktivizmi birinci dereceden önem arz etmiyordu. Onlar da, Vlahlar ve Musevilerle beraber imparatorluğa sadık topluluklardan sayılıyordu. Bazı Ermeniler üye olarak seçildi. Ermeniler Sırplara, Bulgarlara ve Rumlara yapılan tarzda sadakat ve işbirliği çağrılarına ve tehditlere maruz kalmadı. Bulgarların ve Rumların aksine, 1909 senesinde geçen ve bütün Osmanlıları kapsayan mecburi askerlik hizmetine karşı mukavemet etmediler ve Daşnakzutyun bir bütün olarak İTC politikalarına 1911 ortalarına kadar destek verdi.

Aslına bakacak olursak Ermeniler aleyhindeki İTC politikalarının oluşumunu tetikleyen, Balkan Savaşı sonrası gelişmeler olmuştur. Burada iki faktör özel bir rol oynamıştır: Rusların Doğu Anadolu'nun "Ermeni" olarak görülen altı vilayetinde (vilayat-ı sitte) Avrupalıların vesayeti altında bir reform programını zorunlu kılan başarılı diplomatik girişimi ve Daşnakzutyun'un, İTC'nin evvela dış müdahaleyi reddetme çağrısını sonra da Ruslara karşı Kafkaslarda bir Ermeni ayaklanması başlatma çağrısını reddetmiş olması. Şubat 1914'e gelindiğinde imzalanan reform anlaşması her ne kadar Rus planlarının ağırlığını bir nebze olsun kaybettirdiyse de reformların uygulanmasına nezaret etmek göreviyle, 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde öngörüldüğü üzere, iki Avrupalı umumi müfettiş (Hollandalı Louis Constant Westenenk ve Norveçli Nicolai Hoff) atanmıştır. Michael Reynolds'un da belirttiği gibi bu durum İttihatçılar açısından 1903'ten sonra Makedonya'da olanların tıpatıp tekrarı olarak görünmüş olsa gerektir.[48]

İTC ile Daşnakların ilişkisindeki dönüm noktası Daşnakların 1913'te Talât ve Halil'in reform süresince dış müdahalenin reddedilmesi ve yalnızca Osmanlı hükümeti ile bir antlaşma yapılması talebini kabul etmemeleri ve bunun ardından Ağustos 1914'te Erzurum'daki Daşnakzutyun'un Sekizinci Kongresinde Ruslara karşı bir Ermeni isyanı başlatma çağrısının reddedilmesiyle yaşandı. Daşnakların resmi pozisyonu her ne kadar her Ermeni topluluğunun içinde yaşadığı imparatorluğa sadık kalması şeklinde ise de İTC'nin gözünde sadakat testinden iki kere kalmışlardı. Bu makalede daha evvel değinildiği üzere İTC'nin "Osmanlıcılığı" ve anayasal bir düzen altında eşitlik vaatleri her daim azınlıkların Müslümanların egemen olduğu bir devlete bağlılıktan başka sadakatleri olmaması koşuluna bağlıydı. Bu durum 1914 Anadolu'sunda da tıpkı 1908 Makedonya'sında olduğu kadar geçerliydi.

Burada İttihatçıların Rumeli ve İstanbul'daki müstesna kişisel hikâyeleri önemli bir rol oynamaktadır. Anadolu'ya aşina olmayışları İttihatçıların kendi hikâyeleri ile Anadolu arasındaki önemli farkları gözden kaçırmalarına neden olmuştur. Rusya'nın Ermeni reformu meselesini öne çıkarmasının nedeninin politik kaygılar olduğu kaynaklarla sabittir. Başkaları gibi Rusya da 1913'te Balkan yenilgisinin ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü gidişatının farkındaydı ve Osmanlı'nın olası parçalanması karşısında Ermeni reformunun destekçisi olmanın kendi etki alanını genişleteceği sonucuna varmıştı. Bu bağlamda İttihatçı liderler Rusya'nın Balkanlar politikasıyla benzerlikler görmekte haklıydı. Buna rağmen Doğu Anadolu'daki duruma Makedonya nokta-i nazarından bakmaları durum tespitlerinde ciddi yanlışlıklara neden oldu. Ermeniler bahsi geçen hiçbir vilayette çoğunluğu oluşturmuyor, sadece birkaç sancakta en geniş topluluğu teşkil ediyorlardı. Ayrıca bu vilayetler Bulgaristan ve Yunanistan gibi genişlemeci emelleri olan ulus-devletlerle çevrili de değildi. Bloxham ve Reynolds'un ortaya koyduğu üzere Rusya İmparatorluğu'nun Ermenilere karşı tutumu da belirsizdi. Rus İmparatorluğu Ermenilere Pan-Slav yahut Pan-Ortodoks emellerle bağlı değildi. Üstelik Rusya'nın içindeki Ermeni ajitasyonlarına karşı da ihtiyatlılardı ve hatta zaman zaman Kürtlerle işbirliği yapmayı tercih etmekteydiler. Nitekim Talât, Enver, Cemal, Halil (Menteşe), Mithat Şükrü (Bleda), Rahmi (Arslan) ve Fethi (Okyar) gibi İTC'nin tipik Merkez-i Umumi üyeleri (yani önemli karar alıcılar) hiç doğuda bulunmamıştı. Buna ilaveten İTC hükümeti doğuya, stratejik öneminden dolayı, 1908 öncesi dönemden kendileriyle aynı tecrübeleri yaşadıklarını bildikleri ve bu nedenle güvendikleri yönetici ve subayları gönderme eğilimindeydi. Bu vesileyledir ki Abdülhalik

Renda (Yanina'dan) ve Tahsin Uzer (Selanik'ten) gibi yöneticiler ile Kazım Özalp (Köprülü'den), Süleyman Askeri (Priştine) ve sonradan Kâzım Karabekir ya da Mustafa Kemal gibi subaylar 1913 ve 1916 yılları arasında otuzlu yaşlarının ortalarında doğu vilayetlerindeki ilk görevlerine atanmış oldu. Görevleri sırasında olup biteni yorumlayışları kaçınılmaz olarak gençliklerini, yetişkinliklerini ve ilk profesyonel ve politik tecrübelerini yaşadıkları Rumeli ve Ege'nin o farklı dünyasının koşullarından etkilendi. Onların gözlerinde Erzurum ve Van Makedonya, Midilli ve Girit'in kaderini paylaşmaya doğru gitmekteydi.

Sonuç olarak diyebilirim ki Balkan Savaşı hiç şüphesiz Osmanlı'nın çöküşü sürecinde, yani 1914'ten başlayarak en azından 1922'ye ve hatta Türk-Yunan nüfus mübadelesi de hesaba katılacak olursa 1925'e kadar süren, Anadolu'yu sarmalayan etnik şiddet girdabının oluşmasında, çok önemli bir katalizör olmuştur. Ne var ki 1914-1918 yılları arasında Anadolu'da cereyan eden olaylar yalnızca Balkan Savaşı tecrübelerinin tetiklediği basit bir etkileşimin sonucu değildir. Bu süreç İttihatçıların meşrutiyet devrimi öncesi dönemdeki Rumeli tecrübeleri hesaba katılmadan düzgün bir şekilde anlaşılamaz. İttihatçıların dünya görüşü ve kimlikleri daha o yıllarda şekillenmişti. İşte I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında Jön Türk politikalarına şekil veren şey, Rumeli'nin 1912'de kaybedilmesinin getirdiği muazzam travma sonucunda radikalleşmiş olan bu dünya görüşü ve kimlikti r.

Türkiye Cumhuriyeti'nin politik ve kültürel alandaki seçkileri bir nesil boyunca (en azından 1950'ye kadar) yukarıda bahsettiğimiz gruba dahil olan ve çoğu da Balkanlar ve Ege'den gelen eski İttihatçılardan oluşmuştur.[49] Onların geçmiş tecrübelerinin şekil vermeye çalıştığı modern Türkiye'yi de ne derece etkilediği ilgi çekici bir sorudur.

DİPNOTLAR

* Makalenin orijinali: Erik Jan Zürcher, "Macedonians in Anatolia: The Importance of the Macedonian Roots of the Unionists for their Policies in Anatolia after 1914", *Middle Eastern Studies* 50/6 (2014): 960-975. Bu tercümedeki doğrudan alıntılar eğer atıf yapılan eserin orijinali Türkçe ise atıf yapılan kısımların orijinal halleri kullanılmak suretiyle tercüme edilmiştir. Makalenin İngilizce orijinalinde kullanılmış olan tüm deyim ve terminoloji makalenin yazarının da geri bildirimiyle Türkçeye uyarlanmıştır. Tercümede kullanılan görseller yazarın da bilgisi dahilinde eklenmiştir.

1 Bu makalede bahsi geçen yer adlarının önemli bir kısmı 1912'den beri en az bir kere, kimi zaman da bir defadan fazla değişmiştir. Bu yer isimlerini metindeki ilk kullanılışlarında modern karşılıklarıyla beraber, daha sonra ise yalnızca Osmanlı kullanımları ile kullanıyorum.

2 Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu, Nasıl Kuruldu, Nasıl İdare Olundu*, ed. Faruk ve Emel Özerengin (İstanbul: özel basım, 1982 [yazılış yılı 1945]). s. 101.

3 Örnek olarak, M. Hakan Yavuz, "Warfare and Nationalism: The Balkan War as a Catalyst for Homogenization", *War and Nationalism. The Balkan Wars 1912-1913, and their Sociopolitical Implications*, ed. M. Hakan Yavuz and Isa Blumi (Salt Lake City: University of Utah Press, 2013), s. 31-84.

4 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt III: İttihat ve Terakki. Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* (İstanbul: Hürriyet, 1989), s. 13.

5 Erik Jan Zürcher, "Who Were the Young Turks?", *The Young Turk Legacy and Nation Building. From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (Londra: I.B. Tauris, 2010), s. 101.

6 Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908* (İstanbul: İletişim, 1991); Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi yahud Tarihçe-yi İnkılab-ı Kebir-i Osmanidan bir sahife* (İstanbul: Sabah, 1326 [1910]); "Galip Paşa'nın Hatıraları", *Hayat Tarih Mecmuası* 2/6-9 (1966); Kâzım Nami Duru, *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım* (İstanbul: Sucuoğlu, 1957).

7 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki* (İstanbul: Tan, 1948); Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt I Kısım 1* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1940), s. 429-478.

8 Zekeriya Sertel, *Hatıralarım* (İstanbul: Gözlem, 1977), s. 11-48; Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* (Ankara: Öz, 1959).

9 Tunalı Hilmi, *Makedonya Mazisi. Hali. İstikbali* (Kahire, 1909).

10 François Georgeon, *Abdulhamid II: Le sultan calife* (Paris: Fayard, 2003), s. 393

11 M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution. The Young Turks 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 130-90.

12 *Age*, s. 211.

13 Georgeon, *Abdulhamid II*, s. 391

14 Mithat Şükrü Bleda (Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü [İstanbul: Remzi, 1979]) ve Duru'ya (*age*, s. 13) göre Kâzım Karabekir, bahsi geçen on kişiden biri olan Naki Bey'den (Yüzekök), Talât ve başka altı kişinin 1902 yılında Selanik'te Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin kuruluşunda rol oynadıklarından fakat Ahmet Rıza'nın onlara etkisiz hale gelmiş olan Paris komitesinden ayrı olarak tek başlarına hareket etmeyi öğütlediklerinden bahsetmektedir. Bu, Osmanlı liberallerinin Paris'teki ilk kongresinden ve hareketteki bölünmeden kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir (Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu, s. 158).

15 İpek Yosmaoğlu, *Blood Ties. Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia 1878-1908* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2014), s. 33.

16 Duru, *age*, s. 14

17 Cengiz, *age*; Niyazi, *age*; Karabekir, *age*.

18 Karabekir, *age*, s. 177-178.

19 Yosmaoğlu, *age*, 6. bölüm.

20 Cengiz, *age*, s. 11-12.

21 Michael Reynolds, *Shattering Empires. The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s. 22-25

22 Erik Jan Zürcher, "The Historiography of the Constitutional Revolution: Broad Consensus, Some Disagreement and a Missed Opportunity", *"L'ivresse de la liberté": La révolution de 1908 dans l'empire ottoman (Collection Turcica XVII)*, ed François Georgeon (Leuven: Pecters, 2012), s. 91-106.

23 Niyazi, *age*, s. 51-61.

24 Niyazi'nin 160 takipçisinden kendi müfrezesinde yalnızca dokuzu askerdi (*age*, s. 79).

25 *Age*, s. 109

26 *Age*, s. 88.

27 *Age*, s. 105.

28 *Age*, s. 105. Vurgu yazara aittir.

29 Bayur, *age*, s. 465.

30 Nader Sohrabi, "Illiberal Constitutionalism The Committee of Union and Progress as a Clandestine Network and the Purges", *"L'ivresse de la liberté"*, s. 113.

31 Niyazi, *age*, s. 163.

32 *Age*, s. 80.

33 Karabekir, *age*, s. 103.

34 Bernard Lory, "Manastir/Bitola, berceau de la révolution", *"L'ivresse de la liberté"*, s. 241-256.

35 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Remzi, 1987), s. 199.

36 Tobias Heinzelmann, *Die Balkankrise in der Osmanischen Karikatur. Die Satirenzeitschriften Karagöz, Kalem und Cem, 1908-1914* (Stuttgart: Franz Steiner, 1999), s. 221.

37 Aydemir, *age*, s. 54-55.

38 Duru, *age*, s. 62-63.

39 Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt III İttihat ve Terakki Bir Bir Çağın, bir Kuşağın, bir Partinin Tarihi* (İstanbul: Hürriyet, 1989), s. 465.

40 *Age*, s. 466.

41 Örnek olarak bkz. Tüccarzade Ahmet Hilmi'den yapılan alıntı (Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914* [Cambridge: Cambridge University Press, 2008], s. 30) ve Halide Edip Adıvar'ın alıntılanan makalesi (Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandası Milli Kimlik İnşasına* [İstanbul: İletişim, 2004]), s. 122. Tüccarzade Ahmet Hilmi'nin kitabı yeni harflerle tekrar basılmıştır: İbrahim Hilmi, *Balkan Harbi'ni Niçin Kaybettik?*, ed. M. Yıldız ve H. Akyol (İstanbul: Iz, 2012).

42 Andrew Mango, *Atatürk* (Londra: John Murray, 1999), s. 130-131

43 Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın, Birinci Gezi* (İstanbul: Kavram, 1977).

44 Nejat Birdoğan, İttihat ve Terakki'nin Alevilik Bektaşilik Araştırması (İstanbul: Berfin, 1994), s. 7-9.

45 Y. Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey* (Londra: I.B. Tauris, 2014)

46 Hans-Lukas Kieser, "From Patriotism to Mass Murder. Dr. Mehmed Reşid (1873-1919)", *A Question of Genocide. Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, ed. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 126-148

47 Emre Erol, "Capitalism, Migration, War and Nationalism in an Aegean Port Town: The Rise and Fall of a Belle Époque in the Ottoman County of Foçateyn", doktora tezi, Leiden University, 2013, s. 202-205.

48 Reynolds, *age*, s. 75.

49 Zürcher, "How Europeans Adopted Anatolia and Discovered Turkey", *European Review* 13/3 (2005): 379-94

ERKEN HIRİSTİYANLIKTA TANRININ DİŞİL TASAVVURLARI VE HİYERARŞİ KARŞITLIĞI

FATMAGÜL BERKTAY

Erken Hıristiyanlıktaki eşitlikçi gnostik yaklaşımları "sapkın" ilan edip bastıran Ortodoks gelenek, hiyerarşik eril kilise örgütlenmesini "Efendi, Kral, Yöneten, Hükmeden" Tanrı'nın otoritesine sahip olduğu iddiasına dayandırdı. Bu, sadece kadınların değil, Hıristiyan müminlerin büyük çoğunluğu üzerinde hâkimiyet kurmak anlamına geliyordu.

Bu yıl İngiltere Kilisesi ilk kez bir kadını, Elizabeth Jane Holden Lane'i piskopos olarak atadı. Kilise Genel Meclisi'nin 2014'te bu kararı resmen alması kolay olmamıştı. Daha önce kadınlar rahip olabilseler de, Anglikan Kilisesi'nin yönetimi, VIII. Henry zamanında Roma'dan koptuğundan bu yana diğer kiliselerdeki gibi, erkek tekelindeydi. Kadınları yönetime dahil etmeyi ilk kez 1975 yılında tartışmaya başlayan İngiltere Kilisesi, ancak kırk yıl sonra (ve biraz da seküler yönetimin işe karışmasıyla) bu sonuca ulaşabildi. Gene de 26 Ocak 2016'da York Kilisesi'nde yapılan piskopos atama töreninde, York Başpiskoposu John Sentamu, haziruna Lane'in atanmasını onaylayıp onaylamadıklarını sorduğunda tekil bir erkek sesinin, Rahip Paul Williams'ın "Hayır! İncil'e göre hayır!" diye bağırdığı duyuldu. Sentamu ise bu protestoya aldırmayarak "Kraliçe'nin talebi uyarınca Lane'in piskoposluğa atanmasının onanması" işlemine devam edileceğini bil-

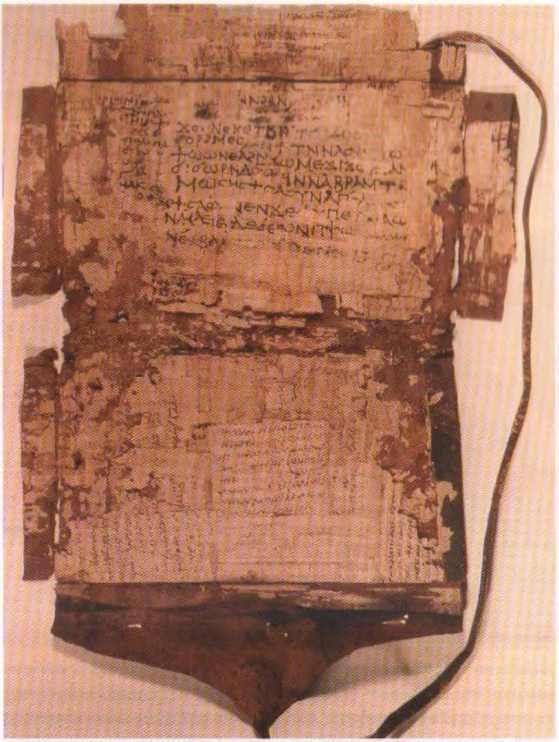
İngiltere Kilisesi tarafından atanan ilk kadın piskopos Elizabeth Jane Holden Lane.

http://3riversepiscopal.blogspot.com

dirip tekrar onay istedi. Bu kez York Minster'ın kubbesi güçlü bir onaylama sedasıyla doldu. Böylece, Canterbury Başpiskoposu Justin Welby'nin ifadesiyle "kilisenin varoluşunda yeni bir safhaya geçilmiş" ve görkemli katedralin "vitray cam tavanı" Elizabeth –Libby– Lane tarafından nihayet delinmiş oldu.

GNOSTİK İNCİLLER VE DİĞER ERKEN METİNLERİN SIRRI

Bu, İngiltere Kilisesi'nin yüzlerce yıllık tarihinde gerçekten önemli bir kırılmaydı ama erkeklerin kilisedeki neredeyse iki bin yıllık hâkimiyetinin kırılması için daha çok beklemek gerekecek. Aslında buradaki ilginç soru, bir zamanlar Ana Tanrıça kültünün rahibeleri olarak kutsallığın yegâne temsilcisi olan kadınların nasıl olup da kutsalı temsil edemez hale geldiği, dahası kutsala ulaşmanın engeli sayılmaya başladığı. Bunun yanıtının genel olarak ataerkil sistemin ve tek tanrılı dinlerin kurumsallaşmasında saklı olduğunu biliyoruz.[1] 1945 yılında Yukarı Mısır'daki Nag Hammadi'de bir mağarada büyük bir çömlek içinde bulunan belgeler, işte bu çok kapsamlı öykünün erken Hıristiyanlık dönemine ilişkin somut verilerine ulaşılmasını sağladı. Söz konusu belgeler,[2] erken Hıristiyanlıkta sonradan "sapkınlık"la suçlanıp bastırılan gnostik yaklaşımları önemli ölçüde aydınlatarak eril kilise hiyerarşisinin kurulup yerleşmesi ile Tanrı kavramının Ortodoks yorumundan dişil unsurların dışlanmasının el ele gittiğini ortaya koyuyor.[3]

1945'te Yukarı Mısır'da Nag Hammadi'deki mağarada bulunan belgeler gnostik yaklaşımları önemli ölçüde aydınlattı.

https://www.lrc.lsa.umich.edu

Nag Hammadi belgeleri, gnostiklerin (*gnosis*: bilgi, aydınlanma) tinsel öz-keşif/öz-farkındalık yoluyla ilahi aydınlanma peşinde olduğunu, akıl yürütmeye ve felsefeye değil, vizyonlara ve rüyalara dayanarak iç görüyü derinleştirmeye çalıştıklarını ortaya koyuyor. Dinsel metinlerin sadece seçilmişlere açımlanan daha derin, "iç" anlamları olduğuna inanan gnostikler, bu metinleri manevi alegoriler olarak okunması gereken, okuru gizli derinliklere çeken ve içsel deneyim gerektiren gizli simgeler yığını olarak kavrıyor. Dolayısıyla diğerleriyle aynı metinleri okusalar da onlara çok farklı, bireysel anlamlar yükleyerek inancı kendi bildikleri gibi yorumlayıp yaşamak istedikleri anlaşılıyor. Tek bir ideolojiye sahip birleşik bir grup değiller ancak ortak bir noktaları var: Hiyerarşik kurumsallaşmaya ve dinin kendilerine "öğretilmesi"ne karşı çıkmaları. Onlara göre "gnosis" sahibi olmak için piskoposlara ve rahiplere ihtiyaç yok; dolaysız deneyim yoluyla, Kilise'nin aracılığı olmaksızın Tanrı'ya doğrudan ulaşmak mümkün ki bu zaten "gnosis" demek.[4] Nitekim İskenderiye'den Roma'ya göç etmiş bir hatip ve bilgin olan Gnostik Valentinus (c. 140-160; Ortodoks yazar Irenaeus'a göre, gnostiklerin en tehlikelisi!), takipçilerini vaftiz gibi dışsal ve ilksel gösterilerin ötesine, tinsel aydınlanmaya çağırıyordu. Bu tilmizler ondan, Yeni Ahit'in ima ettiği ancak Thomas ve Mecdelli Meryem İncillerinde[5] ve "Kurtarıcının Diyaloğu" (*Dialogue of the Saviour*) gibi metinlerde daha açık belirtilen "İsa'nın gizli öğretisi"ni öğrendiklerini iddia ediyorlardı. Nag Hammadi'de bulunan metinler bu bilgileri içeriyor ve dahası erken Hıristiyanlıkta Tanrı'nın yerleşik eril kavramsallaştırmasına karşıt çarpıcı yorumların bulunduğunu kanıtlıyordu.

Bu hareketin, 3. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlayan Kilise hiyerarşisini[6] ve piskoposları ne kadar telaşlandırmış olabileceğini tahmin edebiliriz. "Kilise Babaları"ndan Lyons piskoposu Irenaeus'un (c. 180) "kendinden menkul çokbilmişler"[7] diye nitelediği, bölücülük ve küstahlıkla suçladığı gnostiklerin çok geçmeden "sapkın" ilan edilmesi hiç şaşırtıcı değil. Özellikle Konstantinus'un devlet politikasını değiştirip Hıristiyanlığa ayrıcalıklı statü tanımasını kendi konumlarını sağlamlaştırmak için fırsat bilen piskoposların gnostiklere saldırıları şiddetli bir hal aldı.[8] Konstantinus'un başkanlık ettiği ve kanona dahil olacak metinlerin seçildiği İznik Konsili'nde (325) onun

İznik Konsili'ni tasvir eden bir fresk.

https://www.wikiwand.com

seçimlerine muhalefet eden piskoposlar anında sürgüne gönderildi. Sapkın sayılan metinler ise yok edildi. Bastırma harekâtı, Hıristiyan imparator Theodosius'un sapkınlığı "devlete karşı suç" ilan etmesiyle doruğuna ulaştı.[9]

Ancak "sapkın" metinlerin tümüyle ortadan kaldırılamadığı, zaman içerisinde çeşitli yerlerde bazı fragmanların, bölümlerin ortaya çıkmasından anlaşılmaktaydı. 1945'te ise öykü tümüyle farklı bir yön aldı. Burada bulunan metinler erken Hıristiyanlığa ilişkin çok daha bütünsel bir tablo sundukları gibi, önceki eksik metinlere olan ilgiyi de canlandırdı. Bunlardan en önemlisi Berlin Müzesi'nde 1896'dan beri muhafaza edilmekte olan *Mecdelli Meryem İncili*'nin çok sayıda çevirisinin yapılıp yoruma tabi tutulmasıydı. Bu ilginin, erken Hıristiyanlıkta mevcut olan "dişil unsur"un yeniden hatırlanıp yorumlanması anlamına geldiğini birçok teolog ve yazar paylaşıyor. Dolayısıyla, İngiltere Kilisesi'nde nihayet bir kadın piskopos atanmasıyla da dolaylı bir ilgisinin bulunduğu söylenebilir.

Gnostik belgelerin çarpıcı yönlerinden biri, Tanrı kavramının algılanmasındaki dişil izlere ilişkin heterodoks yorumların Ortodoks Hıristiyan öğretisinden sistematik biçimde çıkarılmış olduğunu kanıtlamaları. Bu süreç aynı zamanda, kadınlara kapalı, salt seçilmiş erkeklerden oluşan hiyerarşik bir rahipler yönetimini reddeden heterodoks grupların, spesifik olarak da Hıristiyanlığın gnostik varyantlarının ve onların izleyicilerinin, yerleşik Kilise'nin dışına atılmasının da öyküsü. Gnostik İncil'ler üzerine uzmanlığı genel kabul gören Princeton Üniversitesi Teoloji Profesörü Elaine Pagels'e göre bu süreç, tahmin edileceği gibi, kilise yönetiminden kadınların dışlanmasını ve onlara açık olan seçeneklerin sınırlandırılmasını, hatta tümüyle ellerinden alınmasını içeriyor. Ancak söz konusu olan sadece kadınların rahiplik hakkının ve böylelikle Hıristiyan cemaatinde otorite konumunun ellerinden alınması değil, bu cemaatin dua edeceği ilahi gücün niteliklerinin belirlenmesidir.

Pagels'in çalışması, uygarlığın gelişiminin kritik aşamalarında belirli bir iktidar biçiminin, bu örnekte dinsel hiyerarşi aracılığıyla Kilise babalarının iktidarının, kurulup pekiştirilmesinin nasıl gerçekleştiğini somut olarak ortaya koyuyor. Bu süreçteki can alıcı unsurlardan biri, toplumsal bir grup olarak kadınların haklarının ve iktidarlarının kısıtlanması olmakla birlikte, bunun sembolik önemi daha büyüktür. Çünkü Aziz Pavlus'un, "Tanrı'nın İsa üzerindeki otoritesi gibi, erkeğin de kadın üzerinde otoritesi vardır" sözü genişletilerek kilise hiyerarşisinin de tüm müminler üzerinde böyle bir otoritesinin olduğu sonucuna varılır. Başka bir deyişle, erkeğin kadın üzerindeki egemenliği, başka hiyerarşi biçimlerinin kurulmasına eşlik eder ve onların simgesi haline gelir. Bu süreç toplumsal cinsiyet hiyerarşisinin kuruluşunun hem diğer iktidar biçimlerine bağlı, hem de onların gelişiminin içkin bir parçası olduğunun bir başka kanıtıdır.

HEM BABA HEM ANA OLARAK TANRI

Kilisenin yerleşik erkek egemen yorumuna karşılık, 1600 yıldan eski Nag Hammadi Kütüphanesi'nde aynı zamanda Tanrı'nın dişil imgelerini de

içeren metinler bulundu. Uzmanlar bunların daha IS 100-150 yıllarında "sapkın" olarak nitelenip bastırılan gnostik metinler olduğunu saptadı. Peki bu "heterodoks" metinleri "Ortodoks" sayılanlardan ayıran neydi? Bir ayırt edici unsur, metinlerin cinsel sembolizmle, özellikle de Tanrı'ya ilişkin dişil imgelerle örülü olmasıydı. Burada Pagels'e göre ilginç olan, bu gnostik metinlerde yoğun cinsel simge ve dişil imgelerin kullanılmasına rağmen, arkaik pagan Ana Tanrıça geleneğinden ziyade Yahudi mirasıyla bağlantılı bir Hıristiyanlık söyleminin varlığıydı.[10]

Metinlerden bazıları, tek ve eril olan Tanrı yerine Tanrı'yı hem eril hem de dişil unsurlardan oluşan ikili bir varlık olarak tasavvur ediyor. Erken Hıristiyanların Tanrı'yı "üç kişi" olarak kavramsallaştırmasının ("teslis") Yahudi monizminden keskin bir kopuş olduğu düşünülürken, gnostik Hıristiyanların bu açıdan daha da radikal davrandığı anlaşılıyor. Örneğin böyle bir grup, İsa'dan (kardeşi) Yakup ve özellikle Mecdelli Meryem aracılığıyla gizli bir gelenek devraldığını iddia ediyor. Bu grubun üyeleri dualarını ilahi Baba'ya ve Ana'ya yöneltmektedir: "Sen Baba ve seninle Ana, iki ölümsüz isim, tanrısal varlığın ebeveynleri..."[11]

Başka bazı metinlerin yazarlarının da Tanrı'nın insanı kendi imgesinde (Tekvin 1:26) ve "erkek ve kadın" olarak yaratması (1:27) üzerinde düşündüğü ve bir kısmının bundan, "insan O'nun imgesinde yaratıldığına göre, O'nun da hem erkek hem de dişi, hem Baba hem de Ana olduğu" sonucuna vardığı anlaşılıyor.[12] Gene bir diğer kaynak, *Yahya'nın Gizli Kitabı* (*The Secret Book of John* ya da *Apochrypha of John*), İsa'nın kardeşi Yahya'nın çarmıha gerilişi izledikten sonra şöyle dediğini aktarıyor:

> Ben keder içindeyken (...) gökler açıldı ve tüm yaratılış göksel bir ışıkla aydınlandı ve evren sarsıldı. Korktum ve baktım (...) karşımda üç biçimli bir birlik duruyordu ve ben şaşkına döndüm: Bir birliğin nasıl üç biçimi olabilir?
> Bana dedi ki, "Yahya, Yahya neden kuşku duyuyorsun veya neden korkuyorsun? Ben her zaman seninle birlikte olan Bir'im: Ben Babayım; ben Anayım; ben Oğulum".

Pagels, *Gizli Kitap*'ın (Apocryphon Johannis) yazarının Ruh (üçlemenin "Kutsal Ruh"u) terimini İbranice dişil bir kelime olan *Ruah*'tan türettiğini ve dolayısıyla, mantıki biçimde, Baba ve Oğul'un yanındaki "kişi"nin Ana olması gerektiği sonucuna vardığını belirtir. Metinde Ruh görünmez, bakir ve mükemmel olarak tanımlanmaktadır: "O her şeyin anası oldu, çünkü o her şeyden önce vardı, ana-babaydı (*metropater*)." Gene apokriptik bir metin olan *İbranilere İncil*'de İsa, "Anam, Ruh"tan söz eder. *Thomas İncili*'ne göre de İsa, ölümlü ebeveynlerini, Meryem ve Yusuf'u, tanrısal Baba, Hakikatin Babası ve tanrısal Ana, Kutsal Ruh ile karşılaştırır. Bir diğer gnostik metin olan *Philip İncili*, Hıristiyan olan herkesin bir baba ve ana kazanacağını belirtir. Yazar açıkça Ruh'u "Çokluğun Anası" şeklinde tanımlamak için dişil İbranice terimi kullanır.

Bazı başka gnostik metinlerde ise Ana olarak Tanrı'nın bir diğer niteliği kendini gösterir: Bilgelik. Burada da ruh için kullanılan İbranice dişil *Ruah* terimi gibi gene İbranice dişil *Hokhma* (hikmet) terimi kullanılır.[13] Bilgeliğin çağrıştırdığı iki anlam vardır. Birincisi insanlığı yaratan Ruh'un bilge kılınması, ikincisi de yaratıcı bir güç olması. Bir gnostik kaynak, dişil bilgeliği "ilk evrensel yaratıcı" olarak betimlemektedir. Bir diğeri, Baba Tanrı'nın "İnsanı kendi imgemizde yaratalım" derken onunla konuştuğunu yazar. *Büyük Bildirim* (*The Great Announcement*) isimli bir diğer gnostik metinde ise Tekvin (yaratılış) "yukarıda ve aşağıda olan, kendi kendini yaratan, kendi kendini keşfeden, kendi kendisinin anası olan, kendi kendisinin babası olan, kendi kendisinin kız kardeşi olan, kendi kendisinin eşi olan, kendi kendisinin kızı olan, kendi kendisinin oğlu olan: Baba, Ana, Birlik, her şeyin Kökü" olan bir gücün yaratısı olarak öykülenir.[14]

Trimorphic Protennoia (üç biçimli ilksel düşünce) adlı bir gnostik metinde düşünce, akıl ve öngörü dişil özellikler olarak tanımlanır. Metin ilahi bir gücün konuşmasıyla başlar: "Ben Protennia'yım, Işık'ta yaşayan Düşünce... Her şeyden önce Varolanım... Her yaratığın içinde hareket edenim... Her şeyin içindeki Görünmez Bir'im... Ben kavrayış ve bilgiyim, Düşünce yoluyla kendini ifade eden Ses'im. Ben gerçek Ses'im."[15] Gnostik önderlerden Simon Magus'a atfedilen bir başka metinde bizzat cennet, hayatın başladığı yer, Ana'nın rahmi olarak tanımlanır.[16] Marcus'a ya da Theodotus'a atfedilen metinde ise, "eril ve dişil unsurlar birlikte

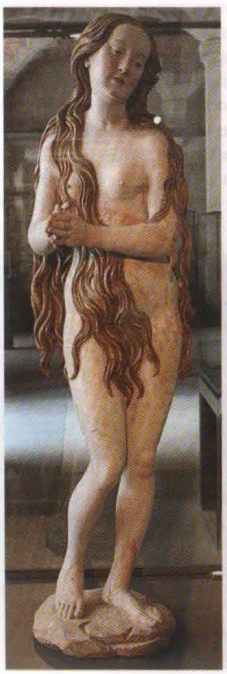
Hıristiyan metinler kanonunu Roma İmparatoru Konstantinus ile birlikte dinin doğru (Ortodoks) yorumunu yaptıklarını iddia eden "Kilise Babaları" belirledi. Bunlar farklı görüşleri "sapkınlık"la suçlayıp bastırarak kendi otoritelerini sağlama aldılar ve bir kilise aristokrasisi oluşturdular.

Ana'nın, Bilgeliğin en güzel ürünleri" olarak tarif edilmektedir."[7]

Bu metinlerin erkek üstünlüğünün ve egemenliğinin yerleşik olduğu toplumlarda yazılmış olduğu ve dolayısıyla salt dişil yorumları içermedikleri aşikâr. Buna rağmen uzmanlar, metinlerin dişil imgelerle örülü olmasından dolayı, bu metinlerde Meryem'in önemli rolünün bastırılmış, hatta tersine çevrilmiş olması da bu bağlamda açıklık kazanıyor. Ancak gnostik metinler Meryem'in rolünün silinmesinin sadece kadınların sınırlandırılmasıyla değil, eril Kilise hiyerarşisinin tüm Hıristiyanlar üzerindeki otoritesinin kurulmasıyla da ilgili olduğunu ortaya koyuyor.

Hiyerarşinin tepesinde, Ortodoks kaynaklar tarafından Tanrı'nın temsilcisi olarak tanımlanan piskopos bulunur, onun altında hepsi de elbette erkek olan rahipler, sonra da diyakonlar gelir. Dolayısıyla, Tanrı'nın salt eril olarak tasavvur edilmesiyle erkek egemen sosyal yapı ve cemaatin hiyerarşik politik yapısı arasında açık bir örtüşme göze çarpar.

dukları ve henüz Tanrı'nın kavramsallaştırmasından dişil unsurların dışlanmamış olduğunu ortaya koydukları noktasında anlaşıyor. Resmi Ortodoks yaklaşımda, Mecdelli Meryem'in erken Hıristiyanlıktaki

Başlangıçta Hıristiyanlıkta çok önemli bir rol oynayan Mecdelli Meryem, Kilise'nin eril hiyerarşisi tarafından itibarsızlaştırıldı ve "İsa'nın en sevdiği tilmiz" olmaktan çıkarılıp günahın ve günahkârlığın en tipik temsilcisine dönüştürüldü. Resmi ikonografide genelde çıplak resmedilen Mecdelli, giyinik gösterildiğinde, Bakire Meryem'in mavi giysilerinin aksine, günahın rengi olan kırmızı giysiler içinde resmedilir.

Gregor Erhart, Mary Magdalene, 16. yüzyıl, Louvre Müzesi, Paris.

ORTODOKSLAR "SAPKINLAR"A KARŞI

Nag Hammadi'de bulunan gnostik metinlerin hiçbiri bugün Yeni Ahit'i oluşturan yirmi yedi metin arasında yer almıyor. Bunların tümü, kendilerine Ortodoks adını veren Hıristiyanlarca "sapkın" ilan edilip lanetlendi ve bastırıldı. 200 yıllarına gelindiğinde artık bu "Ortodoks" gelenekten Tanrı'ya ilişkin tüm dişil imgeler çıkarılmış, Tanrı yalnızca eril ve otoriter terimlerle, "İsrail'in Tanrısı, Baba, Efendi, Kral ve Hakim" olarak tanımlanır hale gelmişti. Peki neden gnostik Hıristiyanlar "sapkın" ilan edildi, neden onların ikili niteliğe sahip Tanrı kavramı "sapkınlık" sayıldı? Pagels'in aktardığına göre, gnostiklerin kendileri de bu soru üzerinde düşünmüş. Bazıları bu polemiği gnostik öğretiye karşı İsrail Tanrısı'nın başlattığını öne sürüyor; çünkü onlara göre bu tanrı ilahi Ana'nın evreni yönetmek için atadığı araçsal bir güçten ibaretti. Ama kendisi Bilgeliğin, yani kendi Anasının gücünden habersizdi: "Yaratıcının her şeyi kendi başına yarattığına inandığını söylüyorlar, oysa gerçekte onları Anası Bilgelik onu enerjiyle donattığı için ve ona bu fikirleri verdiği için yarattığını bilmiyor. Kullandığı fikirlerin Ana'ya ait olduğunun farkında değil. Hatta onun kendi Anası olduğunu bile bilmiyor." Bazıları ise, sorunun kıskançlıkta yattığını düşünüyordu! Örneğin Yahya'nın Gizli Kitabı'nda şu parça yer alır: "Tanrı meleklere, 'Ben kıskanç bir Tanrı'yım, ve benden başka tanrı yoktur' dedi. Ama böyle demekle, aslında başka bir tanrının var olduğunu belirtmiş oldu. Çünkü eğer bir başkası yoksa kimi kıskanacaktır?"[8]

Elbette bütün bunlar mitsel açıklamalar, ama gnostik metinlerin 3. yüzyılın başından itibaren neden bastırıldığına dair gerçek tarihsel nedenlere ilişkin ipuçları içeriyorlar. Pagels'e göre en önemli ipucu, Ortodoks Hıristiyanların eril ve otoriter Tanrı kavramından çıkarsadığı sonuçlarda yatıyor. Nitekim Ortodoks ve gnostik yaklaşımlardaki farklı Tanrı tasavvuru, sosyal ve politik pratik açısından farklı sonuçlara yol açıyor. Örneğin Pavlus'un Tanrı kavramsallaştırmasında erkeğin kadın üzerindeki otoritesi tanrısal bir buyruktur. Bunun nedenini açıklamak için Pavlus, Tekvin 2'deki yaratılış öyküsüne başvurur. Buna göre erkek önce, Havva ise *sonra* onun bedeninden ve "ona uygun bir yardımcı olsun" diye yaratılmıştır (Tekvin 2:20). Bu öykü, gerçek doğurma yetisini kadından erkeğe transfer ederek tersine çevirir. Ve Pavlus bu öyküden "Erkeğin Tanrı'nın imgesi ve izzeti", kadının ise "erkeğin izzeti" olduğu sonucunu çıkarır. Böylece Pavlus, ilk önce Âdem'i yaratan Tanrı'nın aynı zamanda erkek egemenliği sosyal kalıbını da öngördüğü sonucuna varır. Sadece iki kuşak sonra başka Hıristiyanlar bu sosyal kalıbı, Hıristiyan cemaatlerinin politik yapısına dair bir argümana dönüştürür. Roma Kilisesi'nin önderliğini kabul eden Hıristiyan cemaatler çoğunluğu, Pavlus'un Timothy'ye yazdığı iddia edilen sahte mektupta yer alan görüşleri kanonik kabul eder: "Kadınlar tam bir itaatle sessizlik içinde öğrensinler. Ben hiçbir kadının erkek üzerinde otorite kullanmasına ya da ona öğretmesine izin vermiyorum. Kadın sessiz kalmalıdır, çünkü önce Âdem yaratıldı sonra Havva; üstelik Âdem kandırılmadı, tersine Havva tamamen baştan çıktı ve günaha sürüklendi."[9]

Ortodoks Hıristiyan yazarların Tanrı'nın sadece erkek tarafından temsil edilebileceği konusundaki ısrarı rastlantı değildir. Bu 2. yüzyıl Ortodoks geleneğinden doğan politik yapı, tahmin edileceği gibi "Efendi, Kral, Yöneten ve Hükmeden" olan Tanrı'nın otoritesine sahip olduğunu iddia etti ve bunu kendi hiyerarşik örgütlenmesini temellendirmek için kullandı. Hiyerarşinin tepesinde, Ortodoks kaynaklar tarafından Tanrı'nın temsilcisi olarak tanımlanan piskopos bulunur, onun altında hepsi de elbette erkek olan rahipler, sonra da diyakonlar (bu tarihte artık onlar da erkektir) gelir. Dolayısıyla, Tanrı'nın salt eril olarak tasavvur edilmesiyle erkek egemen sosyal yapı ve cemaatin hiyerarşik politik yapısı arasında açık bir örtüşme göze çarpar.

OTORİTE DÜŞMANI VE EŞİTLİKÇİ KÜSTAHLAR

Peki, Tanrı'yı tanımlarken dişil sembolizme başvuran ve insan doğasının da dişil ve eril iki eşit unsurdan oluştuğunu savunan gnostiklerin tavrının sosyal ve politik pratik açısından sonuçları nasıldı? Bu tavır, erkeklerin hükmettiği bir toplumda küçük kapalı gruplar halinde yaşayan gnostik topluluklar içinde kadın ve erkek arasında bir eşitliğe yol açıyor muydu? Pagels'e göre, bu soruya olumlu yanıt vermek için yeterli kanıt mevcuttur. Gerçekten de gnostiklere düşman olan Ortodoks piskopos Irenaeus'un Marcus önderliğindeki küçük bir gnostik grubun uygulaması hakkında anlattıklarına kulak vermek bu açıdan yeterince açıklayıcı. Irenaeus, bu grubun yönetim meselesini her toplantıda "kura çekerek" hallettiğini söylüyor. Belli bir kurayı çeken yönetici olurken başka bir kurayı çeken o günkü kutsal metinlerin "okuyucu"su, bir diğeri piskopos, diğerleri de rituelleri yerine getiren rahipler olarak görev yapıyordu. Müminler, bu konumların şansa bağlı olduğunu değil, tersine kuraları yönlendiren Tanrı'nın iradesine bağlı olduğunu düşünüyordu. (Bu noktada, Atina'da demokrasinin altın çağında kamu görevleri için aynı usulün uygulandığını hatırlamakta fayda var. Kura usulü, doğrudan demokrasinin en belirgin göstergesidir.) Söz konusu topluluk kadın-erkek farkına göre bölünmediği gibi, rahip olan ile olmayan farkı da yoktu. Gnostik için rahip ya da piskopos olmak bir "pozisyon" ya da "mevki" değil bir "işlev"di ve kadın, erkek, köle ya da köle sahibi olsun herkes uygun kurayı çekmesi halinde bu işlevleri yerine getirebilirdi.[40]

Irenaeus, öfke içinde, özellikle kadınların bu sapkın uygulamayı desteklediğinden şikâyet etmekteydi. Marcus'un grubu Bilgelik olarak tasavvur ettikleri Ana'ya dua ediyor, kadınlar erkeklerle birlikte ekmek ve şarap (aşayi rabbani) ayinini yönetiyor ve "Kutsal Ruh"un kendilerine vahyettiği gerçekleri tüm topluluğa açıklayan kâhinler görevini görüyorlardı. Irenaeus, "Sözleri ve uygulamalarıyla bu öğretmenler bizim bölgemizde (Ron Vadisi) bile birçok kadını baştan çıkardı" diye yakınmaktaydı. Grubun bu kadar popüler olmasını bir türlü anlayamadığını itiraf ederken, bunun sebebini ancak "şeytani bir çekicilige" sahip olan Marcus'un "özel afrodizyaklar" kullanarak "çok sayıda akılsız kadını kandırıp baştan çıkarması"nda bulabiliyordu.[41] Marcus gerçekten o kadar çekici miydi, bilinmiyor. Ama bilinen bir şey varsa o da dinsel sapkınlık suçlamalarında cinsel serbestlik ithamının tarihin her döneminde başvurulan klişe bir suçlama olması.

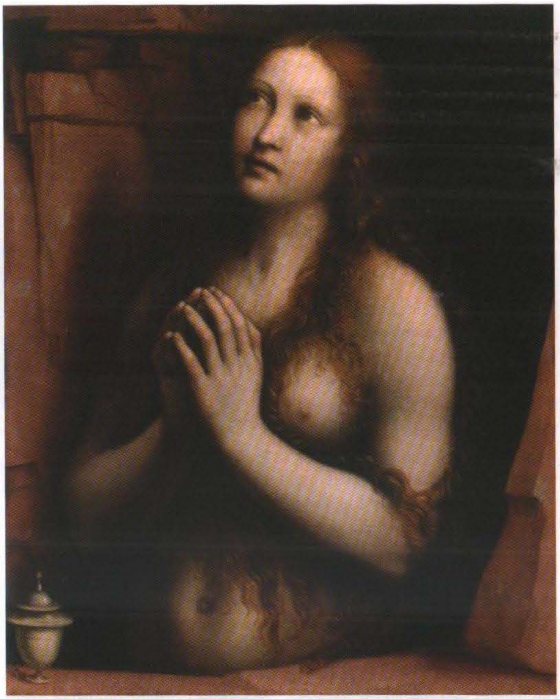
Irenaeus'un, bu gruba Hıristiyanların, özellikle de kadınların mantıklı ve kendileri açısından anlamlı yaklaşım ve uygulamalar nedeniyle yönelmiş olabileceğini kabullenmek istemediği açık. Bir diğer "kilise babası", Tertullianus da Kuzey Afrika'daki bir mümin grubuna önderlik eden bir kadın öğretmenden "Şu akrep" diye söz etmekte ve başka bir grubun Roma'ya ilk temsilcisi olarak bir kadını yollamasına ateş püskürmektedir. Bu "cüretkâr kadınlarda" tevazu filan yoktur, utanmadan tartışmalara girişmekte, bilgi satmakta, şeytan çıkarmakta, hatta vaftiz bile yapmaktadırlar! Bu da onların piskoposluk iddiasında bulunmaları demektir. Tertullianus, gnostik gruplara demediğini bırakmaz: "Ne kadar gayrı ciddi, ne kadar disiplinsiz, ne kadar dünyevi, ne kadar otorite düşmanı bunlar. Kimse kim yeni katılandır, kim rahiptir, hatta kadındır umursamıyor. Hepsi eşit katılıyor, eşit dinliyor, eşit dua ediyor (...) Hepsi de küstah, hepsi size bilgi satıyor." Tertullianus'a göre bu durum, Tanrı'nın vazettiği erkek otoritesinin ayaklar altına alınmasından başka bir şey değildir.[42]

"Kilise babaları"ndan biri: Tertullianus.

https://medievalhistorygr.wordpress.com

Bir diğer "sapkın", Marcion'un da kendi mümin topluluğundaki kadınları erkeklerle eşit temelde rahip ve piskopos olarak atayarak Ortodoks çağdaşlarını dehşete uğrattığı ve Meryem'den, Salome'den ve Martha'dan gizli bir öğreti devraldıklarını iddia eden bir grubun (*Carpocratian*), kendi temsilcileri olarak vaize Marcilina'yı Roma'ya gönderdiği biliniyor. Bir diğer radikal esoterik grup olan Montanistlere mensup kâhine Philomene'nin kehanetlerini ve vahiylerini yazıya dökmesi için erkek bir kâtip tuttuğu da gene bilinenler arasında. *Meedelli Meryem İncili* ve İmanın Bilgeliği (*Wisdom of Faith*) gibi başka gizli metinlerde, bu türden kadın önderlerin faaliyetlerinin Petrus'u önder kabul eden Ortodoks topluluklar tarafından suçlandığı yer alıyor. Nitekim *Meedelli Meryem İncili*'ne göre, çarmıha gerilişi sonrası Meryem, tilmizlerin moralini

"Tövbekâr" Mecdelli Meryem imgesi, resmi kilise tarafından İrlanda'daki Magdalene House'ta olduğu gibi, "fahişe veya fahişeliğe yatkın kadınlar"a eziyet etmenin meşrulaştırıcısı olarak kullanıldı.

Giampietrino, Repentant Mary Magdalene, The Hermitage, St Petersburg, 1508

düzeltmek için yalnız olduklarında İsa'nın kendisine özel olarak söylediklerini onlara aktarmak ister. Bu öneri karşısında Petrus öfkeyle, "Ne yani, bizim yerimize gizlice bir kadınla mı konuşmuş Efendimiz? Şimdi de onu dinleyip ondan mı öğreneceğiz? Onu bizden daha mı çok seviyordu?" diye haykırır. Petrus'un öfkesi karşısında kedere kapılan Meryem, "Bütün bunları uydurdum mu sanıyorsun? Efendimiz hakkında yalan söylediğimi mi sanıyorsun?" cevabını verir. Araya Levi girer ve "Petrus, sen de hep uzlaşmaz davranıyorsun. Kadına karşı düşmanlarımızın davrandığı gibi davranıyorsun. Elbette Efendimiz ne yaptığını biliyordu ve evet onu bizden daha çok seviyordu" der ve sonra Meryem'in bildiklerini kendilerine anlatmasını ister.[23]

Petrus ve Meryem arasındaki başka bir tartışma da İmanın Bilgeliği'nde yer alır: Petrus, Meryem'in tartışmaya egemen olduğundan ve hem kendisinin hem de diğer biraderlerin önüne geçtiğinden şikâyet edip İsa'dan Meryem'i susturmasını ister ve derhal bir azar işitir. Ancak daha sonra bu sefer Meryem, İsa'ya Petrus'tan korktuğu için kendisiyle serbestçe konuşamadığını söyler ve onun "kadın ırkından nefret ettiğinden" yakınır. İsa'nın yanıtı ise açıktır: Ruhtan esin alan herkese, ister kadın ister erkek olsun, Tanrı konuşma yetkisi vermiştir.[24]

Mecdelli Meryem İncili'nin Ortodoks kilise babaları üzerinde yaptığı etkiyi tahmin etmek zor olmasa gerek. Meryem, sadece Petrus'un ve onun rahip ve piskoposlarının Tanrı'nın temsilcisi olabileceği iddiası üzerine kurulu yeni dinsel hiyerarşinin başına, doğrudan Petrus'a meydan okumaktadır. Dolayısıyla *Mecdelli Meryem İncili*'nin ve diğer gnostik metinlerin yarattığı politik sonuçları tahmin etmek zor değil. Meryem'i kendilerine örnek alan gnostikler, Petrus'un vârisleri olduklarını iddia eden piskoposların otoritesini tehlikeye attıkları için Roma devletini de arkasına alan resmi kilise tarafından bastırıldı. Tertullianus gibi kilise babalarını belki kadınların ve erkeklerin cinsel eşitliği fikrinden bile daha fazla korkutan "sapkınlık", artık yerlerini "kilisenin prensleri" olarak sağlamlaştırmaya başlayan eril rahipler aristokrasisinin iktidarını derinden sarsabilecek olan, dişil unsurları da kapsayan bir tanrı tasavvuruydu.

TANRININ NASIL TASAVVUR EDİLDİĞİ, SOSYAL VE POLİTİK PRATİĞİ BELİRLER

Sonuç olarak Nag Hammadi belgeleri, çok sayıda gnostik grup içinde kadınların kehanet sahibi, yeni dinin tebliğcisi, şifacı, rahip ve hatta piskopos olarak kabul gördüğünü ve bazı gruplarda da önder rolü oynadıklarını ve en azından yaklaşık 200 yıllarına dek durumun böyle devam ettiğini kanıtlıyor. Peki, bu kanıtlar ışığında, gnostik grupların bastırılmasını sadece Tanrı'ya ve insan doğasına ilişkin tasavvurlarıyla birlikte kadınlara karşı pozitif tavırlarına bağlamak doğru mu? Sadece bu farka dayanarak soruya olumlu yanıt vermek, Pagels'e göre, kanıtların aceleci ve indirgemeci bir yorumu olur; çünkü Ortodoks ve gnostik anlayışlar arasında başka birçok noktada da temel farklılıklar vardır. Gene de bu kanıtlar, söz konusu iki çevrede birbirinden çok farklı iki cinsel yaklaşım kalıbının varlığını ortaya koymaktadır. Basitçe ifade edilecek olursa, gnostik ilahiyatçılar Tanrı'yı ve onunla birlikte "insan"ı hem dişil hem eril olarak tanımlar ve insanlığın kadın-erkek eşit olarak yaratıldığını anlatan Tekvin 1'e gönderme yaparlar. Bu tanımlama, gnostik toplulukların sosyal ve politik yapılarına kadın-erkek eşitliği ilkesini getirmektedir.

Ortodoks kalıp ise tümüyle farklıdır. Tanrı'yı salt eril terimlerle tanımlayan Ortodoks ilahiyatçılar esas olarak Tekvin 2'ye gönderme yapar. Bu anlatıda erkek Âdem önce yaratılmıştır; Havva ise sonra ve Âdem'den, üstelik de onun için yaratılır. Bu yaklaşım da tıpkı gnostik yaklaşım gibi sosyal ve politik pratiği belirler: 2. yüzyılın sonunda Ortodoks Hıristiyanlar erkeğin kadın üzerindeki hâkimiyetini hem doğru, hem de tanrısal bir buyruk olarak görmeye başlar.[25]

Sonuç olarak Roma Kilisesi önderliğindeki cemaatlerin büyük çoğunluğu Tanrı'nın kavramsallaştırılmasından dişil sembolizmi dışlamayı, insanlığı eril bir dille tanımlamayı ve kadınlar üzerinde erkek piskoposlardan, rahiplerden ve diyakonlardan oluşan bir eril hiyerarşiye dayalı sosyopolitik hâkimiyeti kurmayı başardı. Bu aslında sadece kadınların değil, Hıristiyan müminlerin büyük çoğunluğu üzerindeki bir hâkimiyetti. Böylelikle Roma Kilisesi ve diğer kiliseler, İsa'nın içinden çıkmakla birlikte yer yer reddettiği ya da yumuşatmaya çalıştığı katı ataerkil İsrail geleneklerini benimsemiş ve giderek pekiştirmiş oldu. Bu hâkimiyette, İngiltere Kilisesi'nde Piskopos Libby ile bir gedik açıldı. Ancak Katolik dünyada hâlâ böyle bir şey söz konusu değil. Hoşgörülü tavrıyla ünlenen Papa Francis, iş kadınların kilise yönetiminde yer almasına gelince muhafazakâr Katolik çizgiden taviz vermeye yanaşmıyor: "Kadınların piskopos olması konusunda Kilise konuştu ve 'Hayır' dedi. Papa II. Jean Paul bu kapının kapalı olduğunu kesin olarak ifade etti."[26] Petrus'un gölgesinin, Kilise'nin hem yapısı hem de zihniyeti üzerinden daha epey bir süre kalkmayacağı anlaşılıyor.

DİPNOTLAR

1 Bu konuda bkz. Fatmagül Berktay, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın* (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2016 [6. basım]).

2 "Ölü Deniz Belgeleri"nden iki yıl önce bulunan bu çömlekten, aralarında erken dönem İncillerin (gnostik İnciller) de bulunduğu elliden fazla metin çıktı. Bu metinlerin 1. yüzyılda ve 2. yüzyılın başlarında kaleme alındığı ve orijinal dillerinin Yunanca olup 3. ve 4. yüzyıllarda Koptik'e çevrildikleri anlaşılıyor. Böylelikle, daha sonra Kilise hiyerarşisi tarafından "sapkınlık"la suçlanıp yok edilen yapıtlara ulaşmak mümkün oldu ve bir anlamda "sapkınlar" kendi adlarına konuşmaya başladı.

3 Carol L. Meyers, benzer bir süreci incelerken İsrail tarihinde de yaşandığına dikkat çeker. Geç bronz çağının sonlarına doğru savaşlar, kıtlıklar ve salgın hastalıklar nedeniyle İsrail'de bir nüfus krizinin yaşanmasına bağlı olarak kadınların doğurganlığının önemi artar; ancak bu önem, kadının statüsünün yükselmesine değil tam tersine kadın bedeninin erkekler tarafından daha sıkı denetlenmesine yol açar. Ve ataerkilliğin güçlenmesi ile İsrail dinsel tapımından tanrıçaların dışlanması el ele gider. Bkz. Carol L. Meyers, "The Roots of Restriction: Women in Early Israel", *The Bible and Liberation. Political and Social Hermeneutics*, ed. Norman K. Gottwald (New York: Orbis Books, 1983).

4 Ortodoks Hıristiyanlar ve Yahudiler için Tanrı "mutlak Öteki" iken gnostikler için öz-bilgi aynı zamanda Tanrı bilgisidir, yani kendilik ile tanrısal olan özdeştir. Genelde Doğu dinleriyle bağdaştırılan bu yaklaşımların 1. yüzyılda Batı'da gnostik hareket içinde de ortaya çıktığı, ancak sonradan bastırıldıkları ve lanetlendikleri biliniyor. Gnostik Valentinus'un izleyicisi olan *Philip'in İncil*'inde, " insanların tanrısallığı kendilerinin dışına projekte etme hatasına düştükleri ve böylece dini yarattıkları" belirtilir. (*Gospel of Philip*, s. 71). Bu yaklaşım, Yahudi Teolog Martin Buber'in (ve Immanuel Levinas'ın) Tanrı'yı "mutlak Öteki" –en başta da insan olmayan– olarak tarif etmesinin tam karşıtıdır. O nedenle Tanrı'yla birleşmek peşinde olan Hıristiyan ve Yahudi mistikler bile kendilerini Tanrısal Kaynak'tan ayıran boşluğun varlığını belirtmeye dikkat eder. Bu, Buber'in deyişiyle, "ben ve Sen" demektir. Buna karşılık Dominiken rahip Meister Echart (1260-1328), gnostikler gibi, "Ben Sen'im" demeye kalktığında Papalık tarafından sapkınlıkla suçlanmıştı. (Akt. Elaine Pagels, "Gnostic Improvisations on Genesis", *Adam, Eve and the Serpent* (New York, Vintage, 1989), passim.
Gnostiklere ilişkin ka ynaklarım şunlar: "Preface. Who Is Mary Magdalene?", *The Gospel of Mary Magdalene*. Koptik'ten çeviri ve yorum Jean-Yves Leloup, İngilizce çeviri ve notlar Joseph Rowe (Rochester, VT: Inner Traditions, 2002); Miguel Conner, *Voices of Gnosticism* (Dublin: Bardic Press, 2011); Elaine Pagels, *The Gnostic Gospels* (New York: Random House, 1979); Pagels, *Adam, Eve and the Serpent* (New York: Vintage, 1989); Pagels, *Beyond Belief: The Secret Gospel of Thomas* (Macmillan: Random House, 2003); Pagels, *The Origin of Satan* (Macmillan: Random House, 1995); G.Vazquez-Lozano&Charles River (ed.), *The Apocryphal Gospels: The History of the New Testament Apocrypha Not Included in the Bible*, Charles River Editors Publishing (e-kitap); Helmut Koester, "Introduction to the Gospel of Thomas", *The Nag Hammadi Library*, ed. James Robinson (San Francisco: HarperSFRow, 1977); Riane Eisler, *The Chalice&the Blade* (San Fransisco: Harper Collins, 1988); Paul Carus, *The History of the Devil and the Idea of Evil*, ilk baskı: Open Court Pub. Co., 1900, e-kitap edisyonu, 2016; Elizabeth Schussler Fiorenza, "Women in the Early Christian Movement", *Womanspirit Rising: A Feminist Reader in Religion*, ed. Carol Christ ve Judith Plaskow (San Francisco: HarperSFRow, 1979).

5 1896'da Kahire'de bulunan ama Nag Hammadi keşfinden sonra yeniden önem kazanan *Mecdeli Meryem İncili*'ni uzmanlar 2. yüzyılın başlarına tarihliyor. *Thomas İncili*'nde yer alan "İsa'nın Sözleri" bölümünün ise İS 50 yıllarına tarihlendiği ve dolayısıyla kanonik İncillerden daha önce yazıldığı düşünülüyor. Bkz. Jean-Yves Leloup, *The Gospel of Mary Magdalene* (Rochester, VT: Inner Traditions, 2002). Harvard Üniversitesi teoloji profesörlerinden Helmut Koester'e göre de, bulunan İncillerden bazıları Yeni Ahit'teki İncillerden daha önceye, 1. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir "Introduction to the Gospel of Thomas", *The Nag Hammadi Library*, s. 117.

6 Yunanca *hieros* (kutsal) ve *archia*'dan (yönetim/iktidar) türetilen "hiyerarşi" kelimesi, başlangıçta Kilise'nin erkek yöneticilerinin sıradan rahipler ve tüm Hıristiyanlar üzerindeki otoritesini ifade etmekteydi. Bkz. Fritjof Capra, *The Turning Point: Science, Society and the Rising Culture* (New York: Simon and Schuster, 1982), s. 282.

7 "*The Refutation and Overthrow of Falsely So-Called Knowledge (Gnosis)*". Irenaeus'a atıflar, E. Pagels'in *The Ante Nicene Fathers* (Wm. B. Eerdman's Publishing) metninden yaptığı alıntılardır.

8 Konstantinus'un 313'teki Milano Fermanı'yla Roma egemen sınıfları ile Hıristiyan Kilisesi arasındaki ittifak başlamış oldu.

9 Hıristiyanların İskenderiye Kütüphanesi'ni yakması (391) ve Piskopos Cyril'in de desteğiyle İskenderiye'deki Yeni Platoncu okulun önde gelenlerinden matematikçi filozof Hypatia'yı istiridye kabuklarıyla parçalayarak katletmeleri bu dönemdedir. Cyril'e göre Hypatia. "küstah bir kadın olarak" Tanrı'nın buyruğunu çiğneyip erkeklere öğretmenlik yapmaya kalkmış ve parçalanarak öldürülmeyi hak etmiştir. *New Columbia Encyclopedia*, (New York: Columbia University Press, 1975), s. 705, 1302.

10 Elaine H.Pagels, "When Did Men Make God in His Image? A Case Study in Religion and Politics", *The Scholar and Feminist III: The Search for Origins*, Conference, The Barnard College Women's Center, 10 Nisan 1976, passim.

11 Pagels, *Gnostic Gospels*, s. 49. Sonraki alıntılar da aynı kaynaktandır.

12 Örneğin gnostik ozan ve öğretmen Valentinus'un izleyicileri, Hıristiyan aşal rabbani ayrımına bu dişil unsura "ebedi Merhamet, her şeyden önce var olan" diye dua ediyordu. Bazen de Ana olarak onun koruyuculuğuna sığınıyorlardı. Valentinusçu Marcus ise, "Musa yaratılış anlatısına başladığında, 'başlangıçta her şeyin Anasının varlığına' işaret ediyordu" diyor: "Musa 'başlangıçta Tanrı yeri ve göğü yarattı' derken bunu kastediyordu, çünkü 'başlangıç' kelimesi (Yunancada dişil *arche*) Tanrısal Ana'ya gönderme yapar."

13 İbranice *Hokhma* gibi Yunanca *Sophia* da dişildir, her ikisi de bilgelik ya da ilahi bilgiye gönderme yapar.

14 Bu tanımlamada, bilgeliği ve bilgiyi temsil etmenin yanı sıra döllenmesiz cücüklenme yoluyla, yani kendiliğinden her şeyi yaratan ve her şeyin anası olan Ana Tanrıça kavramsallaştırmasının izlerini görmemek mümkün değil. Bu konuda bkz. Fatmagül Berktay, "Ana Tanrıça'dan Döllenmeyici Söz'ün Kudretine", *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*.

15 James Robinson, der. *The Nag Hammadi Library*, s. 461-62; akt. Riane Eisler, *The Chalice&the Blade*, s. 127

16 Pagels, *The Gnostic Gospels*, s. 52

17 *Age*, s. 56-57

18 Akt., Pagels, "When Did Men...", s. 36-37

19 2 Timothy 2.11-14; akt. Pagels, *age*, s. 38

20 Pagels, *Gnostic Gospels*, s. 41, 42.

21 *Age*, 3. Bölüm

22 Tertullian, *De Praescriptione Hereticorum* s.41; akt. Pagels, *age*

23 Pagels, *The Gnostic Gospels*, s. 11-14

24 *Age*. s. 14

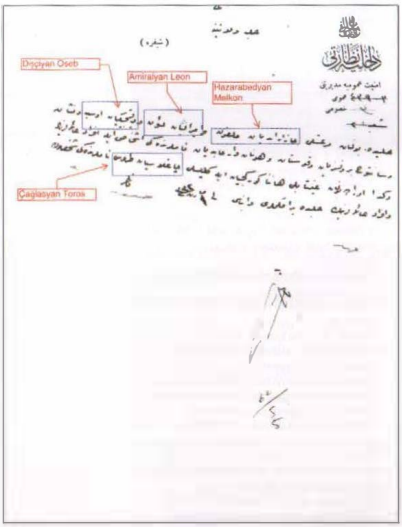
25 Pagels'e göre, bu konuda önemli bir istisnâ, saygın kilise babalarından İskenderiyeli Clement'in yaklaşımıdır. Gnostik grupları ve metinlerini de iyi bilen Clement kendini Ortodoks olarak tanımlar ama Tanrı'yı salt eril değil dişil olarak da tasavvur eder: "Sadece İsa bizi Baba'nın sütüyle besler, biz çocuklarına O'nun anaç sütünü aktarır. Çünkü Söz bizim için her şeydir, hem baba hem anadır ve onun memelerinden emen bizler gerçek mutluluk içinde oluruz." İnsan doğasına ilişkin olarak da "kadın ve erkeğin aynı mükemmelliği" paylaştığını, çünkü "insanlık" adının hem kadına hem de erkeğe ait olduğunu söyleyip "İsa'da ne erkek ne de kadın vardır" ibaresini hatırlatır Hıristiyan topluluğuna katılım bakımından da Clement'in tavrı düşünceleriyle uyum içindedir. Ortodoks gelenekte eşi görülmedik şekilde yaptıklarına hayranlık duyduğu kadınların bir listesini verir. *Eski Ahit*'teki Judith ve Esther gibi kadın kahramanlardan başlayarak Epikuroscu filozof Themisto'ya, tarihçi Arignole'ye dek uzayan listie ünlü kadın o1anlar, ressamlar ve filozofların zikredilmesiyle biter. Pagels'e göre, Ortodoksluk ile sapkınlık arasında henüz katı ayrımların yapılmadığı bir dönemde (İS 160-180) Mısır'da ders veren Clement, kadın-erkek eşitliği ilkesinin Ortodoks Hıristiyan öğretisine bile içerilmesinin mümkün olduğunu göstermektedir. Pagels, *The Gnostic Gospels*, s. 68.

26 http://blog.seattlepi.com/seattlepolitics/2013/07/29/pope-francis-door-open-to-gays-closed-to-womenas-priests/

TANER AKÇAM İLE *NAİM EFENDİ'NİN HATIRATI VE TALAT PAŞA TELGRAFLARI* ÜZERİNE

SERDAR KORUCU

Clark Üniversitesi Holokost ve Soykırım Araştırmaları Merkezi'nden Prof. Taner Akçam, İletişim Yayınları'ndan çıkan Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları *kitabında, bugüne kadar yayımlanmayan Krikor Gergeryan arşivinden belgelere yer veriyor. Akçam'ın kitabı, kendi deyişiyle "1915 hakkındaki konuşma tarzımızı tamamıyla değiştirecek" bir süreci başlatıyor.*

Talat Paşa'nın 14 Mart 1916 tarihli şifre telgrafı. Naim Efendi anılarının Andonian tarafından yayınlanmayan kısmında bu telgrafın geldiğini söyler ve telgraftaki isimleri tekrar eder.

BOA, DH.ŞFR., 62/5.

Son 33 yıldır Ermeni soykırımı gündeme geldiğinde bir konu hep çok konuşuldu, çok tartışıldı; çünkü yayımlandığı dönemde öyle bir etki yaratmıştı ki, Berlin'deki Talat Paşa Davası'nda bile gündeme gelmişti. Ermeni soykırımı tarih yazımını başlatan eserlerden, İstanbul Ermenisi Aram Andonyan'a ait *Büyük Suç* kitabı...

Naim Efendi'nin hatıratı ve Talat Paşa telgrafları da dahil bazı gizli belgeleri içeren eserle ilgili Ankara'nın tepkisi ise 1983'te geldi. Yaklaşık 60 yıl sonra... 1983'te Sinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü* kitabı sonrasında belgeler Türkiye'de bazen "sahte" bazense "kuşkulu" diye nitelenmeye başladı.

Clark Üniversitesi Holokost ve Soykırım Araştırmaları Merkezi'nden Prof. Taner Akçam ise İletişim Yayınları'ndan çıkan *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları* kitabı ile 33 yıl önce tartışmayı başlatan Oral-Yuca'ya yani "sahte belgeler" tezine meydan okuyor. Bugüne kadar yayımlanmayan Krikor Gergeryan Arşivi'nin belgeleri eşliğinde...

1983 yılının son günlerinde bir haber neredeyse Türkiye'deki tüm gazetelerde yer aldı: "Ermeni yazarın kitabındaki belgelerin sahte olduğu kanıtlandı." Bu "kanıtlama halı" kitabınızın ardından ne durumda?

Önce bir bilgi: 1983 yılında Orel ve Yuca adıyla yayımlanan kitap, aslında Dışişleri Bakanlığı'nda bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Adının önce "Beyaz Kitap" olarak konulması düşünülmüş, sonra vazgeçilmiştir. "Kanıtlama hali" konusuna gelince... 1983 kitabında ileri sürülen tezler bugün itibarıyla çökmüştür.

Kitabı yazan Bakanlık mensupları, telgrafların sahte olduklarını ispat için üç temel tez ileri sürdü: 1) Naim Efendi diye bir şahıs yoktur. 2) Olmayan şahsın hatıratı da olamaz. 3) Telgraflar sahtedir. İlk iki tez tamamıyla çöktü. Genelkurmay Arşivi tarafından yayımlanan Osmanlı belgesinin de gösterdiği gibi Naim Efendi diye bir Osmanlı memuru var ve kendi kaleminden çıkmış bir hatıratı da mevcut.

1983 kitabı, telgrafların sahteliği konusunda on iki ayrı neden saydı; bunları üç beş ana başlıkta özetlemek mümkün. En önemli iddia şifreleme teknikleri konusunda söylenenlerdi. Buna göre, Naim Efendi'nin verdiği 2 ve 3 rakam gruplu belgeler sahte idi; çünkü o tarihlerde hükümet 4 ve 5 rakam gruplu şifreleme tekniği kullanıyordu! Bir diğer iddia, belgelerden birinin çizgili kâğıt üzerine yazılmış olmasıydı; çizgili kâğıt belgenin sahte olduğunu kanıtlıyordu. Diğer iddialar şunlardı: Belgeler üzerindeki numara ve tarihler İçişleri Bakanlığı'nın gelen giden evraklarının kaydedildiği defterlerdeki numara ve tarihlerle uyuşmuyordu; yedi belge altında Vali Mustafa Abdülhalik'e ait olan imza sahte idi ve bazı belgeler ciddi tarih

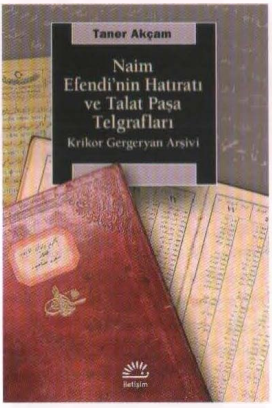
hataları içeriyordu. Ben bu iddiaların çoğunun asılsız ve yanlış olduklarını bu kitabımda açık olarak gösterdim. Geriye iki önemli iddia kaldı; Vali Mustafa'ya ait imzalar ve bir-iki belgedeki tarih meselesi. Bunlara ilişkin ayrıntılı bir makale yazmaktayım. Bu makalede, Bakanlığın konu hakkındaki tezlerinin de yanlış olduğunu göstereceğim. Özet, "kanıtlama hali", kanıtlanmış bir şekilde çökmüştür.

Orel ve Yuca bu belgelerin sahte olduğuna ilişkin on iki neden sayıyor; bu on iki nedenden birisinde bile haklı olsalar, tüm belgelerin toptan sahte olduğuna mı hükmetmemiz gerekiyor?

Bu soru için özellikle teşekkür ederim. Bir karışıklığı gidermem gerekir. Orel ve Yuca, kitaplarında tüm belgeleri kapsayan kümülatif bir açıklama tarzına gitmedi. Haklı olarak, her belgeyi ayrı ayrı ele aldılar. Bugün de yapılması gereken bu.., Sahtelik tartışmasının her belge için ayrı ayrı yapılması gerekir. Bu birinci husus. İkinci bir önemli husus daha var; bu Orel ve Yuca'da yok, ama onu burada yapmak zorundayız. Talat Paşa'ya ait Ermenilerin imha edilmelerini emreden telgraflar sadece birtakım rakamlardan oluşan ve çözümü yapılmamış telgraflardır. Bunların çözümü yapılmış ve altında imzalar olan telgraflarla bir ilişkisi yoktur.

Naim Efendi'nin verdiği telgrafların sahte olup olmadığı konusundaki tartışmayı doğru yapabilmek için, bu telgrafları iki kategoriye ayırmakta fayda vardır. Birincisi, çözümü yapılmış ve altında Vali Mustafa Abdülhalik'in imzaları olan telgraflardır (yedi adettir); ikincisi çözümü yapılmamış, hâlâ rakamlardan ibaret olan telgraflardır (beş adettir).

Talat Paşa'ya ait olan ve Ermenilerin imha edilme emirlerini içeren telgraflar, çözümü yapılmamış, sadece rakamlardan ibaret telgraflardır. Bunların, altında imzalar olan telgraflarla bir alakası yoktur. Altında imzalar olanlar, deyim yerindeyse, hiçbir özellikleri olmayan, benzerlerini Osmanlı arşivinde de bula-

bileceğiniz "sıradan" telgraflardır. İmzaların sahte olup olmadığı tartışması sadece bu sıradan telgraflarla ilgilidir. Talat Paşa'nın imha emrini içeren telgrafların sahteliği tartışması ise, şifreleme gruplarıyla ilgilidir. Bunun imzalarla doğrudan alakası yoktur.

Ermenilerin imha emirlerini içeren, sadece rakamlardan ibaret telgrafların çözümünü Naim Efendi yapmıştır, bu nedenle biliyoruz. Orel ve Yuca, sadece rakamlardan oluşan bu telgrafların sahteliğini, kullanılan iki ve üç rakam gruplu şifreleme tekniğine dayanarak göstermek istedi. Ben ise bu iddialarının saçma olduğunu, Naim Efendi'nin verdiği belgelerdeki 2 ve 3 rakam gruplu şifreleme tekniğinin doğru olduğunu göstermiş bulunuyorum. Dolayısıyla, bu belgelerin sahteliğini göstermek isteyen bir kişinin yapacağı tek iş vardır; rakamların nasıl çözüleceğini gösteren Şifre Miftah Defterlerini yayımlamak... Talat Paşa'nın imha emirlerinin sahteliği, bir tek Şifre Miftah Defterlerinin yayımlanması ile çözülebilir. Bu defterler yayımlanmadığı müddetçe bu belgeleri hakiki kabul etmek gerekir. Konu bu kadar basittir ve bu hususun altında imzalarla olan belgelerle bir alakası yoktur.

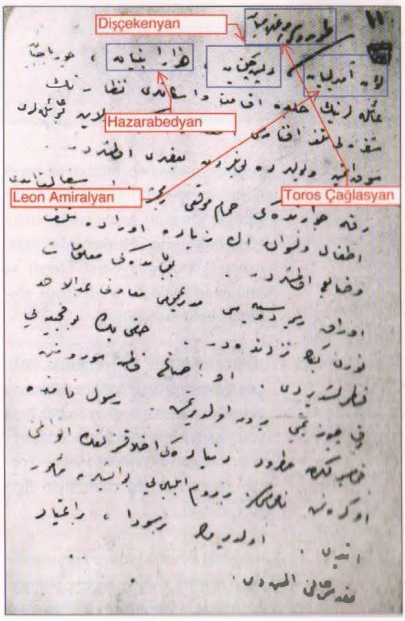
Özetle, belgelerin sahteliği meselesi, her bir belge için ayrı ayrı yapılmak zorundadır.

***1983'te Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü* kitabında Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından Naim Bey'in adına kayıtlarda rastlanamadığı ifade ediliyordu. 1915-1916 yılları arasındaki İrade-i Seniye Defterleri, Ruzname-i Ceride-i Havadisleri ve Düsturları içerisinde... Siz kitabınızda öncelikle onun varlığını başka Osmanlı belgeleri üzerinden gösteriyorsunuz. Ardındansa hatıratın otantikliği konusuna eğiliyorsunuz. Bu konuda bulduğunuz en açık kanıt neydi?**

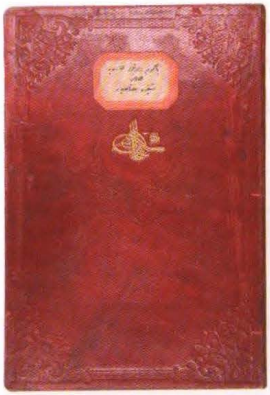
Bulduğum en açık kanıt, 2007 yılında Genelkurmay Başkanlığı (ATASE arşivi) tarafından yayımlanan, *Arşiv Belgelerinde Ermeniler* kitabının yedinci cildidir. Belge, Meskene'de sevkiyat memuru olarak çalışmış, sonra Halep'te başka bir göreve atanmış Naim Efendi adlı bir memurun alınmış ifadesidir. Belgenin orijinali de çevirisi de yayımlanmıştır. Altında Naim Efendi'nin imzası vardır.

Naim Efendi, hatıratında Meskene'ye geçici görevle gönderildiğini yazar. Aram Andonian kendi anılarında, Meskene'de Naim Efendi'ye rüşvet

Taner Akçam, *Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları: Krikor Gergeryan Arşivi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).

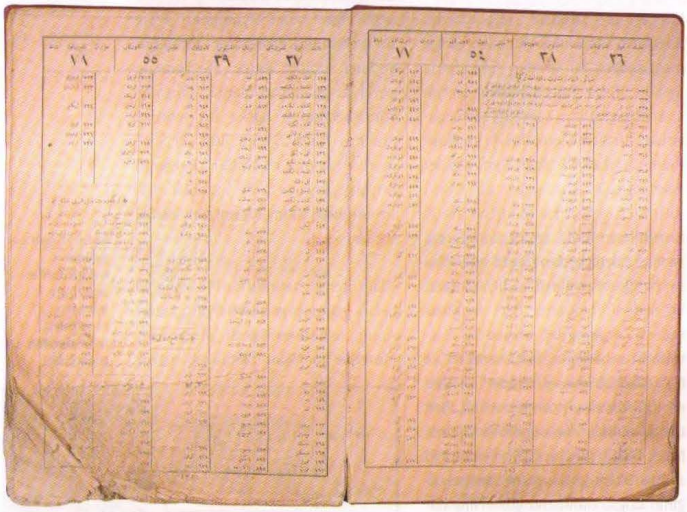

Naim Efendi'nin, Krikor Gergeryan'ın arşivinde bulunan el yazması hatıralarının 11. sayfası.

"Şifre Miftahı Defteri".

BOA.A}d_Sadaret Defteri, nı520.001.

verdiklerini söyler. Kitabımda gerek Genelkurmay tarafından yayımlanan gerekse Osmanlı Arşivi'nden bulduğum belgelerle, Meskene'de yaşananlar konusunda Naim Efendi ve Andonian'ın doğru söylediğini göstermiş bulunuyorum.

Naim Efendi adlı bir memurun varlığını gösteren diğer orijinal Osmanlı belgeleri Paris'te Boghos Nubar Paşa kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Belgeler, Ermeni mebus Zohrab Efendi'nin öldürülmesiyle ilgili yazışmalardır.

Hatıratın otantik olduğu konusundaki en önemli kanıt ise gene Osmanlı Arşivi'nde bulduğum belgelerdir. Naim Efendi'nin hatıratında yazdığı on ayrı olayı seçerek, arşivde izlerini sürdüm. Bulduğum belgeler Naim Efendi'nin doğru söylediğini gösteriyordu. Benim için en çarpıcı ikı örnek, Naim Efendi'nin bazı Ermenilerin isimlerini zikrederek, "Bu insanlar hakkında İstanbul'dan emir geldi" diye bilgi vermesiydi. Birinci olayda dört Ermeninin ismi geçiyordu. Talat Paşa bu Ermenilerin sürülmemesini istemiş ama bu emre rağmen bu insanlar sürülmüştü. İkinci olay, Kozan'ın Ermeni milletvekili Nalbantyan Efendi'nin akrabası Soğomon Efendi ile ilgili idi. Talat, Soğomon Efendi'nin Halep'te kalması için emir yollamıştı. Ama Soğomon Efendi bu emre rağmen sürülecekti. Naim Efendi aktardığı bu iki olaya ilişkin hiçbir belge sunmaz; aklında kaldığı kadarıyla yazar. Ben bu belgeleri arşivde buldum. Bu çok önemliydi, çünkü hem Naim Efendi'nin doğru söylediğini gösteriyordu, hem de bu bilgileri ancak ve ancak Halep sevkiyat müdürlüğünde çalışmış birisi bilebilirdi.

Kitapta Naim Efendi'nin hatıratının daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış bölümleri de var. Bu hatıratta ilk kez yayımlanan bölümlerde sizin için en önemli nokta neydi?

Bence, yukarda sözünü ettiğim Ermenilere ait isimler, hatıratın yayımlanmamış kısmındaki en önemli bilgilerdi. Andonian muhtemelen bunları önemsiz gördüğü için yayımlamadı. Yayımlanmamış diğer kısımlara baktığımızda bunların "ayrıntı ve önemsiz" olarak telakki edilebilecek, bazı kişi ve olaylarla ilgili bilgiler olduğunu görüyoruz. Ama Andonian'ın "önem" dışında da bazı tercihler yapmış olduğunu söyleyebilirim.

Örneğin, Naim Efendi cinayetlerin daha çok, Rumelili, Çerkez ve Çeçen gibi insanlarca işlendiğini söyler ve "Zalimlik yapan memurlar arasında Türk yok gibiydi" der. Andonian, Naim Efendi'nin bu ifadelerine yer vermez. Andonian'ın yer vermediği bir başka cümle şudur: "Bu vicdansız menâzır yalnız Hıristiyanların değil İslamların da kalplerini sızlatıyordu." Birkaç Ermeninin zorla Müslüman olmayı kabul ettikleriyle ilgili bir cümle de yer verilmeyenler arasındadır. Bu hususlara yer vermemiş olması, Andonian'ın belli tercihlerde bulunduğunu gösteriyor.

Andonian'ın belgelerine yönelik bir başka eleştiri ise kitapların farklı dillerde yayımlanırken ekleme çıkarma yapılması. Siz çalışmanızda Fransızca, İngilizce ve Ermenice baskıları bir arada inceliyorsunuz. Bu süreçte siz eserler arasında ne gibi farklar gördünüz?

Ben eserin Ingilizce, Fransızca ve Ermenice baskılarını ayrıntılı kıyaslama yoluna gitmedim. 1965 yılında Gergeryan, 1983 yılında Orel ve Yuca ve 1986 yılında Vahakn Dadrian bunu yaptı; yani bu üç baskı arasındaki farklar zaten biliniyordu. Yalnız eklemek isterim ki, kitabın Ingilizce ve Fransızca baskıları yapılırken ekleme ve çıkarmalar yapan Andonian değildir. Andonian bu dillerdeki baskıları ne kadar kontrol edebilirdi, bilemiyorum. Bildiğimiz, İngilizce kitabın, Ermenice kitabın çevirisi değil, özeti olduğudur. O da son derece kötü bir özet. Andonian İngilizce bilmediği için, nelerin özetlenerek yazıldığı konusunda muhtemel

bir bilgi sahibi bile değildi. Fransızca baskısı düzgün bir baskıdır ama orada da bazı paragrafların olmadığını gördük.

Ben çalışmamda doğrudan Andonian tarafından yazılmış Ermenice baskıyı esas aldım. İlgilendiğim konu itibarıyla, farklı baskılar arası ilişki hiçbir biçimde sorunum olmadı.

Andonian ve eserine karşı önce 1983'teki Orel ve Yuca'nın kitabı çıktı. Sonrasındaki çalışmalar da birbirini takip etti. Popüler kültür de ihmal edilmedi. 1986'da Naim Bey'in anılarını ve telgrafları yayınlayan Andonian'ı "komite reislerinden" biri diye tanıtan *Duvardaki Kan* dizisi yayımlandı. Neydi o dönem Ankara'yı bu "uyanışa" sürükleyen?

Aklıma birkaç neden geliyor. Birincisi, ASALA eylemleri olsa gerek. 1970'li yılların ortalarından itibaren birçok diplomat ASALA örgütünün saldırılarına uğramış ve öldürülmüştü. Orly ve Esenboğa hava alanlarına yapılan saldırılar da vardı. Bu eylemler nedeniyle konu öne çıkmaya başlamıştı. Cinayetler yanlış bulunsa ve kınansa bile, eylemler 1915'in intikamını almak için yapıldığından, kamuoyu doğal olarak "1915'te ne olmuştu ki?" sorusunu sormaya başlamıştı.

Bir başka neden de Amerikan Kongresi'nde gündeme gelen, soykırımı tanıma tasarısı olabilir. Sonuçta, 1984 yılında alınan bir kararla 1915 soykırım olarak tanımlandı. Ama konu hakkında tartışmalar elbette çok önce başlamıştı. Zannediyorum, Türk hükümet yetkilileri soykırım konusunun giderek artan bir biçimde gündeme geldiğini ve geleceğini gördükleri için, bir ön önlem almak amacıyla bu kitabın yayımlanmasını düşünmüş olabilir.

1983 yılının bir başka özelliği daha var. Kamuran Gürün'ün *Ermeni Dosyası* kitabı bu yılda çıktı. Orel ve Yuca'nın kitabının Kamuran Gürün'ün ısrarıyla hazırlandığını biliyoruz. Dolayısıyla şöyle bir tahminde bulunabilirim: Gürün, Ermeni sorununun giderek önem kazandığını görmüştü; Naim Efendi hatıratı ve telgraflarının gücünün de farkındaydı; bu nedenle böyle bir kitabın çıkması için özel bir çaba harcadı.

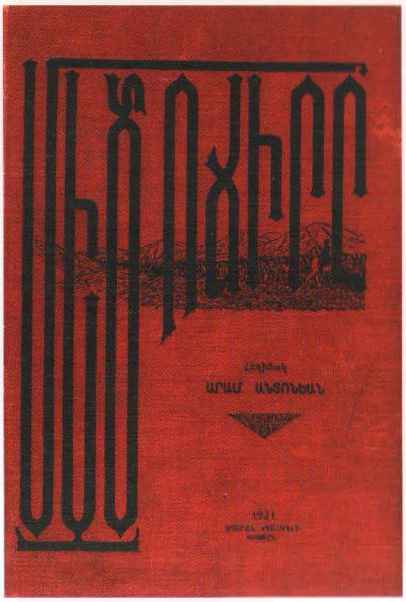
Ankara'nın 80'lerdeki uyanışında darbenin etkisi de var mıydı?

Askeri darbenin özel bir etkisi var mıydı, bilemiyorum. Ama ASALA eylemlerinin 1980 ve 83 yılları civarında çok büyük yoğunluk kazanmasının ciddi etkisinin olduğunu tahmin ediyorum. ASALA eylemlerinin Türk Dışişleri Bakanlığı üzerindeki etkisi konusunda ciddi olarak düşünmek zorundayız. Çok üstlerine vazife olmamasına rağmen Bakanlığın Ermeni sorunuyla bu kadar uğraşmasının nedeni, teröre vermiş olduğu kurbanlardır. Dikkat edilirse, 1970 ve 80'li yıllarla birlikte konu hakkında kitaplar yazan, araştırma yapanlar Dışişleri mensuplarıdır. Devlet kurumları içinde, birçok konuda liberal ve açık görüşlü kurum olarak bilinen Dışişleri'nin Ermeni sorunu etrafında son derece "muhafazakâr" ve "şahin" bir politika izlemesi ancak bu çerçevede anlaşılabilir.

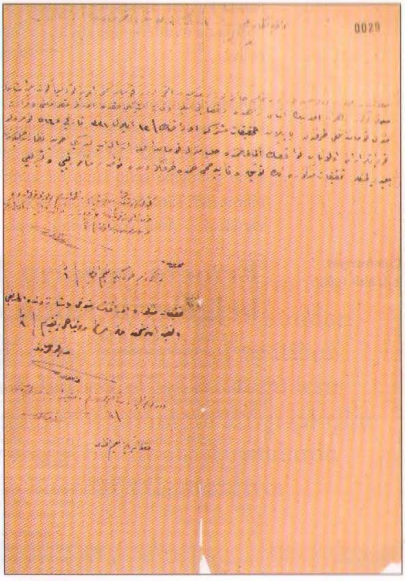
ASALA eylemleri belki 1915 konusunun uluslararası platformda gündeme taşınmasına vesile oldu denebilir ama bu eylemler Türk Dışişleri üzerinde yarattığı travma nedeniyle, sorunun olumlu çözümünü tıkayan büyük bir engel teşkil etti. Sadi Koçaş, Kamuran Gürün, Bilal Şimşir, Şinasi Orel gibi Dışişleri mensuplarının Türkiye'de "anti-Ermeni" havanın başını çekmelerinin bir tesadüf olmadığını düşünüyorum.

Uzun yıllar tartışmalara neden olan bu belgelerle ilgili "yalanlama" haberleri bir dönem medyada geniş yer bulurken Gergeryan'ın arşivi neden bu etkiyi yaratmadı?

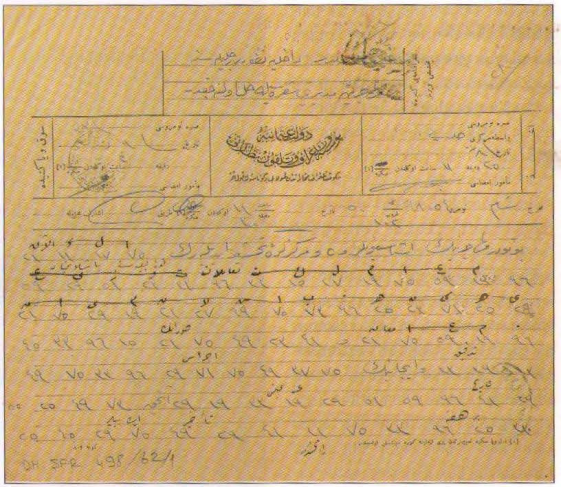
Birkaç neden sayabilirim. Birincisi, işimize gelmediği için.. Resmi tezin çöktüğü haberini haber olarak geçmek yerine susmak elbette daha makul olan bir tepkidir. İkincisi, Türkiye'de artık eleştirel medya diye bir medyanın kalmamış olmasıdır. Bu tür yayınlara ilgi duyacak kişiler artık ortalıkta yok. Üçüncüsü, ortalıkta olsalardı bile ne kadar ilgi duyarlardı diye bir soru var tabii... Benim konuyla ilgilenmeye başladığım 1990 yılından bu yana edindiğim

Andonia'nın 1921 yılında *Meta Ochtre* başlığıyla yayımlanan anıları.

Naim Efendi adının geçtiği, orijinali Paris Boghos Nubar Kütüphanesi'nde bulunan bir Osmanlı belgesi.

Şükrü Bey'in Halep'ten gönderdiği ikili rakam gruplu bir telgraf. Orel ve Yuca'nın yaklaşımına göre bu telgrafın da sahte olması gerekir.

BOA. DH.ŞFR., 498/62.

bir tecrübe var: Türkler hep daha önemli işlerle meşgul; hep yapacakları ve ilgilenecekleri daha büyük ve daha önemli meseleleri oluyor.. Bu nedenle, yüz yıl öncesine ait bir meseleyle uğraşmak onlar için fazla lüks ve can sıkıcı bir konu olarak kalıyor. Ben bu kuralın değiştiğini hiç görmedim. Bir tek Hrant Dink'in öldürülmesi sonrası ufak bir değişiklik oldu, o kadar,.. Bir başka gözlemim de şu: Türkler, konu dışarıdan kendilerine dayatılırsa "ilgi duymak" zorunda kalıyor. Benim son kitabımın başına da muhtemelen böyle bir şey geliyor.

Şundan kesin olarak eminim ki, ya kitap İngilizce olarak yayımlanınca ya da bir ülke parlamentosunda konu gündeme gelip kitap bir kanıt olarak ileri sürülünce kitabın farkına varılacak... Ama gösterilecek tepki de muhtemel şöyle bir şey olacak: "Nereden çıktı şimdi bu", "Durduk yerde, yüz yıl önce olmuş bir şeyi ikide birde ısıtıp ısıtıp gündeme getirmenin bir âlemi var mı?"

Geçmişte yaşanmış haksızlıklarla uğraşmayı bir lüks, gereksiz bir külfet sayan ve ama benzeri sorunlarla bugün de uğraşmaktan kurtulamayan tuhaf bir toplumuz biz. Hakikat ise şurada: Geçmişteki haksızlıkları üreten zihniyet, üzerine yeteri kadar düşünülmediği için bugünümüzü de tahrip etmeye devam ediyor.

Siz Krikor Gergeryan'ın akrabalarının elinde bulunan arşivine nasıl ulaştınız? Neden bu zamana kadar keşfedilmemiş?

Gergeryan arşivinin varlığı araştırmacılar tarafından biliniyordu. Tüm arşiv 1983 yılında Armenian Assembly adlı kuruluş tarafından mikrofilme alınmış ve Washington'da araştırmacıların hizmetine sunulmuştu. Fakat Assembly'nin özel bir çalışma odası vb. yoktu; daha önemlisi Gergeryan arşivi tasnif edilmemişti. Sonuçta içlerinde ne olduğunu bilmediğiniz 100'ün üzerinde mikrofilm kutusuyla karşı karşıya idiniz. Çalışmak için aylara ihtiyacınız olacaktı ki bu durumda bile bir şey bulacağınız kuşkulu olabilirdi.

Ben Washington'a, bu malzemeleri görmek için iki defa gittim. Fakat otel fiyatlarının 500 dolar civarlarında gezdiği bir yerde, kalıp çalışabilmek imkânsızdı. Zannediyorum araştırmacıları malzemelerden uzak tutan nedenler bunlardı. Armenian Assembly denen kuruluşun mikrofilme aldığı malzemelere niçin özel olarak bakmadığını ise bilemiyorum; kendilerine sormak gerek.

Ben Washington ziyaretlerinden bir sonuç alamayınca, bir iki sefer Krikor Gergeryan'ın yeğeni Dr. Edmund Gergeryan'dan malzemelerin orijinallerini göstermesi için ricada bulundum. Her seferinde, "Hepsi Washington'da, gidin oradan bakın" cevabını aldım. En son soykırımın yüzüncü yılında şansımı bir defa daha denemek istedim. Dr. Edmund bu sefer isteğimi kırmadı ve arşivi ilk defa görme imkânına sahip oldum.

Arşivde daha neler var? 2017'de arşivi açtığınızda daha nelerle karşılaşacağız?

Çok ayrıntılı bilgi vermeyeyim, sürpriz olarak kalsın; yayımlayınca görürsünüz diyeyim. Ama şu kadarını söyleyebilirim ki, söz konusu olan Naim Efendi'nin hatıratı kadar, hatta bundan daha önemli bazı orijinal Osmanlı belgeleridir. Naim Efendi hatıratında olduğu gibi, bu belgelerin de yayımlanmasıyla birlikte 1915 hakkındaki konuşma tarzımızın tamamıyla değişeceğini tahmin ediyorum. Gergeryan arşivi bu potansiyele sahip. Bu kitapla da bu sürecin başlamış olduğunu düşünüyorum.

Cumhuriyet, 3 Aralık 1983.

Ermeni yazarın kitabındaki belgelerin sahte olduğu kanıtlandı

ANKARA (Cumhuriyet Bürosu) — Anadolu Ajansı'nın bir Ermeni yazarın ilk baskısı 1936'da yapılan "Naim Bey'in Anıları" adlı kitapta ileri sürülen savlara karşılık olarak Türk Tarih Kurumu'nca hazırlanan kitapta Osmanlılara atfedilen bazı belgelerin düzmece olduğu kanıtlandı.

Sinasi Orel ve Süreyya Yuce tarafından yazılan "Talat Paşa'ya atfedilen telgrafların gerçek yüzü" adlı kitapta 50'nci ilk 1.er gün ışığına çıkan 71 orijinal belge yayınlandı. Bu belgeler sayesinde Anadolu Ajansı'nın kitabında yayınlanan Talat Paşa'ya atfedilen telgrafların üzerinde yer alan besmele işaretlerinin yanlışlığı ortaya çıkarıldı.

Türk Tarih Kurumu'nca yayınlanan kitapta belgelerin neden düzmece olduğu yolunda şu açıklamalarda bulunuluyor.

• Anadolu Ajansı'nın kitabında kullanılan ve Halep Valisi Abdülhalik Bey'e dayandırılan imzalar sahtedir.

• Mustafa Abdulhalik Bey'in imzasının altında yer alan tarihte Halep Valisi Abdulhalik bey değil Bekir Sami beydir.

• Belgeler üzerindeki besmele işaretleri yanlıştır. Bu işaretleri hayatı boyunca besmele işaretini hiç kullanmamış birisinin koyduğu anlaşılmaktadır.

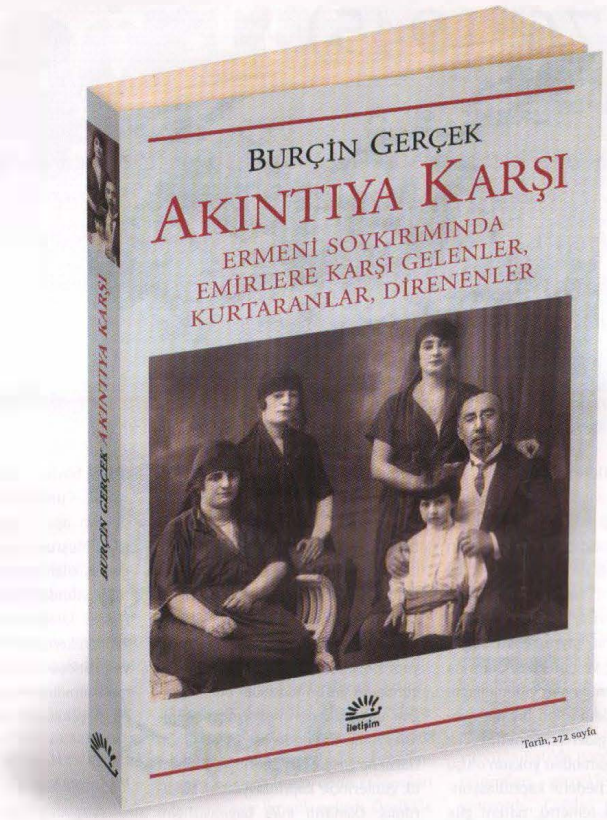
• Rumi-miladi takvim farkının belgeleri düzenleyenlerce bilinmemesi bunların sahteliğinin işaretidir.

• Anadolu Ajansı'nın inandırıcı olabilmek amacıyla rakam gruplarından oluşan şifre telgraflar olarak takdim ettiği belgelerin o dönemde kullanılan gerçek şifre teknikleriyle ilgisi bulunmamaktadır.

• Belgelerde, Osmanlıcada kullanılması mümkün olmayan dilsel ifade yanlışlıklarına rastlanmaktadır.

iletişim

Soykırıma karşı vicdanın sesini yükseltenler

1915'te emirlere karşı gelerek Ermenileri ölüm yolculuğundan kurtarmaya çalışan devlet memurları, din adamları, aşiret reisleri, köy ağaları ve sıradan insanlar da vardı. Bazıları dinî inançları gereği ya da bir tür şeref ve itibar anlayışıyla; bazıları insani açıdan yapılanları kabul edilemez bulduğu için ya da memleketleri için bir felaket olduğunu düşünerek yapılanlara karşı çıktılar. *Akıntıya Karşı* bu insanların hikâyelerini aktarırken, bu tür araştırmalarda karşılaşılabilecek sorunları ve tuzakları da hassasiyetle ele alıyor.

OSMANLI DEVLETİ'NDEN CUMHURİYET TÜRKİYESİ'NE MALİ EGEMENLİK SORUNU (1876-1945)

ZAFER TOPRAK

İki dünya savaşı arası dünya düzeninin Cihan Harbi çöküntüsünden kurtulamaması ve bir tür küreselleşme yaşaması birçok ülkenin kendi sorunlarına dönük politika izlemelerine neden olmuştu. Türkiye de görece "özgür" kılınmıştı. Tam bağımsızlık işte bu evrede gündeme gelmiş ve Türkiye de kendi yağıyla kavrulan bir ülke olma çabası içerisine girmişti. Ancak ülke yoksuldu; tasarruf oranı son derece düşüktü. Buna rağmen, büyük ölçüde iç ticaret hadleri aracılığıyla köylülüğe yüklenilmesiyle zor olan başarıldı ve iki dünya savaşı arasında sanayileşmenin ilk adımları atıldı.

Çağdaş devletlerin inşa süreci etkin bir vergi yapısı, borç döndürebilme yeteneği ve her şeyden önce bir yasama meclisince denetlenen bütçenin varlığı ile açıklanır. Her ne kadar Osmanlı, Tanzimat'la birlikte Batı'dakine benzer bir mali yapının oluşturulmasına gayret göstermişse de, vergi, borç ve bütçe konularında etkin bir düzenlemeye gidememişti. Bunun bir nedeni etkin bir mali yapıdan ve gelir giderleri denetleyecek bir yasama organından yoksun oluşu ise diğer bir nedeni kapitülasyonlar dolayısıyla temettü, patent gibi devlet varidatını artırıcı vergileri koyamamasıydı. Üstelik Düyun-ı Umumiyye ile birlikte Osmanlı maliyesi iki başlı bir nitelik kazanmış, Osmanlı devleti sömürge olmasa da, enformel bir bağımlılık sürecine girmişti.

1908 Devrimi ile birlikte bu yapıya çeki düzen verilmek istenmiş, egemenlik sorununun mali yapıyla yakın bağı görülmüştü. Bu amaçla Batı normlarında vergi kanunları çıkarılmış, çağdaş bağlamda ilk bütçe hazırlanmış, bu bütçe yasama organının denetimine verilmişti. 1908'le birlikte bütçe birliği ve genelliği sağlanmıştı. Öte yandan bu evrede maliyenin denetim süreci başlamış, dairelerde maliyeye bağlı muhasebe müdüriyetleri kurulmuştu. Ancak, tüm bu reform çabalarına karşın devlet, borçlarını döndürebilecek bir yapı kazanamamıştı. Birbiri ardı sıra gündeme gelen savaşlar borç batağını daha da derinleştirmişti. Kapitülasyonların cenderesi ancak Cihan Harbi'ne girişle kırılabilmişti. Savaşın ilk günlerinde kapitülasyonlar kaldırılmış, Osmanlı mali bağımsızlığını ilan etmişti.

Cumhuriyet Türkiye'si bir yandan II. Meşrutiyet'in getirdiği reformları devralırken, öte yandan ülkeyi borç batağından kurtarmak ve etkin bir vergi yapısını ihdas etmek için köklü mali reform sürecini başlattı. "Denk Bütçe-Sağlam Para" ilke olarak benimsendi. Mali yapı köklü dönüşüme uğradı. Maliye Vekâleti rasyonel bir işbölümüne dayanan çağdaş bir yapılanmaya kavuşturuldu. Çağdaş devletin gerektirdiği "hazinenin birliği" ilkesi böylece sağlanmış oluyordu. Ancak, Cumhuriyet maliyesinde asıl devrim aşarın ilgasıyla gerçekleştirildi. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelmiş olan temettü vergisinin ismi 1926 yılında kazanç vergisine çevrilerek kırsal kesimdeki vergi yükü kısmen kentlere kaydırıldı. Cumhuriyet Türkiye'sinin gerçek bağımsızlığı mali yapıdaki bu düzenlemeler sonucu gerçekleştirilmiş oluyordu.

19. YÜZYIL MALİ DÖNÜŞÜMÜ VE OSMANLI

19. yüzyıl dünya ölçeğinde küreselleşmenin yaşandığı bir dönemdi. Osmanlı devleti uzun yüzyıllar boyunca, Napolyon Savaşları'nın sonuna değin kendi yağıyla kavrulmayı bilmiş, düşük dış ticaret hacmi, ülke içerisinde uyguladığı narh türü denetim yöntemleri ve avans niteliğindeki iç borçlanmayla mevsimsel bütçe açıklarını giderebilmişti. Napolyon Savaşları ertesi Osmanlı devletinin yüzyıllardır uygulayageldiği, paranın vezin ve ayarının düşürülmesiyle devlete ek gelir sağlama yöntemi

Düyun-ı Umumiyye devasa bir yapıya sahipti. Matbaasında çalışan insan sayısı bunun kanıtıydı.

geçerliliğini yitirdi. Bu döneme kadar piyasanın etkin bir biçimde denetlendiği, narhların fiyatları belirlediği, "yed-i vâhid" ya da tekellerle piyasa göstergelerinin dışlandığı bir ortamda devletin düşük vezin ve ayarda para kesmesi fiyatları etkilemez ya da belirli bir zaman gecikmesiyle etkisini gösterirken devlete *seigniorage* diye bilinen ek satınalma gücü sağlardı. Kısacası 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı, paranın vezin ve ayarıyla oynayarak ya da parayı devalüe ederek "mali buhran"ın kısmen üstesinden gelmiş, giderlerini olabildiğince finanse edebilir bir konum kazanmıştı.[1]

1820'lerden sonra Osmanlı'nın küreselleşmesi ve dış ticaret hacminin artması sonucu maden parayla bu tür oynamalar günü gününe fiyatlara yansımaya başladı. Osmanlı parasının satın alma gücünün belirlenişinde dış ticaret ağırlık kazandı. Bundan böyle artan giderler paranın vezin ve ayarını düşürerek karşılanamaz oldu; zira tedavüldeki paranın içerik değerindeki düşüş fiyatlara yansır olmuştu. Öte yandan Tanzimat reformları devlet giderlerini artırdı. Eskiden vakıfların üstlendiği eğitim, sağlık ve benzeri hizmetler bundan böyle devlet bütçesinden karşılanmaya başladı. Keza ordu reformları bütçeye ağır bir yük getirdi. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında ordu ve bahriye donanımı tümüyle dışarıdan karşılanır olmuştu. Savaş gemisi satın almak başlı başına bütçeye ağır bir yük getiriyordu.

19. yüzyıl küreselleşmesinin Osmanlı'yı da içermesi ve ticaret sözleşmeleriyle bir tür "serbest ticaret emperyalizmi" diye bilinen yapısal bağımlılığın da kuşatması, Osmanlı'yı sömürge konumuna sokmasa bile "Düvel-i Muazzama"nın yörüngesinde bağımlı bir ülke konumuna getirdi. Osmanlı siyasi yönden bağımsız bir ülkeydi, ancak dış ticarette "eşitsiz mübadele" yöntemleri ve bir süre sonra dış borçlar ülkeyi enformel bağımlılık diye bilinen bir konuma soktu.[2]

Ancak, Osmanlı'nın temel sorunu 19. yüzyılda Batı'da gündeme gelen mali reformları gerçekleştirememesinde yatıyordu. Çağdaş devletlerin inşa sürecinde başarıları, etkin bir vergi yapısı, borç döndürebilme yeteneği ve her şeyden önce bir yasama meclisince denetlenen bütçenin varlığıyla orantılıydı. İngiltere'nin 16. yüzyıldan itibaren diğer ülkelere oranla üstünlüğü bu alanlarda gerçekleştirdiği köklü dönüşümlerin bir sonucuydu. Nitekim Fransa ve Rusya gibi ülkeler İngiltere'yi taklit ederek benzer güce sahip oldu. 19. yüzyılla birlikte finansal yapıları güçlü olan ülkeler siyasette de söz sahibi olan devletler oldular. Rudolf Goldscheid'e göre,

yıllık bazda düzenlenen bütçe devletin iskeletiydi. Keza Edmund Burke, "Devlet geliri devletin ta kendisidir" diyordu.[3]

Her ne kadar Osmanlı, Tanzimat'la birlikte bir dizi reforma girişmiş, Batı'dakine benzer bir mali yapının oluşturulmasına gayret göstermiş, para reformu, banka, sigorta, borsa ve benzeri kurumsal yapılanmaları gündemine almışsa da, vergi, borç ve bütçe konularında etkin bir düzenlemeye gidememişti. Oysa mali reformları gerçekleştirmiş olan ülkeler yeni bir atılım içerisindeydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşme sürecinde ülkeler, özellikle savaş endüstrisinin getirdiği mali yükler nedeniyle dolaylı vergilere yüklenmiş, vergi gelirlerinde önemli gelir artışı sağlamışlardı.

Enformel bir bağımlılık söz konusu olsa da Osmanlı bağımsız bir ülke olmanın gereklerini yerine getirmek zorundaydı. Bu da etkin bir savunma gücünü gerektiriyordu. Harbiye ve Bahriye Nezaretleri devlet bütçesinde "mesarif" kesiminde en önemli gider haneleriydi. Savaş teknolojisi Sanayi Devrimi ertesi hızlı bir biçimde değişiyordu. Eskiden Tophane'de dökülen toplarla yetinilirken şimdi Batı'dan çok daha ileri teknoloji gerektiren donanım ithal ediliyordu. Ordunun giyim kuşam hariç silah başta olmak üzere hemen hemen tüm donanımı yurtdışından geliyordu. Vickers ve Krupps'un müşterileri arasında Osmanlı da vardı.

Bu arada Bahriye'de kalyonların modası geçmişti. Batı'da buharla çalışan çelik gövdeli zırhlı savaş gemileri ülke bütçelerini zorluyordu. Osmanlı'nın bu konuda yapabileceği bir şey yoktu; borç harç bu tür gemileri satın almak zorundaydı. Sanayi Devrimi'yle birlikte savaş endüstrisi diye bilinen bir alan açılmıştı. Sanayileşememiş bir ülkenin pek fazla seçeneği olamazdı. Bütçe açığı her geçen gün artıyordu. Borçlar sürekli yığılıyor, ülkenin borçları döndürebilmek için borç alma dışında bir seçeneği kalmıyordu.

Osmanlı tüm 19. yüzyıl boyunca toprağa dayalı, kırsal kesim ağırlıklı şer'i esaslara dayanan bir vergi düzenine sahipti.[4] Bu dönemde kısmi reformlarla gelirini artırabilmişse de çağdaş devlet normları gereği sürekli artan giderlerini iç kaynaklarla karşılayamamış, açığı önce avans niteliğinde iç borçlarla, ardından Avrupa mali çevrelerinden aldığı dış borçlarla giderme yolunu seçmişti.[5] Dış borç "yiğidin kamçısı"ydı, ama onu döndürebilmek başlı başına bir beceriydi. Bunun becerilememesinin temel nedeni, etkin bir mali yapıdan ve gelir giderleri denetleyecek bir yasama organından yoksun olunmasıydı. Aynı oranda önemli bir diğer etmen daha vardı; o da kapitülasyonlardı. Düvel-i Muazzama'ya bahşedilmiş olan kapitülasyonlarla Osmanlı taahhüt altına girmiş, temettü, patent gibi kentlerde yaşayan insanlara vergi tarh ederek devlet varidatını artıracak yöntemleri tek taraflı olarak yürürlüğe koyamaz duruma gelmişti.[6] Daha doğrusu Düvel-i Muazzama'nın hegemonik konumu buna elvermiyordu. Üstelik Düyun-ı Umumiyye ile birlikte Osmanlı maliyesi iki başlı bir nitelik kazanmıştı. Bundan böyle Osmanlı devleti Londra, Paris gibi finansal çevrelerde konuşlanmış dış mihraklara bağımlıydı.

II. Meşrutiyet ertesi Osmanlı maliyeye önem verdi: Resimde "Paris'te maliye müfettişliği tahsil eden genç vatandaşlarımız."

غربدن شرقه فيض فن وعرفان

يارسده مالیه مفتشلکی تحصیل ایدن کنج وطنداشلریمز

وك صول، صاغدن صوفه طوفرو (مامه اطرافندکیلر) : مخلل زاده احمد مرفق بك، فرانسه مالیه نظار" ده آچیلان مسابقه امتحانی هیئت ممیزه سندن موسیو دو روژلا، هیئت ممیزه‌دن موسیو ترنا (صاقالیسی)، بنه هیئت ممیزه‌دن موسیو سـالیه، آرام قورتاجی افندی . — ایکنجی صیرا (صولدن صاغه طوفرو) اسماعیل بك، آنیر فرید افندی، احمد ضیا بك، کاظم بن ضیا بك، ضیا مطالون افندی ، مختار وحدالدین بك، رمزی بك، فرانسه مالیه نظارتی اوطه‌جیلرندن بری .

Bu arada 19. yüzyılın son çeyreğinde kapitalizmin yeni bir özelliği ortaya çıkıyordu, daha doğrusu daha belirgin bir nitelik kazanıyordu. Kapitalizmde dönemsel buhranlar kaçınılmazdı. 19. yüzyılda bunun en bariz olanı 1873'te gündeme gelmişti. ABD'deki federe devletler dahil birçok ülke, kamu borçlarıyla ayakta duruyordu. Likiditeyi İngiltere başta olmak üzere Avrupa finans çevreleri sağlıyordu. Ancak, 1873 buhranıyla birlikte kapılar kapanınca birçok ülke gibi Osmanlı devleti de moratoryum ilan etmek zorunda kaldı. Konsolidasyon ertesi Muharrem Kararnamesi'yle 1881'de Düyun-ı Umumiyye ihdas edildi. Osmanlı'da iki başlı bir malî yapı oluştu. Bir yanda Maliye Nezareti, öbür yanda Düyun-ı Umumiyye Osmanlı ülkesini malî yönden yönetir oldu. Bu arada Osmanlı en azından gümrük gelirlerini artırarak devlet varidatını yukarı çekme girişiminde bulunmuşsa da Düvel-i Muazzama buna pek yanaşmadı. Hangi kapı çalındıysa, "en fazla müsaadeye mazhar devlet" gerekçesiyle diğer kapılar gösterildi. En nihayet %8'lik ithal gümrükleri %11'e yükseltilebildi. Bunun da devlet gelirlerine yansıması çok sınırlı oldu. Cihan Harbi'ne girişle birlikte ithalat gümrükleri önce %15, ardından %30'a yükseltildi. Ancak savaş ortamında bunun bir yararı yoktu.

1908 SONRASI MALİ REFORMLAR

Osmanlı aydını 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisat öğrenmeye başlamıştı. Ancak iktisat bilgisi, neoklasikler bir yana, Smith, Ricardo, Say, Bastiat'nın ötesi geçmemişti. Friedrich List'in tarihsel iktisat anlayışı 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'da da gündeme geldi. O sırada Almanya yakından izleniyordu. Almanya'nın gücünün gerisinde gümrük birliği, *Zollverein* yatıyordu. Alman tarihçi ekolü giderek Jön Türk çevrelerinde revaç buldu.

1908 Devrimi'yle birlikte egemenlik sorunu gündemin ilk maddesini oluşturdu. Bağımlılığın mali yapıyla yakın bağı görülmüş ve finansal yapıya çeki düzen verilmek istenmişti. Jön Türkler'in iktidara gelişiyle birlikte ülke ekonomisinde belki kısa dönemde olmasa da uzun dönemde köklü dönüşümlere neden olacak reformlar gerçekleştirildi. Bu reformlar yeni bir zihniyeti yansıtıyordu. 1908'de başlayan ve belki de 1980'e kadar sürgit devam eden bir tür düzenleyici devlet anlayışı gündeme geldi. Bu düzenlemeler "milli iktisat", "devlet iktisadiyatı", "devletçilik", "karma ekonomi", "planlı ekonomi", "ithal ikamesi" ve benzeri adlarla Türkiye'yi 1980'lerdeki neoliberal uygulamalara kadar taşıdı.

On yılı aşkın savaşlar nedeniyle Osmanlı'dan bir enkaz devralınmıştı. Kırsal kesimde tarım düzeni bozulmuş, sınırlı derme çatma sanayiden geriye çok az şey kalmıştı. 1923 yılında İzmir'de toplanan İktisat Kongresi ülkenin geleceğe yönelik özlemlerini gündeme getirdi: Türkiye sanayi toplumu olmalıydı.

Yukarıda belirtildiği gibi, 19. yüzyıl küreselleşmenin ilk evresi olarak değerlendirilmişti. Kısmen 19. yüzyılın son çeyreğinde kıpırdayan, ancak 1914 ile birlikte rüzgârı arkasına alan ve tarih sarkacının diğer ucunda yer alan "küresizleşme" süreci dünya ekonomisini daraltarak 1944'te Bretton Woods'a kadar sürükledi. Katastrof çağı ya da Avrupa'nın karanlık çağı diye bilinen bu dönemde iki dünya savaşı ve bir büyük buhran yaşandı. İşte Cumhuriyet Türkiye'si bu kararsız ortamı kendi lehine çevirmeyi bildi. Avrupa'nın çöküntüye uğradığı bir evrede bağımsızlık savaşına girdi ve Osmanlı devletinin küllerinden bir ulus devlet yarattı. Kuşkusuz, bu ulus devletin kıpırdanışları İttihatçı dönemde gündeme gelmişti. Ancak, İttihatçıların Cihan Harbi öncesi altın çağını yaşayan Düvel-i Muazzama'ya karşı direnecek gücü sınırlıydı; tek çözüm çaresi bu ülkeleri birbirine karşı oynamaktı; bunlardan bir tarafa yamanmaktı. Nitekim bu çaresizlik sonucu kendini Almanya safında Cihan Harbi'nin içinde buldu.

Savaşı Almanlarla birlikte Osmanlı da kaybetti, ama İttihatçılar savaş ortamında dışa kapanarak "milli iktisat" sayesinde kısmen ekonomiyi gütmeyi öğrendi. Tüm savaşan ülkelerde iktidarlar ülke ekonomisinin dümenine geçmişti. 19. yüzyıl liberalizminin "görünmeyen el"i bir kenara bırakılmış, ülke yönetimleri savaş ekonomilerini bilfiil yönlendirir olmuştu. Bu gelişim bir tür devletçilikti. Tüm dünyada küresizleşmeyle birlikte devlet düzenlemelere gidiyor, buna "regülasyon" deniyordu. 19. yüzyıl liberalizminin gerektirdiği, devletin ekonomi dışında kalması anlayışı son bulmuştu. Savaş öncesi çağdaş devletlerin millî gelirden aldığı pay %10'u bulmazken, savaş ortamında bu oran %50'lere kadar çıkmıştı. Devlet farklı kamusal görevler üstleniyordu. Bu durum barış sonrası dönemde de devam etti. Oran bir ölçüde düşmüşse de hiçbir zaman 1914'ten geriye dönülmedi. Artık "dirijizm" diye nitelenen bir tür devlet güdücülüğü gündemdeydi.[7]

İttihatçı yönetim de devletin ekonomide yer alabileceğini görmekte gecikmedi ve bunu savaş yıllarında "milli iktisat" olarak uygulamaya soktu. Cumhuriyet rejimi bu tür bir müdahaleciliği 1980'lere kadar da sürgit devam ettirdi.

MEŞRUTİYET VE MALİ DÜZENLEMELER

1908 Devrimi'yle birlikte Osmanlı maliyesi sihirli bir değneğe kavuşmasa da rasyonel düşünceyi hâkim kılacak bir dizi önlemlerin gereğini de gördü. Bunların başında kurumsal düzenlemeler geliyordu. Egemen

bir ülke olmanın olmazsa olmaz koşulunun mali bağımsızlıktan geçtiği artık gün gibi aşikârdı. 1908 ertesi düzenli bir mali yapı oluşturulmaya çalışılacaktı. Batı normlarına uygun vergi kanunları çıkarıldı ve çağdaş bağlamda ilk bütçe hazırlandı; bu bütçe yasama organının denetimine verilmişti. Yasama organının olmadığı bir ülkede bütçeden söz etmek de zaten olanaksızdı. Osmanlı her ne kadar 19. yüzyılın ortalarından itibaren bu bağlamda kimi düzenlemelere gitmişse de bunlar gelir-gideri kabaca tasnif eden cetveller olmanın ötesine geçmemişti.[8] Çağdaş bütçe normları 1908 öncesinde hazırlanan dökümlerde yoktu. 1908'e kadar her bakanlığın neredeyse ayrı gelir gideri vardı. Bütçenin birliği ve genelliğinden söz edilemezdi.

Osmanlı maliyesinde köklü reformları Mehmed Cavid Bey gerçekleştirdi.

Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısında gündeme gelen düzenlemeler de göz ardı edilemezdi. 1865'te bir Divan-ı Muhasebat kurulmuş, 93 Kanun-ı Esasisi'nde 105, 106 ve 107. maddeler Divan-ı Muhasebat'a ayrılmıştı. Burada söz konusu divan için bir nizamname oluşturulması öngörülmüştü. 10 Aralık 1878'te Fransız mevzuatından uyarlanan bir kararname çıkarıldı. Bu kararnamenin birçok maddesi II. Meşrutiyet'e kadar uygulamaya sokulamadı.[9]

Bütçe birliği ve genelliği ancak 1908 ertesi gündeme geldi. O günkü deyimle "hazinenin vahdeti" fikri 1908 sonrasında ülkede yer etti. Bunda İttihatçıların Maliye Nazırı Mehmed Cavid'in önemli bir rolü vardı. Meşrutiyet'in ilanı ertesi Ziya Paşa'nın maliye nazırlığı döneminde ilk adımlar atıldı. Mali örgütte aşar ve vergi ve beytülmal müdürlükleri ile hesabat-ı atika muhasebeciliği lağvedilerek malî yapı beş birimden oluşur hale getirildi. Bunlar Defter-i Kebir Muhasebesi, Varidat Muhasebesi, Mesarif Muhasebesi, Düyun-ı Umumiyye Muhasebesi, Hukuk Müşavirliği ve Serveznedarlık idi. Kısa bir süre sonra Mehmed Cavid'in nazırlığı altında daha da kapsamlı bir reform gerçekleştirildi. Buna göre Maliye Nezareti şu on birimden oluşuyordu: Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, Memurin ve Levazım Müdüriyeti, Muhasebe-i Maliye Müdüriyeti, Muhasebe-i Umumiyye Müdüriyet-i Umumiyyesi, Düyun-ı Umumiyye ve Muamelât-ı Nakdiyye Müdüriyeti, Varidat Umum Müdüriyeti, Emlak-ı Emiriyye Kalemi, Vezne-i Umumi Müdüriyeti, Muamelat-ı Umumiyye-i Maliyye Müfettişliği ve Islahat-ı Maliyye Komisyonu. Her müdüriyet ayrıca kalemlere ayrılmıştı. Rüsumat ve tapu işleri bağımsız idarelere verilmiş ve teftiş heyeti güçlendirilmişti. Bu yapı Cumhuriyet'e kadar devam etti ve Cumhuriyet'in mali yapısı Meşrutiyet'in birikimini devraldı.[10]

1910 tarihli Usul-i Muhasebe Kanunu bütçe birliğini sağlamıştı. Tüm gelirler, hangi daire kanalıyla gelirse gelsin Hazine'ye aktarılmış, bütün devlet gelirine Hazine hâkim olmaya başlamıştı. Öte yandan bu evrede maliyenin denetim süreci etkinleştirilmiş, dairelerde Maliye'ye bağlı muhasebe müdüriyetleri kurulmuştu. Bu Divan-ı Muhasebat'ın ıslahıyla harcamalardan önce giderlerin vizesi usulü başlatıldı. Maliye teftiş heyetinin ilk esasları da bu dönemde gündeme geldi. Kısacası II. Meşrutiyet yıllarında Maliye Nezareti bir "vezne müdüriyeti" olmaktan çıkmış, düzenli ve saygın bir bakanlığa dönüşmüştü.[11] Bu arada, kabul etmek gerekir ki, Osmanlı Maliyesi Düyun-ı Umumiyye'den de epey şey öğrenmişti. Düyun-ı Umumiyye on bine yakın kişinin çalıştığı devasa bir örgüttü. Çalışanlarının çok büyük bir kısmı Osmanlı vatandaşıydı. Birçok Osmanlı defter tutmayı yine burada öğrendi.

Ancak, tüm bu reform çabalarına karşın II. Meşrutiyet yıllarında devlet borçlarının döndürülebileceği bir yapı oluşturulamamıştı. Bütçe açığı bir türlü kapatılamıyordu. Birbiri ardı sıra gündeme gelen savaşlar borç batağını daha da derinleştirmişti. Öte yandan gelirlerin hatırı sayılır bir kısmı eski borçlara tahsis ediliyordu. Yeni vergi ihdas etmek kapitülasyonlar nedeniyle neredeyse olanaksızdı. İstanbul'da 19. yüzyılın son çeyreğinde yüz bini aşkın "ecnebi" vardı. Çoğu serbest meslek sahibi bu kesim yabancı temsilciliklerin koruması altındaydı. "Ecnebi"lerden vergi alınamaması nedeniyle Osmanlı kendi uyruğuna da yeni vergi koyamıyordu. Taşrada reaya gelirinin kimi kez %50'sini, hatta %60'ını vergi olarak devlete öderken İstanbul'da yabancı sermayeyle kurulmuş olan şirketlerin gelirlerinden alınan vergi %1 dolaylarındaydı. Kentler neredeyse vergiden muaftı. Verginin büyük yükü kırsal kesimde, köylülüğün sırtındaydı. Doğrudan vergi addedilebilecek vergiler aşar ve ağnamdı. Bunlar dışında önemli diğer bir kalem gümrük vergileriydi. Kent sekenesi ancak ithal gümrükleri aracılığıyla dolaylı bir biçimde vergilenmiş oluyordu.

Kapitülasyonların cenderesi ancak Cihan Harbi'ne girişle kırılabildi. Savaşın ilk günlerinde kapitülasyonlar kaldırılmış, Osmanlı mali bağımsızlığını ilan etmişti. II. Meşrutiyet yıllarında dolaysız vergilerin ıslah edilememesi, doğrudan vergi tabanının kentlere doğru genişletilememesi, çağdışı aşarın ve ağnamın sürgit devam etmesi ve dolaylı vergilerin artırılamaması bütçenin yapısında köklü dönüşümleri önlemişti. Osmanlı'nın dış tasarruflara başvurmaktan başka

çaresi yoktu. Öte yandan savaşlar, borçlanma sürecine tuz biber ekti.

Osmanlı toplum yapısını çökerten Cihan Harbi oldu. O günkü mali olanaklar ışığında uzun bir zamana yayılmış Cihan Harbi üç şekilde finanse edilebilirdi. Şıklardan ilki savaş ortamında olağanüstü vergi tarhıydı. Bunlar olağanüstü savaş vergileriydi. Özellikle spekülatif kazançların oluştuğu bir evrede bu tür vergiler halk nezdinde meşru da görülebilirdi. Olağanüstü savaş vergileriyle varlıklılar başta olmak üzere halkın elindeki satın alma gücü zorunlu olarak devlete intikal ettirilebilirdi. İkinci seçenek olarak savaş yıllarında barışta ödenmek üzere halktan gönüllü bir biçimde borç alınır, yani tahvil ya da hazine bonosu çıkarılırdı. Böylece, yine halkın elindeki satın alma gücü kısılır, devletin ve ordunun mal ve hizmet talebi genişletilirdi. Her iki koşulda arzla talep dengelendiği sürece fiyat hareketleri söz konusu olmazdı. Bu iki yöntem de sonuç vermezse tek çare Hazine'ye gidilmesi, yani para basarak devlet giderlerinin karşılanmasıydı. Bu doğal olarak dolaşımdaki para miktarını çoğaltır, talebi şişirir ve yarattığı enflasyon yoluyla halkın elindeki nakdin satın alabileceği mal ve hizmetin sınırlanmasına neden olurdu.[12]

Tabii bu üç seçenek hiçbir zaman birbirini dışlamadı. Cihan Harbi yıllarında birçok ülke olağanüstü vergiler ve iç borçlanmayla savaşı finanse etmeye çalışırken, aynı zamanda merkez bankalarına borçlanarak para basma yoluna gitti. İzlenen farklı yöntemler doğrultusunda savaşan ülkelerde değişik düzeylerde hayat pahalılığı oluştu. Yukarıdaki yöntemlere örnek vermek gerekirse, İngiltere olağanüstü vergilere ağırlık verdi; Almanya kendi halkına borçlandı.[13] Osmanlı devleti ise kâğıt para basarak o güne kadar tarihte izine rastlanmayan, yılda %400'e varan bir enflasyonun oluşmasına neden oldu. Osmanlı ülkesinde halkın yeni bir vergiye takati zaten kalmamıştı. Aşarın her ne kadar öşür, yani onda bir oranında alındığı söyleniyorsa da kimi kez bu oran brüt %60'ın üzerine çıkıyordu. Kimi yerlerde hâlâ mültezimler aracılığıyla toplanan bu tür bir vergi köylülüğü çökertiyordu. Ama devlet de bu denli önemli bir gelirden vaz geçemiyordu. Mebusan Meclisi'nde Maliye Nazırı birçok kez bu durumun vahametini gündeme getirmişti, ama çaresizlik Osmanlı maliyesinin elini kolunu bağlıyordu. Halka borçlanma ise savaşın sonlarına doğru bir kez denendi. Almanların desteğiyle gündeme gelen "dahili istikraz" kısmen başarılı oldu. Ama savaş giderlerinin yüksek oranlarda seyretmesi dörtnala bir enflasyonunun önüne geçilmesini engelledi. Bir anlamda Türkler Cihan Harbi'yle birlikte enflasyonu icat etmişlerdi.[14]

DENK BÜTÇE-SAĞLAM PARA

Cumhuriyet Türkiye'si bir yandan II. Meşrutiyet'in getirdiği reformları devralırken, mali yapıyı daha da etkileştirmeye yönelik adımlar attı. Defter-i Hakanî ve sonraları Umur-ı Tasarrufiyye İdaresi denen yönetim, Tapu Müdüriyet-i Umumiyyesi şeklini aldı ve 1924 bütçesinden itibaren ayrı bir bütçeyle yönetilir oldu. Öte yandan döndürülemeyen borçların altında ezilen ülkeyi borç batağından kurtarmak ve etkın bir vergi yapısını ihdas etmek için köklü mali reform sürecini başlattı. Bunları uygulayabilmek için öncelikle Düvel-i Muazzama ile Lozan'da masaya oturulup, her türlü kapitülasyonun kaldırılması ve Düyun-ı Umumiyye'nin yetkilerinin sınırlanıp ülke dışına sevki gerekiyordu. Bu süreçte İsmet İnönü son derece başarılı bir politika izledi. Batılı ülkeler kapitülasyonlar konusunda taviz vermeye yanaşmıyordu. Türkiye'ye toplantılar sırasında her fırsatta gözdağı veriyorlardı. Durum o derece vahamet arz etti ki, konferans yarıda kesildi. İnönü, Ankara'ya döndü. Türkiye bu konuda kararlıydı. Öte yandan Cihan Harbi ertesi Avrupa'nın savaşı kazanmış ülkeleri de neredeyle mağlup ülkeler kadar çöküntüye uğramıştı. Dört yıl süren "total" bir savaş sonucu Avrupa'nın

1929 Bahrüm ertesi dışa kapanan ülkede vitrinler yerli mallar süsledi.

kolu kanadı kırılmıştı; İngiltere finans dünyasındaki öncülüğü 1917'de savaşa giren ABD'ye kaptırmıştı.

Kısacası, galip ülkeler donanmalarını Dolmabahçe önüne çekmişlerse de, Ankara'ya söz geçiremediler. Sonuç olarak kapitülasyonlar kaldırıldı. Türkiye enformel bağımlılık ilişkilerini

HAZİNENİN BİRLİĞİ VE MALİ REFORMLAR

İki dünya savaşı arası dünya ekonomisi bir türlü istikrara kavuşamıyordu. Tekrar altın esası üzerine kurulu bir dış ticaret politikası ihdas edilmeye çalışılıyorsa da bu gerçekleşemiyordu. Zira Cihan Harbi esnasında

İktisadi alanda devletçiliğe geçiş evresi 1929-1933 dönemi olmuştu. Devletçiliğin bilfiil uygulandığı dönem iki alt döneme ayrılıyordu. Burada kırılma noktası II. Dünya Savaşı'nın başlangıcıydı. 1933-1938 dönemi devletin ilk sanayi planını uyguladığı evreydi. 1939-1945 ise savaş ekonomisinin gereği olağanüstü önlemlerle yürütülen bir devletçilik dönemini zorunlu kılmıştı.

çözdü; "tam bağımsız" bir ülke oldu. Bu arada ahde vefada da kusur etmedi. Borçlarını takside bağlayarak 50'li yıllara kadar kademe kademe ödedi. Bolşevik Rusya ise Çarlık Rusya'sının borçlarını ödemeyi reddetmişti.

Tanzimat sonrası Osmanlı ekonomisinin içine düştüğü çaresizlik Ankara'daki kadrolara çok şey öğretmişti. Başta Celal Bayar olmak üzere Gazi'nin çevresindeki İttihatçılar "milli iktisat" anlayışını benimsemiş kişilerdi. Dışa bağımlılığa karşı finansal yapının düzeltilmesi kurumsal düzenlemelerden geçiyordu. Öncelikle iki alanda köklü dönüşümlere gidilmesi gerekti. Bunlar bankacılık ve sigortacılıktı. Türkiye İş Bankası (1924) ve Devlet Sanayi ve Maadin Bankası (1925) bu amaçla kuruldu. Ancak, en büyük kan kaybı reasürans yoluyla yurtdışına yitirilen dövizlerdi. İş Bankası'nın başına geçen Celal Bayar bir yıl sonra ayrıcalıklarla donatılmış Anadolu Anonim Türk Sigorta Şirketi'ni kurdu.[15] Bu şirketi tüm sigorta şirketlerinin reasüransını üstlenecek ayrıcalıklarla donatılmış Milli Reasürans izledi. Batılı sigorta ve reasürans şirketleri bu "millileştirme" nedeniyle uzun yıllar Türkiye'ye karşı tavır aldı; Türk sigorta sektörünü boykot ettiler.[16]

ve sonrasında ülkeler çok değişik oranlarda fiyat hareketlerine maruz kalmıştı. Altın esasına dönmek, Avrupa ekonomilerini durağanlaştırmak anlamına geliyordu. İngiltere altın esasına döndüğü an fiyatlarını dünya piyasalarına mal sevk edebilecek bir düzeye çekebilmek zorunda kalıyor, bu önlem ise işçi ücretlerini düşürmek anlamına geliyordu. Gelişmeler İngiltere'nin tarihinde görmediği bir genel greve neden olacaktı. Altın esası artık tüm ülkeler için bir tür ayak bağıydı.[17]

En kritik durumda olan ülke Almanya idi; Versailles'da belirlenen savaş tazminatı altında ezilmiş, misilleme dörtnala bir enflasyon yaratmıştı. Türkler Cihan Harbi sırasında enflasyonu icat etmişti, ama Almanlar bu kez bayrağı ellerine almış, iktisat literatürüne hiper-enflasyonu sokmuşlardı. Alman markı, üzerinde basılı olduğu kâğıttan bile daha değersizleşti. 1914'te Alman altın markı 4.2 dolar ederken, hiperenflasyonunun doruk noktasında 1 dolar, 4.200.000.000.000 marka eşit olmuştu.

Fransa ile Amerika'nın durumu daha iyi bir görünümde ise de artık savaş öncesinin hassas dengesinden söz etmek olanaksızdı. Altın esası üzerine kurulu bir dış ticaret serbestiyeti artık geçmişte kalmıştı. Bir süre sonra ülkeler serbest ticareti bırakacak, kliring anlaşmalarıyla dış ticaretlerini ayni esasa oturtacaklardı.[18]

Türkiye tüm bu gelişmeleri yakından izliyor, ancak Lozan gereği 1916 tarihli eski gümrük politikasını beş yıl daha, 1929'a kadar sürdürme yükümlülüğü altında pek de hareket sahası bulamıyordu.[19] Ancak beş yıl dolduktan sonra, 1929'da hazırlanan tarifeyle dış ticarette yüksek gümrük duvarları benimsendi. Yeni vergi düzenlemesi, spesifik gümrük tarifeleri üzerine kuruluyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ithalat kontrol edilemese de devlet bütçesi değişik yöntemlerle zapturapt altına alınmaya çalışılmıştı. Dış ticaret denetlenemese de içeride para politikasıyla kısmi çözümler bulunabilirdi. Böylece harcamaların kısılmasıyla bütçe denkleştirilebilir ve tedavüle yeni banknotlar sürülmeyerek dolaşımdaki paranın değeri korunabilirdi. Bu tür bir politika, dış etkilere karşı ekonomiyi dengede tutabilirdi. İşte bu tarihlerde uygulanmaya başlanan "Denk Bütçe-Sağlam Para" politikası, ekonomiyi kimi kez durağanlaştırsa da II. Dünya Savaşı yıllarına kadar uygulamada kaldı.[20]

Bu arada mali yapı köklü dönüşüme uğradı. Maliye Vekâleti rasyonel bir işbölümüne dayanan çağdaş bir yapılanmaya kavuşturuldu. Bütün bütçe ve muhasebe işleri Muhasebe Umum Müdüriyeti'nde toplanarak, bakanlıkların muhasebeleri –Milli Muhasebe Müdürlüğü de dâhil olmak üzere– bu müdüriyete bağlandı. Bütçenin düzenlenmesi ve uygulanmasına ait tüm işlemler, devletin tüm muhasebe işlemleri bu umum müdüriyetinin denetimi altına girdi. Bundan böyle tüm gelir işleri, vergilerin vasfı, ıslahı, tarhı, cibayeti hakkındaki işlemler Varidat Umum Müdürlüğü çatısı altında birleştirildi. Düyun-ı Umumiye İdaresi ülke içerisinde en az Maliye Nezareti düzeyinde güçlü bir gelir kurumu olmaktan çıkarılarak, ülke dışına taşındı ve sırf devletten aldığı parayı borç verenlere dağıtmakla yükümlü bir kuruma

dönüştürüldü. Hazine işleri Para ve Düyun-ı Umumiye Müdüriyeti altında toplandı. Hazine şubesi sıfatıyla bütün devlet kasaları bu müdüriyetin denetimine verildi. Çağdaş devletin gerektirdiği "hazinenin birliği" ilkesi böylece sağlanmış oluyordu.[21]

VERGİ REFORMLARI VE "VARİDAT"

Bu arada 1910 tarihli Usul-i Muhasebe Kanunu'nun çok daha ilerisine gidilerek, çağdaş hükümleri içeren 1926 tarihli kanunla devlet bütçesine, muhasebesine ve denetimine köklü bir düzen getirildi. Milli egemenliğe bağlı olan ve Millet Meclisi'nin seçimiyle oluşan yeni Divan-ı Muhasebat yalnız muhasip hesaplarını değil, bütün devlet masraflarını da denetim altına aldı. Maliye Teftiş Heyeti, taşra defterdarlık ve varidat örgütü Meşrutiyet yıllarına oranda çok daha etkin bir konuma getirildi.

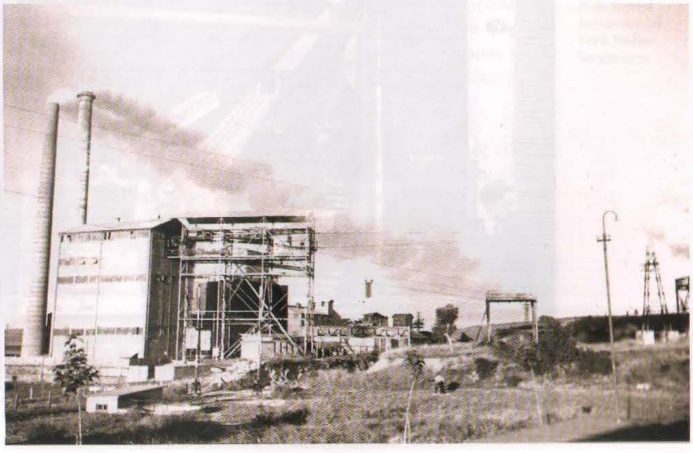
Osmanlı devletinin gelir hanesinin yükünü uzun yıllar doğrudan, dolaysız [vasıtasız] vergiler taşımıştı. Milli Mücadele yıllarında Ankara çok güç koşullar altında vergi topladı. Tekâlif-i Milliyye emirleri olağanüstü nitelikte vergilerdi.[22] Bu dönemin bütçelerinde vergiler devlet gelirlerinin yaklaşık dörtte üçünü oluşturuyordu, geri kalanı ise tekellerden ve devlet mallarından elde ediliyordu.[23] Vergi yapısının ise 1920 yılı bütçesine göre %56'sı doğrudan vergilerden, %22'si dolaylı [vasıtalı] vergilerden oluşuyordu. Gelir temel olarak tarımdan ve kısmen dış ticaretten elde ediliyordu. Doğrudan vergiler içerisinde aşarın payı %29, ağnamınki %12 idi. %22'lik gümrük vergisi ise dolaylı vergi geliriydi. Osmanlı uzun yıllar kentleri vergilendirememişti. Bunun bir nedeni yukarıda belirttiğimiz gibi kapitülasyonlardı. O nedenle köylü ağır bir vergi yükü altındaydı. Aşar ve ağnam köylüden alınıyordu. Tekel maddeleri içinde tütünden elde edilen gelir yine tarım ürünüydü.[24]

Osmanlı döneminde kurulan Düyun-ı Umumiye, dış borçlara karşılık belirli devlet gelirlerinin yabancılar tarafından yönetilen ikinci bir maliye bakanlığına devri anlamına geliyordu. Nitekim bu kuruluş devlet gelirlerinin yaklaşık üçte birini topluyor ve borç verenlere anapara ve faiz ödemesinde bulunuyordu. Cumhuriyet yönetimi mali bünyede iki önemli devrimi gerçekleştirdi. Bunlardan ilki 1925 yılında aşarı kaldırarak tarım etkinlikleri üzerindeki vergi yükünü hafifletmesi, vergi yükünü kısmen kentsel yapılara kaydırması, diğeri Düyun-ı Umumiye'yi kaldırarak mali bağımsızlığı sağlamasıydı.

Ünlü maliyeci İbrahim Fazıl Pelin aşarı yorumlarken, "Yirminci asırda Türkiye'de bir nevi derebeylik hayatı yaşatan bu vergiyi, bütün müterakki memleketlerde olduğu gibi, ilga etmek şerefi, 17 Şubat 1341 tarihli, 552 numaralı kanunla, cumhuriyete nasip olmuştur... Aşarın kaldırılması Türk finansında en büyük, en radikal bir inkılâp hareketidir" diyordu.[25] 1924 bütçesinde aşar geliri 27,5 milyon lira, yani bütçenin dörtte biri idi. Bu oran aşarın kaldırılmasıyla devletin ne denli köklü bir karar aldığını gösteriyordu. Aşarı ilga eden kanun, onun yerine, kasaba ve iskelelerde sevk olunan mahsulden nakden alınan bir "mahsulât-ı arziyye vergisi" koymuştu. Bu verginin uygulaması da bir yıl içinde büyük suiistimallere ve vergi kaybına neden olmuştu ve vergi, ertesi yıl kaldırılmıştı.

Aşarın bıraktığı boşluk kısmen tarım ürünlerinin demiryolu ve denizyolu ile piyasaya arz edilen bölümü üzerinden alınan dolaylı bir vergi, tüketim [istihlak] vergisi ile ve kısmen de arazi vergisi oranının artırılmasıyla giderildi. Bu arada ağnam vergisi ile yol vergisi oranı artırıldı. Arazi ve bina vergilerine ait tahrir değerleri yükseltildi. Böylece şer'i bir vergi kaldırılırken yerine yine kısmen tarım kesimine yönelik vergiler konmuş oldu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yürürlükte olan "varidat" kanunlarının bir kısmı Osmanlı döneminden devralınmıştı. Maliye Vekâleti Varidat Umum Müdürlüğü bunları toplu bir biçimde bir ciltte toplamıştı.[26] II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelmiş olan temettü vergisinin yerine yeni bir kazanç vergisinin konmuştu.[27] 1914 yılında yürürlüğe girmiş olan temettü vergisi dolaysız, doğrudan bir vergi idi, ticaret ve sanayi kesimine yönelikti; ancak bu kesimin yeterince güçlenmemiş oluşu ve vergilendirmeye elverişli olmayışı nedeniyle bütçe gelirinin %5'ini bile oluşturmuyordu. Temettü vergisinin yerine sanayi ve ticaret kesimlerini daha etkin bir biçimde vergilendirecek bir seçenek, İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde gündeme gelmişti. İşte bu vergi 27 Şubat 1926 tarihli yetmiş üç maddelik Kazanç Vergisi Kanunu ve onun mütemmimi Kazanç Vergisi Talimatnamesi'nce düzenlenen kazanç vergisi idi.[28] Temettüye oranla

İthal ikamesi gereği 30'lu yıllarda sanayileşmenin ilk adımları atıldı.

daha geniş kapsamlı ve gerçek geliri hedefleyen kazanç vergisinde iki ana grup oluşmuştu. İlki gerçek kazanç üzerinden vergiye tabi olan beyannameli yükümlüler, diğeri ise beyannameye tabi olmayan ve ikinci sınıf yükümlülerdi. İkinci grubun vergilendirilmesinde işyeri kirası karine olarak alınıyordu. Ancak, bu tür bir vergiyi etkin kılmak kolay değildi. Nitekim uygulanması sırasında birçok aksaklık ve yetersizlik ortaya çıktı. Vergi beklenen sonucu vermedi. Beyan usulündeki güçlükler nedeniyle 1927'de bazı değişikliklere gidildi ve bu arada beyannameli yükümlülüğün alanı daraltıldı.[29]

Bir diğer değişiklik 1926 yılında kabul edilen umumi istihlak vergisi idi. Bu vergi esas olarak satışları vergilendiriyordu. Ayrıca hizmetlere yönelik 13 Şubat 1926 günlü hususi istihlak ve eğlence vergisi çıkarıldı.[30] Umumi istihlak vergisi bir ölçüde günümüzdeki katma değer vergisinin ilk şekli idi. Ancak bu vergi kısa ömürlü oldu; yerini 1 Haziran 1927 tarihli muamele vergisine bıraktı.[31] Muamele vergisi çevirici güç kullanan sınai işletmelerin ürünlerini ve banka ile sigortacılık etkinliklerini vergilendiriyordu.

Bu verginin olumsuz bir sonucu da oldu: Kimi girişimci vergiden kaçmak için üretim tekniğini ilkel düzeyde tutarak küçük işletme düzeyinde kalmayı yeğledi. Art arda çıkarılan bir dizi tadil ve tedvin sonucu 1930'lu yılların başında dolaylı vergiler mevzuatı karmaşık bir nitelik kazandı.[32] Hükümet 1934'de yeni bir Muamele Vergisi Kanunu çıkarmak zorunda kaldı.[33] Bu kanun da 1940'ta yeniden düzenlendi.[34] Böylece kırsal kesimin vergi yükü kademe kademe kentlere kaydırıldı. Cumhuriyet Türkiye'sinin gerçek bağımsızlığı mali yapıdaki bu düzenlemeler sonucu gerçekleştirilmiş oluyordu.[35] Ancak dünya bunalımı nedeniyle iç ticaret hadleri köylülüğü mağdur ediyordu. Tarım ürünleri sürekli değer kaybediyor, köylü varını yoğunu sınırlı düzeyde pazardan temin ettiği gaz yağı ve benzeri mallara yatırıyordu. Devletin "inhisar" ya da tekel politikası bir anlamda "artık" transferine yarıyordu. Birikim konusunda devletin de pek fazla seçeneği yoktu. Değer tarım kesiminde yaratılıyordu.

Ağnam vergisi ile bina ve arazi vergileri Cumhuriyet'in ilk yıllarında pek değişikliğe uğramadı. Ağnam vergisinin adı 1924 yılında sayım vergisi oldu. Arazi ve bina vergileri 1931 yılında yeniden düzenlendi. Bu arada servet transferinin vergilendirilmesi doğrultusunda, taşınmazların bağışlanmasında ve mirasçılara intikalinde alınmakta olan tescil harcı, 1925 yılında veraset ve intikal vergisine dönüştü.

1923-1932 evresinde genel bütçe gelirlerinin GSMH içindeki payı artış gösterdi. Bu oran sabit fiyatlarla %7,5 idi. Merkezi kamu gelirlerinin toplamı ise GSMH'den daha hızlı büyüyerek bu süre içerisinde %17,7'den %20,2'ye ulaştı. Ancak 1929 dünya buhranıyla birlikte vergi gelirlerinin yapısında önemli bir düşüş görüldü. Bu tarihlerde vergi bileşimi, gelir vergilerinden alınan vergiler, servet vergileri ve harcamalar üzerinden alınan vergiler olmak üzere üç ana grupta toplanıyordu. Aşarın kaldırılışı ertesinde, vergi gelirleri bileşiminde köklü değişiklikler yaşandı. Gelirlerden alınan vergilerin payı hatırı sayılır ölçüde düştü. Buna karşılık, harcamalar üzerinden alınan vergilerle servet vergilerinin payı arttı. 1929'dan sonra gelirden alınan vergilerin payı tekrar yükseldi.

Yerli malı kullanılması ülkenin dört bir tarafında teşvik gördü.

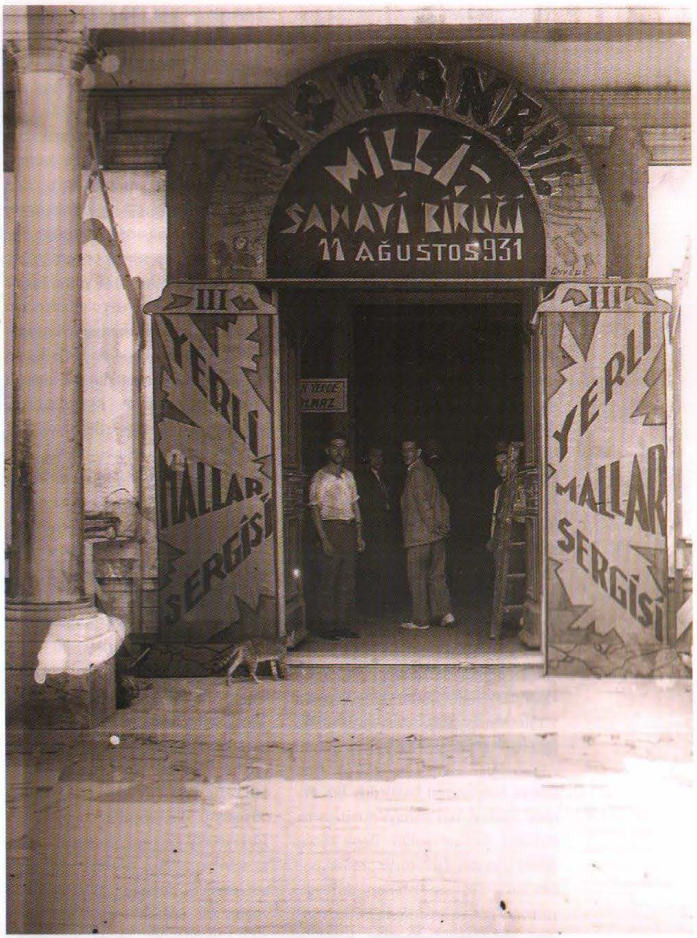
SANAYİ TOPLUMU ÖZLEMİ

Cumhuriyet'in temel sorunlarından biri çağdaş ekonomik yapıyı kurgulamaktı. On yılı aşkın savaşlar nedeniyle Osmanlı'dan bir enkaz devralınmıştı. Kırsal kesimde tarım düzeni bozulmuş, sınırlı derme çatma sanayiden geriye çok az şey kalmıştı. 1923 yılında İzmir'de toplanan İktisat Kongresi ülkenin geleceğe yönelik özlemlerini gündeme getirdi: Türkiye sanayi toplumu olmalıydı. Osmanlı devletinin son döneminde devlet tarafından işletmeye açılan fabrikalar, Harbiye Nezareti ya da Hazine-i Hassa gibi doğrudan doğruya birer kamu işletmesi olarak faaliyette bulunmuştu. Bunlardan Cumhuriyet devrine intikal edenler 1925 senesinde kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmişti.[36]

Cumhuriyet'in ilk inşa evresinde ülkede sermaye birikimi son derece cılızdı. On yılı aşkın süren savaşlar ülkede beşeri sermayeyi tüketmiş, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sanayi kuruculuğu için son derece sınırlı bir altyapının devrine neden olmuştu. Geleneksel zanaatı sanayiye dönüştürmek güç bir uğraştı. 1920'li yıllarda ülkenin dört bir yanında kurulan ticaret ve sanayi odaları bu konuda büyük çaba sarf etti. Nitekim Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın kuruluş amaçlarından biri, Türkiye'de faaliyette bulunan ve kurulacak sınai şirketlere omuz vermekti.

Devletin vergiler ve tekeller aracılığıyla topladığı kaynaklar bir şekilde sanayileşme için seferber edilecekti. Sermaye birikiminin yok denebilecek kadar az olduğu bir ortamda devlete öncülük etme görevi düşüyordu. O tarihlerde buna "devlet iktisadiyatı" deniyordu. Ancak devlet de bunu kıt gelir kaynaklarıyla gerçekleştirebilirdi. Yoksul bir halkın vergi gücü de sınırlıydı.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, Cumhuriyet Türkiye'sinin sanayileşme sürecinde devletin aktif katılımının göstergesiydi. Özel kesime sanayi kredisi açacak, Osmanlı döneminde kamunun elinde olan fabrikaları devralarak bunları işletecekti. Ayrıca özel kesim girişimlerine ortak sıfatıyla katılacak, sınai alanda faaliyette bulunacaktı. Ancak, sanayileşme sürecinde devletin görevi zaman zaman tartışılmışsa da geniş kapsamda iktisadi devletçilik henüz gündemde değildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin genel eğilimi devletin sürekli olarak işletmeciliğe girişmemesi doğrultusundaydı. Bu nedenle, devralınan tesisler geçici olarak işletilecek, zamanla birer anonim şirkete dönüştürülerek hisse senetleri özel şahıslara satılacaktı. Bu arada bir mevduat bankası olarak kurulsa da Türkiye İş Bankası ülkenin sanayileşmesi için yükümlülükler üstlenecekti. Başta şeker sektörü olmak üzere birçok sanayi alanında yatırımlara girişen Türkiye İş Bankası, II. Dünya Savaşı başlarına kadar Türkiye'de maden kömürünün yarısını çıkaracaktı.

Milli Sanayi Birliği 1931'de Yerli Mallar Sergisi açtı.

İki dünya savaşı arası genç Cumhuriyet için zor yıllardı. Siyasi istikrar arayışının yanı sıra dünya ekonomisinin darboğaza girdiği bir dönemde iktisadi sorunların üstesinden gelmek hayli zordu. Cumhuriyet Türkiye'si güç şartlarda ekonomisini toparlamaya çalışıyordu. Mübadele nedeniyle girişimci olabilecek bazı üst gelir grubundan azınlıklar mal varlıklarıyla birlikte ülkeyi terk etmişti. Batı ülkeleri Ankara'nın tüm iyi niyetine karşın kurulan yeni

rejime mesafeli duruyordu. Bu nedenle yabancı sermaye ürkekti. Ayrıca pek öyle likit bir dünyadan da söz edilemezdi. 1920'lerde Avrupa borçlu, Amerika alacaklıydı. Almanya, ABD'den gelen fonlar sayesinde ayakta durabiliyordu. Cumhuriyet yasalarına uyum sağlama koşuluyla Türkiye'nin yabancı sermayeye kapıları açıktı. Tek umut ABD idi, ancak Lozan nedeniyle ABD Senatosu ile Ankara'nın yıldızları barışık değildi.

Öte yandan 1920'li yılların ikinci yarısında ekonominin belkemiğini oluşturan tarım sektöründe iklim koşulları nedeniyle zor günler yaşandı. Ardından 1929 dünya buhranı tüm şiddetiyle Türkiye'yi etkiledi. Dış ticaret hadleri tarım ülkesi olan Türkiye'yi kötü vurmuştu. Lozan'da çözüm bulan dış borçlar Hazine için önemli bir külfetti. Cumhuriyet hükümeti istikrar arayışı içindeydi. Döviz darboğazı her geçen gün üstesinden gelinemez bir konuma sürükleniyordu. Türk parasına istikrar sağlamak hükümetlerin ana kaygısını oluşturuyordu. Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ve Merkez Bankası böyle bir ortamda gündeme geldi.[37]

Dünya buhranının bastırdığı bir evrede Türkiye'nin sanayileşme şansı düşüktü. Birikim yoktu. Denk bütçe temel ilkeydi. Her türlü teşvik politikasına rağmen istenen düzeyde yatırım gerçekleştirilemiyordu. Sanayi ve Maadin Bankası kendine devredilen kamu fabrikalarını anonim şirkete dönüştürüp özel sektöre devredememişti. Buna karşılık, kendi yönetimindeki kamu sınai tesislerinin ticari usullerle işletilebileceğini kanıtlamış ve devletin iktisadi faaliyette bulunabileceği konusunda ilk başarılı örnekleri vermişti.

Türkiye İktisat Kongresi'nden sonra Cumhuriyet Türkiye'sinin sanayileşme politikasının ikinci durağı 15 Haziran 1927 günlü Sanayi Teşvik Kanunu (Teşvik-i Sanayi Kanunu) oldu. Bu kanunda sanayinin tanımı yapıldıktan sonra, sınai tesisler dört gruba ayrılmış ve her grup, kanunun getirdiği teşvik tedbirleri ile muafiyetlerden, taşıdığı önem derecesine göre yararlandırılmış, başta kazanç ve gümrük vergileri olmak üzere birçok vergi, harç ve rüsum muafiyeti getirilmişti. Sanayi Teşvik Kanunu'nun özel teşebbüs üzerinde olumlu etkileri olmuştu. Çoğu yeni işletme olmak üzere 1927-1932 yılları arasında kanundan yararlanan şirket sayısı 342'den 1473'e çıkmış, sanayi işçilerinin sayısı da 17.000'den 62.000'e ulaşmıştı. Kanunun yürürlük süresi on beş yıl ile sınırlandırılmış ve 1942 yılına kadar bazı değişikliklerle uygulanmıştı. Bu arada, 1927 yılında bir sanayi sayımı yapılmış, 1930 yılında da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin aracılığıyla Ankara'da bir Sanayi Kongresi toplanmıştı. Bu kongre, resmi niteliği bulunmamakla birlikte, ülkede sanayinin gerçek durumunu gündeme getirmiş ve önerileriyle ileriki yıllara ışık tutmuştu.

1930 DÜNYA BUHRANI

1930'lu yıllarda dünya buhranı "küresizleşme" sürecini daha da ivmelendirdi.[38] Ülkeler dışarı kapandı. Dış ticarette açılım sağlamak üzere düzenlenen toplantılardan bir sonuç çıkmadı. Liberal ekonomilere dönüş özlemi çıkmaza girmiş, demokrasi özellikle Kıta Avrupa'sında gözden düşmüştü. Bu koşullar Cumhuriyet Türkiye'sini de ivedi önlemler almaya sevk etti.[39] Dış ticaretin daraldığı bir evrede devletin giderek daha yoğun bir üretim faaliyetine girişmesi kaçınılmazdı. Sanayi ve Maadin Bankası yerine yeni bir organizasyona gidiliyor ve devletçilik diye bilinen bir döneme giriliyordu. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın 1933 senesinde lağvıyla Türkiye Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi olmak üzere iki ayrı kuruluş ortaya çıkıyordu. Devlet Sanayi Ofisi ülkede planlı ve organize bir devlet işletmeciği alanında atılmış önemli bir adımdı. Hükümetin himaye edeceği geniş ölçekli "büyük sanayi" fabrikalarını kuracak ve bunları İktisat Vekâleti'nin vereceği direktifler ışığında işletecekti.

Cumhuriyet'in kuruluşu ertesi hükümet sanayileşmek için her türlü teşvik ve himaye önlemlerini almış, ancak gerek tesis gerekse işletme kredisi sorununa kalıcı bir çözüm getirememişti. Sanayi ve Maadin Bankası'nın Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası olarak ayrılması 1930'lu yıllar devletçiliğinin önemli adımlarıydı. Ancak, iki kuruluş da kısa ömürlü oldu. 1933'te her iki kuruluş lağvedilerek yerlerine Sümerbank kuruldu. 1938'de iktisadi devlet teşekkülüne dönüştürülen Sümerbank, Cumhuriyet Türkiye'sinde sanayileşmeyi bilfiil üstlenmiş bir kuruluştu.[40]

Sümerbank'ın kurulduğu yıl Cumhuriyet aynı zamanda planlı döneme geçiyordu. Sümerbank, devraldığı fabrikaların yanı sıra Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda yer alan sınai işletmelerin önemli bir kısmının kuruluşunu üstleniyordu. Kayseri Bez Fabrikası, Ereğli Bez Fabrikası, Nazilli Basma Fabrikası, Bursa Merinos Fabrikası, Malatya Bez ve İplik Fabrikası, Gemlik Suniipek Fabrikası, Halkapınar Dokuma Fabrikası, Karabük Demir Çelik Fabrikası, İzmit Kağıt Fabrikası, Sümerbank'ın öncülüğünde gerçekleştirilen sınai kuruluşlar arasında yer aldı.[41] Tüm bu yatırım politikaları eninde sonunda devletin bütçesiyle bağlantılıydı. Dış kaynakların son derece kısıtlı olduğu bir evrede ülke kalkınması büyük ölçüde halktan toplanan vergilerle, oluşturulan "tekel" kuruluşlarıyla ve devlet emlaki gelirleriyle gerçekleştirilecekti.[42]

BUHRAN VE FİNANSAL YAPI

Türkiye'nin finansal yapısı 1920'li ve 30'lu yıllarda farklı nitelik taşıyordu. Bunun temel nedeni 1929 dünya buhranı idi. 1923 sonrası toplam kamu harcamalarında, cari ve sabit fiyatlarla mutlak artışlar gözlendi. Cari fiyatlarla harcamalar 1924 ertesi daha ilk yılda bir önemli bir artış kaydetmiş, ardından 1926-1929 arasında masraflarda sınırlı bir düşüş gözlenmişti. Sabit fiyatlarda artış ise istikrarlı bir artış olarak gerçekleşmişti. Bu artış 1930 ertesi daha da hızlı bir grafik çizmişti. Harcamaların GSMH'ye oranı da artmıştı. Ulaşılabilen kayıtlara göre, 1928-1932 arası

kamu harcamalarında cari harcamaların payı ortalama olarak aynı kalmış, yatırım harcamaları, belediye yatırımlarının da verilere katılımıyla 1929 yılında gözlenen artış dışında düşmüş, buna karşılık transfer harcamalarının payı artmıştı.

1932 öncesi iç ve dış güvenlik harcamalarının toplam kamu harcamaları içindeki payı sürekli düşmüştü. Buna karşılık genel yönetim giderlerinin payı artış göstermişti. Sağlık harcamalarının payı sınırlı oranda artmış, eğitim harcamaları ise istikrarlı bir gelişme gösterememişti. Aynı durum bayındırlık, tarım, sanayi, imar ve iskân alanlarını kapsayan altyapı yatırımlarında da gözlemlenmişti. 1929 buhranı ertesi kamu gelirlerinin düşmesi nedeniyle personel giderleri dışındaki giderlerde kısıntıya gidilmişti.[43]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında il özel idareleri ile belediyelerin toplam kamu harcamalarındaki payı %20'nin üzerindeydi. Bu pay yıllar içinde düşüş gösterdi. Eğitim, sağlık ve yol yapımı gibi harcamaların giderek genel bütçeye alınması ve merkezi devletin yürüttüğü hizmetlerin mahalli birimlerce yürütülenlere oranla daha etkin bir gelişim göstermesi düşüşün temel nedenleriydi. Kamu harcamaları böylece giderek merkezileşmiş oluyordu. Bu, 1930 tarihli Belediyeler Kanunu'nda da gözlemlenen bir olguydu. Mahalli idareler içinde yer alan genel yönetim giderlerinin payı toplam harcamaların %70'ine yaklaşıyordu. Eğitim ve sağlık oranları beklenebileceği gibi düşüktü. Bunlar sırasıyla %10 ve %4 dolayındaydı.

Kısacası, Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet harcamalarının GSMH'ye oranının çok düşük olduğu görülüyordu; ancak bu oran hızla yükseldi. Bu arada güvenlik harcamaları azalırken, dış borç ödemeleri ve millileştirme giderlerinin payı yükseldi.[44] Harcamalarda özellikle bir kalem dikkati çekiyordu. Cumhuriyet yönetimi demiryolu yapımına ağırlık vermişti. Burada stratejik kaygılar önemliydi. Ülke bundan böyle Ankara'dan yönetilecekti. Deniz ulaşımından çok kara ulaşımı önem arz etmekteydi. Oysa Türkiye'nin doğusu batısından kopuktu. Erzurum yaylası ve Cezireyi Ulya diye bilinen güneydoğu, Cumhuriyet yıllarına kadar Anadolu sayılmıyordu. Milli Mücadele yıllarında Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin siyasi konumu bu coğrafyaları birleştirmişti. 1924-1929 arası 161,4 milyon lira ile 964 km demiryolu döşendi. 1928 yılı sonunda 1007 km uzunluğundaki Anadolu demiryolu 100,7 milyon ödenerek yabancılardan satın alındı. Tüm bu çabalara rağmen demiryolu Erzurum'a ancak 1939 yılında varabildi.[45]

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 1929 dünya buhranı dış ticareti olumsuz etkilemiş, fiyatlarda ve GSMH'de önemli düşüşlere neden olmuştu. Yönetimgiderleri ve tarım kesiminde destekleme amacıyla verilen sübvansiyonlar nedeniyle kamu harcamalarındaki düşüş daha ılımlı olmuştu. Beklenebileceği gibi, aynı dönemde transfer harcamalarının oranı yükselirken yatırım harcamalarınınki düşmüştü.

İktisadi alanda devletçiliğe geçiş evresi 1929-1933 dönemi olmuştu. Devletçiliğin bilfiil uygulandığı dönem iki alt döneme ayrılıyordu. Burada kırılma noktası II. Dünya Savaşı'nın başlangıcıydı. 1933-1938 dönemi devletin ilk sanayi planını uyguladığı evreydi. 1939-1945 ise savaş ekonomisinin ge-

Birinci Beş Yıllık Sınayi Planı döneminde çimento üretimi önem kazandı.

reği olağanüstü önlemlerle yürütülen bir devletçilik dönemini zorunlu kılmıştı.

DEVLETÇİLİĞE GEÇİŞ VE MALİ YAPI

Devletçiliğe geçiş evresinin son yılı olan 1932'de kamu harcamalarının GSMH'ye oranı %22,3 idi. Bu oran, devletçiliğin uygulamaya sokulmasıyla birlikte 1933 yılında %26,6'ya yükseldi; savaş devletçiliği arifesindeki son iki yıldan biraz daha yukarı çekildi. 1933'teki yükselişin bir nedeni kamu harcamalarının artışı ise, diğer bir nedeni milli gelirin düşmesiydi.

II. Dünya Savaşı ertesinde Türkiye yeni bir dünyaya açıldı. Bretton Woods ikinci küreselleşme evresini düzenliyordu. Sarkaç tekrar küreselleşmeden yana salınmıştı, ancak bu kez I. Dünya Savaşı öncesi devlet müdahalesini dışlayan pazar ekonomisi yerini sosyal içerikli bir piyasa ekonomisine bırakıyordu.

Devletçiliğin ilk evresinde cari harcamaların payı istikrarlı bir seyir izledi. Yatırımın payı 1933'ten başlayarak sınırlı da olsa artış gösterdi. 1938'de artık transfer harcamalarının aleyhine genişler olmuştu. Yine bu dönemde güvenlik harcamalarının payı hafif bir artış gösterirken, genel yönetim giderlerinin payı düştü. Eğitim ve sağlık harcamaları payları oranlarını korudu. 1920'li yıllarla karşılaştırıldığında, Cihan Harbi ertesi güvenlik harcamaları düşüş göstermişken, 30'lu yıllarda yeni bir dünya savaşı sezgisiyle bu harcama kalemi tekrar yükselişe geçmişti.

İlk beş yıllık sanayi planının uygulamaya sokulması ve devlet yatırımlarında artış, doğal olarak kamu harcamalarını yukarı çekmişti. Ancak diğer bir neden millileştirmelerin bu dönemde devam etmesiydi. Bu arada Osmanlı borçlarının ödenmesine başlanmıştı. Keza 1928-1933 döneminde imtiyazlı şirketlerden devralınan demiryolu ve limanlardan doğan borçların da 1933 yılından itibaren yapılacak ödemeleri gündemdeydi. Kamu harcamalarının GSMH'ye oranı 1927-1932 yılları arasında %18,7 iken 1933-1938 döneminde %26,7'ye ulaşmıştı. 1933-1938 döneminin son yılında Ankara'da kamu binaları için yapılan yatırımlar bu dönemin son yılında yatırım harcamalarını bir ölçü daha artırmıştı.

1929 dünya buhranı devletin gelirler politikasını da etkiledi. Buhran sonucu devlet yeni gelir olanakları aramaya koyuldu. Bulduğu çözümlerden biri hizmetlilerin vergi yükünü artırmaktı. 1931 yılında iktisadi buhran vergisi, bir yıl sonra muvazene vergisi kondu. Bunlar bir ölçüde kazanç vergisine ek vergilerdi. Aynı nitelikte üçüncü bir vergi, hava kuvvetlerine yardım vergisi, 1935 yılında kabul edildi.

Cumhuriyet yönetiminin belleğinde Osmanlı borçları kötü bir anıydı. Bu nedenle 1932 yılına kadar devlet borçlarında önemli bir artış görülmedi. 1933 yılına kadar herhangi bir iç borç gündeme gelmedi.[46] Ancak, bazı kamu hizmeti gören şirketlerin kamulaştırılması için dış borç alındı. Bu arada Merkez Bankası'nın kuruluşu sırasında kibrit inhisarı imtiyazı karşılığında bir ABD şirketinden 10 milyon dolar borç alındı.

II. Dünya Savaşı öncesi 1933-1938 evresinde kamu gelirleri sabit fiyatlarla %30,7 oranında bir artış gösterdi. Ancak, GSMH'deki artışın daha yüksek oluşu nedeniyle, kamu gelirlerinin GSMH içindeki payı 1933'te %21,7'den 1938'de %21,1'e düştü. 1933 yılında devlet gelirlerinin yaklaşık %60'ı vergilerden sağlandı. Tekel gelirleri de dahil vergi dışı gelirler grubunun payı aynı yıl %17-25 dolayındaydı. İç istikraz, özel kanunlarla elde edilen gelirler ve krediler mahsubatını kapsayan özel gelirler ve fonlar gurubunun payı ise %15-25 arasındaydı.

Vergi gelirlerinin GSMH'ye oranı 1933'te %13,7 iken 1938'de%10,7'ye düştü. Dünya buhranı her alanda kendini gösteriyordu. Vergi gelirlerinin bileşiminde de bu etki gözleniyordu. 1937 yılına kadar gelir vergilerinde bir yükselme, harcamalar üzerinden alınan vergilerde bir düşüş gözlendi. Kazanç vergisi 1934'te yeniden düzenlendi. Kaynakta tevkif yöntemi yaygın bir biçimde uygulamaya sokuldu. Bu arada bugünkü hesap uzmanlığının başlangıcı sayılabilecek "hesap mütehassıslığı" kurumu getirildi. Yeni düzenlemeler arasında iktisadi buhran vergisi, muvazene vergisi, hava kuvvetlerine yardım vergisi şehir kesimini hedefliyordu. Dünya buhranı nedeniyle ticaret hadleri köylülüğü giderek yoksulluğa sevk etmişti. Zaten iç ticaret hadleri köylülükten dolaylı yoldan artık transferi sağlıyordu. İktisadi buhran vergisi 1934 yılında hizmetlilerin yanı sıra ticarî ve sınaî kazanç sahiplerini de kapsadı.

30'lu yıllarda demiryolu yapımı için iki kez –1933 ve 1934 yıllarında– iç borçlanmaya gidildi; keza iki kez de dış borç alındı. Bunlardan ilkı sanayi planının finansmanında kullanılmak üzere 1934 yılında Sovyetler Birliği'nden alınan 8 milyon dolar tutarındaki borçtu. İkincisi ise 1938 yılında İngiltere'den alınan 16 milyon İngiliz Lirası tutarındaki krediydi. Bu meblağın 10 milyonu dış ödeme güçlüklerini giderilmesi, 6 milyonu ise savunma donanımı alımı için kullanıldı.

DÜNYA BUHRANINDAN SAVAŞ EKONOMİSİNE

1939-1945 dönemini kapsayan savaş ekonomisi devletçiliği daha baskın bir konuma itti. Darlık ve fiyat artışları, I. Dünya Savaşı yıllarını hatırlatır oldu. 1938 yılı 100 alındığında fi-

1916 yılında Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Ulusal Ekonomi ve Arttırma Kurumu oldu; ardından Taksim'de bir sergi açtı.

yat endeksi 1943 yılında 577,3'e ulaştı. Kamu harcamaları bu tür bir yükselişi izleyemediği için reel düzeyde düştü. Cari fiyatlarla toplam kamu harcamaları altı yıl içinde kabaca iki buçuk kat yükselirken, sabit fiyatlarla yarı yarıya düşüş gösterdi. Kamu harcamalarının GSMH'deki payı benzer bir biçimde geriledi. Dönemin ilk iki yılında GSMH'ye oranı ilk kez %30'un üzerine çıkmışken, enflasyon sonucu hatırı sayılır ölçüde düşüş gösterdi.

Bu dönemde cari harcamalar toplam harcamalarının %75'ini aşarken yatırım harcamaları önemli ölçüde daraldı. Dönemin ilk yıllarında genel idare, sağlık, eğitim ve altyapı hizmetlerinin payı düşmüş, güvenlik hizmetlerinin payı ise %50'yi aşmıştı. Ülke savaşa girmese de bilfiil seferberlik yaşanıyordu. Fiyat artışları nedeniyle personel giderleri de sık sık yeniden düzenleniyordu. Savaşın gidişatının giderek belirginleşmesi sonucu, 1943 yılından itibaren güvenlik harcamaları yeniden azalmaya başladı. Bu evrede kamu harcamaları daha da merkezileşti. Bu düşüş belediyeler için il özel idarelerine oranla daha belirgin oldu. 1943 yılında, savunma harcamalarının tersine mahalli idare payı yeniden artışa geçti.

Savaşan ülkelerde savaşın genellikle üç yöntemle finanse edildiği yukarıda belirtilmişti. Devletin savaş ekonomisinin gerektirdiği kamu harcamalarını ya olağanüstü vergilerle, ya iç borçlanmayla ya da açık finansmanla karşılaması söz konusuydu. İlk ikisinde özel harcama gücü kamu kesimine kaydırılarak fiyatları kontrol etmek mümkündü. Ancak Türkiye'nin Cihan Harbi'nde olduğu gibi seçenekleri pek fazla değildi. Her ne kadar varlık vergisi ve toprak mahsulleri vergisi ile hükümet özel harcamaları kısma girişiminde bulunduysa da açık finansman en kısa yoldu. Bu yol ise özel harcamaları kısacağına bilakis kamçılayacaktı. Nitekim bu tür bir çözüm mal kıtlığı ve geleceğe güvensizlikle birleşerek fiyat artışlarını tetikledi. Kamu harcamaları artış hızı fiyat artış hızının gerisinde kaldı. Reel düzeyde kamu harcamaları düşüş gösterdi.

1939-1945 savaş devletçiliği döneminde sabit fiyatlarla gerek kamu gelirleri, gerek GSMH geriledi. Toplam kamu gelirlerinin GSMH'ye oranı 1939 yılında %22,6 iken 1944'te %17,7'ye düştü. Yukarıda da belirtildiği gibi açık finansmana başvurulması sonucu vergi dışı gelirlerin kamu gelirleri içindeki payı yükseldi. Öte yandan hızlı fiyat artışları belirli vergilerin matrahlarını aşındırarak vergi gelirlerin reel tutarını aşağıya çekti. Bu arada toprak mahsulleri vergisi ve varlık vergisi gibi düzenlemeler gerek yurtiçinde, gerek yurtdışında eleştirilere yol açtı.

Toprak mahsulleri vergisi ordunun beslenme ihtiyacını karşılamaya yönelikti. Belirli tarımsal ürünler üzerinden alınan bir randıman vergisi görünümündeydi. Bir kısım ürünlerden nakdî olarak alınırken diğer bir kısmından aynî olarak alındı. Toprak mahsulleri vergisi bir anlamda aşara geri dönüştü ve bu nedenle tepki gördü. Uygulamasında da görülen aksaklıklar sonucu 1944 yılında kaldırıldı.

Servet vergilerinde 1942 yılında ortaya çıkan artışın kaynağı varlık vergisi idi. Türkiye, savaşa girmese de piyasa savaş ortamına ayak uydurmuştu. İthalatın durmuş olması, köylünün askere alınması mal arzını olumsuz etkilemiş, kıtlık sonucu karaborsa hortlamıştı. Hızlı fiyat artışı spekülatif kazançlara kapı açmıştı.

1930'lu yıllarda borsa sınırlı da olsa Ankara'da faaliyetini sürdürdü.

Bir yandan haksız kazançları vergilendirme, diğer yandan devletin gayrı resmi seferberlik girişimine finansman sağlama, son olarak piyasadan satın alma gücünü çekerek fiyatları dizginleme kaygısı varlık vergisine yol açtı.

Öte yandan varlık vergisi devlete önemli bir gelir sağladı. Bu vergiden elde edilen gelir bir önceki yılın toplam devlet gelirinin %35'ini buluyordu. Ancak, vergi yeterince hazırlık yapılmadan yürürlüğe sokulmuştu; miktarı da vilayet ve kazalarda oluşturulmuş olan tarh komisyonlarına bırakılmıştı. Komisyonların on beş gün içinde çalışmalarını tamamlamaları beklendi. Mükelleflere itiraz hakkı tanınmadı. Bu uygulama ile gelir ve servet dağılımında olumlu gelişmeler bekleniyordu. Ancak tam tersi oldu; vergi haksız kazançlara yol açtı ve özellikle gayrimüslimlere yönelik bir vergi görünümü kazandı.

Varlık vergisi ve toprak mahsulleri vergisi tüm tarh ve tahakkuk sakıncalarına rağmen İstanbul'da 1942'de %69 olan TÜFE'yi bir yıl sonra %49'a, 1944'te ise %-2'ye düşürebilmişti. Her iki vergi de olağanüstü savaş vergisiydi. İlkinde küçük bir azınlık verginin yarısına yakınını ödeyerek kamuoyunda derin yankılar uyandırdı; yaralar açtı. Diğeri ise ilkinden daha da "gaddarane" bir vergi olarak köylülüğün sırtına bindi. Köylü tepkisini zamana yaydı; çokpartili rejime geçişte CHP'ye karşı tavrını koydu.

Savaş ekonomisi evresinde iki kez iç borçlanmaya başvuruldu. İlki demiryolu inşası içindi. İkincisi ise savunma giderlerine yönelikti. Bu arada savaş sırasında İngiltere, Fransa ve Almanya'dan borç alındı. 1939 yılında İngiltere ve Fransa'dan silahlanma ve kliring borçlarının tasfiyesi için 37 milyon sterlin ve 264 milyon frank kredi alındı. 1942 yılında ise Almanya'dan askeri malzeme alımı için 100 milyon mark borç temin edildi.

İki dünya savaşı arası dünya düzeninin Cihan Harbi çöküntüsünden kurtulamaması ve bir tür küresizleşme yaşaması birçok ülkenin kendi sorunlarına dönük politika izlemelerine neden olmuştu. Türkiye de görece "özgür" kılınmıştı. Tam bağımsızlık işte bu evrede gündeme gelmiş ve Türkiye de kendi yağıyla kavrulan bir ülke olma çabası içerisine girmişti. Ancak ülke yoksuldu; tasarruf oranı son derece düşüktü. Buna rağmen, büyük ölçüde iç ticaret hadleri aracılığıyla köylülüğe yüklenilmesiyle Türkiye zoru başardı ve iki dünya savaşı arasında sanayileşmenin ilk adımlarını attı. Bu evredeki kalkınma süreci onu II. Dünya Savaşı ortamında çok zor koşullarda da olsa temel ihtiyaçlarını karşılar duruma getirdi.

SONUÇ

Türkiye 1914 ertesinde, savaş ekonomisi gereği otarşik bir yapıya yöneldi. Milli iktisat, devlet iktisadiyatı ve devletçilik izlenen politikaların üç ayrı evresini simgeledi. Latin Amerika ülkeleri başta olmak üzere birçok ülke küresizleşme gereği kendi içine kapandı, koruyucu dış ticaret politikalarını benimsedi. Bu süreç iki küreselleşme evresi arasında küresizleşme diye bilinen bir evreyi oluşturdu; iki dünya savaşı arası döneme damgasını vurdu. Serbest ticaretin baş temsilcisi İngiltere, Cihan Harbi nedeniyle gümrük hadlerini yükseltmiş, savaştan sonra bunlara dokunmamış, 1932'de resmen koruyucu dış ticaret politikasını benimsemişti. Amerika *The Emergency Tariff Act* (1921), *The Fordney-MacCumber Tariff Act* (1922) ve *The Smoot-Hawley Tariff* (1930) ile gümrük tarifelerini o güne kadar görülmemiş ölçüde yükseltti. Kimi çevrelerde bu tür bir koruyuculuğa neo-merkantilizm adı verildi. Cihan Harbi öncesi yırmı yıl içinde dünya ticaret hacmi iki katın üzeri bir büyüme göstermişti. Avrupa ülkelerinin dış ticareti savaş öncesi düzeyi ancak 1929'da yakalayabilmişti. 1932 ve 1933 yıllarında Avrupa'nın dış ticaret hacmi 1900 yılının altına düşmüştü. Dünyada artık iktisadi milliyetçilik kol geziyordu. Savaş ve ardından gelen barış antlaşmaları parasal ve finansal kaotik ortama zemin hazırlamıştı. Küreselleşmeye ket vurulmuş, uluslararası ekonomik düzen çökmüştü. Bu çöküntünün temelinde savaş tazminatları yatıyordu. Haziran 1932'de belli başlı Avrupa ülkeleri iktisadi çöküntüye çözüm aramak için Lozan'da bir araya geldi; ancak sonuç alınamadı. Altın standardını yeniden yürürlüğe sokmak ve tarifeleri ve kotaları düşürmek için 1933'te Londra'da Dünya Para Konferansı toplandı. Oradan da bir sonuç çıkmadı.

1944'te Bretton Woods'ta IMF'nin ve Dünya Bankası'nın kuruluşu tüm dünyada otarşinin sorgulanmasına neden oldu. Savaş ekonomisi her ne kadar savaş dönemlerine özgüyse de 1919-1939 ara evresi birçok ülke için "gizli" savaş ekonomilerinin sürdürüldüğü bir dönem olmuştu. Türkiye'de de bu dönemde otarşik bir yapı hedeflendi. Irredantist akımlar Cihan Harbi'nin hemen ardından yeşermişti. Ülkeler ikinci bir savaşın kaçınılmazlığına yıllar geçtikçe daha derinden inandı. Türkiye Cihan Harbi'nden ders almıştı; olası bir savaşta kendi olanaklarıyla ayakta durabilmeliydi. 1908 ertesi gündeme gelen "milli iktisat" anlayışı Cumhuriyet'in ilk on yıllarında giderek güç kazandı. Türkiye her iki dünya savaşında da savaş ekonomisinin gereklerini yerine getirdi. Bununla kalmadı; politikalarını gizil bir biçimde iki dünya savaşı arası dönemde de sürdürdü. Tüm bu süreç içerisinde temel kaygısı mali bağımsızlık oldu. Nitekim görece güçlü bir mali yapı bu evrede inşa edilebildi. Bir diğer deyişle küresizleşme Türkiye'nin siyasi ve mali bağımsızlığına ortam hazırlamıştı.

II. Dünya Savaşı ertesinde Türkiye yeni bir dünyaya açıldı. Bretton Woods ikinci küreselleşme evresini düzenliyordu. Sarkaç tekrar küreselleşmeden yana salınmıştı, ancak bu kez I. Dünya Savaşı öncesi devlet müdahalesini dışlayan pazar ekonomisi yerini sosyal içerikli bir piyasa ekonomisine bırakıyordu. Refah devleti hemen tüm gelişmiş ülkelerin temel sorunlarından biri oldu. Kimi çevrelerde buna sosyal liberalizm dendi.

Dünya Bankası, IMF, GATT bu evrede düzenleyici görevler üstlendi. Kapalı rejimler savaşla son buluyordu, ancak bir yandan da bloklu bir dünya oluşuyordu. Belirli tehdit algılamaları sonucu Türkiye'nin saf tutması gerekti. Bretton Woods'a mesafeli duran Türkiye 1947'de IMF'ye girmek zorunda kaldı. Bu bir anlamda küresizleşme evresindeki "tam bağımsızlık" anlayışının da yitirilmesiydi. Türkiye bundan böyle gönülsüz de olsa küreselleşmeye ayak uyduracak, iç kaynakların yanı sıra dış kaynakları da değerlendirmeyi hedefleyecekti. Ancak bu umutlar 50'li yıllarda gerçekleşmedi. Devletçiliği izleyen karma ekonomi devletin hatırı sayılır yatırımlarıyla ülkeyi 60'lı yılların planlı dönemine taşıdı.

DİPNOTLAR

1 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi-Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2003), s. 17-46.

2 Jürgen Osterhammel, Niels P. Petersson, *Globalization-A Short History* (Princeton: Princeton University Press, 2003), s. 57-107.

3 John M. Hobson, *The Wealth of States-A Comparative Sociology of International Economic and Political Change* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 5.

4 İbrahim Fazıl Pelin, *Finans İlmi ve Finansal Kanunlar* (İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1937), s. 306-327.

5 Tevfik Güran, "Osmanlı Kamu Maliyesi: 1939-1918", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* I, der. Mehmet Genç ve Erol Özvar (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006), s. 65-79.

6 Ahmed Raif, *Zamanımızda Gümrükler ve Gümrüklerin Temas Ettiği Bazı Mesail-i Mühimme-i İktisadiyye* (İstanbul: Matbaa-i Arnire, 1331 İ.(1915)), s. 3-7.

7 Ayniyzade Hasan Tahsin, *İlmi Mali ve Maliye Kanunları*, üçüncü tabı. (İstanbul; Kanaat Kütüphanesi, 1933), s. 20-61.

8 Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1989).

9 İbrahim Fazıl, *Bütçe* (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1332 [1916]), s. 313-325.

10 Cezmi Emiroğlu, *Bütçeler ve Hazine* (İstanbul: Damga Matbaası, 1934) s. 158.

11 Hasan Tahsin, *On Dokuzuncu Asır Bidayetinden Zamanımıza Kadar Türk Bütçesi ve Maliye Sistemi* (İstanbul: Matbaa-i Ebuüz-ziya, 1928).

12 Hjalmar Schacht, *Paranın Sihri*, çev. Halit İlteber (İstanbul: Ak Yayınları Neşriyatı, 1968), s. 118-136.

13 Stephen Broadberry, Mark Harrison (ed.), *The Economics of World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

14 Zafer Toprak, "Osmanlı Devletİ'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, s. 205-238.

15 Zafer Toprak, *Geçmişten Geleceğe Anadolu Sigorta Türkiye'nin Sigortası* (İstanbul: Anadolu Sigorta Yayını, 2010).

16 Zafer Toprak, *Ulusaldan Küresele Milli Reasürans T.A.Ş. ve Türkiye'de Reasüransın Evrimi* (İstanbul: Tarih Vakfı-Milli Reasürans).

17 Barry Eichengreen, *Golden Fetters-The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939* (Oxford: Oxford University Press, 1995).

18 Ivan T. Berend, *An Economic History of Twentieth-Century Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

19 Tevfik Tank, *Gümrük Kanunları ve Muaddel Tarife-i Umumiyyesi* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1924).

20 Nevin Coşar, *Kriz, Savaş ve Bütçe Politikası (1926-1950)* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2004).

21 İbrahim Fazıl, "İki Devrin Maliyesi", *Mülkiye-İlmi, Mesleki, Aylık Mecmua*, y.1, Sayı 31 s. 23-41.

22 Serpil Sürmeli, *Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998).

23 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1990).

24 *Milli Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923)* (Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yayını, 1994).

25 İbrahim Fazıl Pelin, *Finans İlmi ve Finansal Kanunlar*, birinci kitap, ikinci basım (İÜ İktisat Fakültesi Yayını, 1942), s. 301-307.

26 Maliye Vekâleti Varidat Umum Müdürlüğü, *Varidat Kanunları*, c. 1 (Ankara: Yeni Gün Matbaası, 1929).

27 Cezmi Erçin, *Türkiye'de Vergi Sistemi, Birinci Kitap: Vasıtasız Vergiler*, ikinci tabı (İstanbul: Damga Matbaası, 1936), s. 137-327.

28 *Türkiye Cumhuriyeti Maliye Vekâleti Varidat Müdüriyet-i Umumiyyesi. Varidat Kanunları*, c. 2: Kazanç Vergisi Kanunu'nun bazı maddelerinİ muaddel 21 Mayıs 1927 tarihli ve 1038 numerolu kanunun suret-i tatbikiyyesine dair olan talimatname (Ankara: Türk Ocakları Merkez Hey'eti Matbaası, 1927) s. 3-65.

29 *Age*, s. 69-94.

30 *Türkiye Cumhuriyeti Maliye Vekâleti Varidat Müdüriyet-i Umumiyyesi. Varidat Kanunları*, c. 3: Eğlence ve Hususi İstihlak Vergisi Hakkında Kanun (Ankara: Türk Ocakları Merkez Hey'eti Matbaası, 1928), s. 339-343.

31 M. Cezmi, *Vergilerimizden Vasıtalı Vergiler* (Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1931), s. 40.

32 Hakkı Yeniay, *Ekonomik ve Finansal Kanunlar ve Diğer Mevzuat Serisi, Kitap 1: Vergiler* (İstanbul: Şirketi Mürettibiye Basımevi, 1935), s. 103-154.

33 İsmail Hakkı Ülkmen, *Muamele ve İstihlak Vergileri* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1939), s. 19-38.

34 Hüsnü Bengi, *Vergi Kanunları* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1949), s. 313-337.

35 Nihat Ali Üçüncü, *Muamele Vergisi ve Tatbikatı ile Şerh ve İzahları* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası. 1942), s. 1-5.

36 *Türkiye Cumhuriyeti Türkiye Sanayi ve Maadini Bankası Meclis İdaresi Tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi Muvazene-i Maliyye ve Ticaret Encümenlerinden müteşekkil Hey'et-i Umumiyyeye Takdim Olunan 1 Mayıs 1341-31 Kanun-ı evvel 1341 Senesi Sekiz Aylık Bilançosuna ait Raportur* (İstanbul: İstanbul Kağıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1926).

37 Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010), s. 75-93.

38 Harold James, *The End of Globalization-Lessons from the Great Depression* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2003).

39 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları* (Ankara: ODTÜ, 1977).

40 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu* (Ankara: ODTÜ, 1982).

41 Zafer Toprak, *Sümerbank Holding A.Ş.* (İstanbul: Creative Yayıncılık, 1990).

42 Cezmi Emiroğlu, *Türkiye'de Vergi Sistemi, Üçüncü Kitap: İhtisarlar ve Devlet Emlâki* (İstanbul: Damga Matbaası, 1933).

43 Memduh Yaşa (der.), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978* (İstanbul: Akbank Kültür Yayını, 1980), s. 558-651.

44 İzzettin Önder, *Türkiye'de Kamu Harcamalarının Seyri: 1927-1967* (İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi 1974), s. 47-78.

45 Zafer Toprak, "Erzurum Yöresinde Besicilik ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Besiciliği Geliştirme Projesi." *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum*, der. Y. Aslan ve S. Gökçen (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2003), s. 637-642

46 H. Ören Arsan, *Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde İç Devlet Borçları* (Ankara: SBF Maliye Enstitüsü, 1961), s. 71-95.

OSMANLI TOPLUMUNDA İSTENMEYEN HAMİLELİKLERİN TEK TARAFLI MAĞDURLARI: KADINLAR

YASEMİN KESKİN

Şer'i hukuk nüfus azalmasına ve bir hayatın sona ermesine sebep olan çocuk düşürmeyi suç sayıyor, ancak Osmanlı toplumunda kadınlar "ıskat-ı cenin"e başvuruyordu. Devlet bu eylemi önlemek için zaman zaman fermanlar çıkardıysa da bunların çok da etkili olmadığı görüldü. Kadınlar ekonomik güçlükler, istenmeyen gebelik, yeniden evlenebilmek gibi sebeplerle, tek taraflı bir bedel ödeyerek sonucunda hayatlarını kaybetmek pahasına da olsa öğrenilmiş bir çaresizlik içerisinde ıskat-ı cenine devam ediyordu.

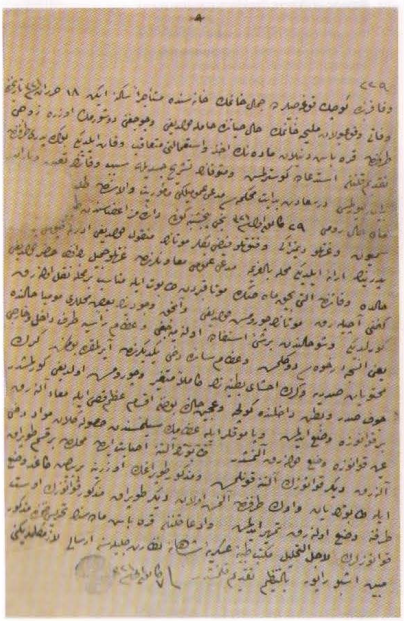
GİRİŞ

Osmanlı kadın çalışmaları 1970'li yıllardan itibaren artarak devam etmektedir. Bu çalışmalarda öncelikle yargı alanında kadınların erkeklerden --daha önce bilinenlerin aksine-- hiç de geri olmadıkları ortaya konmuştur.[1] Bazı çalışmalarda ise kadınların önemli sayıda vakıf kurup yönettiği veya buralarda muhtelif görevler aldıkları aktarılmıştır.[2] Kadınların yaşadıkları şehrin ekonomisine katkıda bulunarak bu alanda da faaliyet gösterdiği,[3] aile hayatının önemli bir aktörü olarak kamusal alanda da belli sınırlar içerisinde de olsa varlık gösterdikleri yine bu çalışmalar sayesinde ortaya konmuştur.[4] Bu olumlu profilin yanında şahitlik, mirastan erkeklere oranla daha az pay alma ve yanında namahremi olmadan yolculuğa çıkamama örneklerinde olduğu gibi kadınların dezavantajlı veya ikincil konumda kaldığı durumlar da söz konusu olmuştur. İslam hukuku kaynaklarında bu konuda oldukça geniş bilgiler bulunmaktadır.[5]

Bu genel çalışmaların yanında kadınlarla ilgili özel konular da ele alınmış olup, bunlardan biri de "ıskat-ı cenin" yani "çocuk düşürme"dir. Ancak konuyla ilgili var olan az sayıda çalışma, ıskat-ı ceninin İslam ve Osmanlı hukukundaki durumunun ortaya konmasıyla sınırlı kalmıştır.

Iskat-ı ceninle ilgili tespit edebildiğimiz tek tez çalışması İbrahim Hata'nın "İslam Hukukunda Çocuk Düşürme"[6] başlıklı yüksek lisans tezidir. İki bölümden oluşan bu tezin birinci bölümünde, anne karnındaki çocuğun, yani ceninin mahiyeti ve hukuki durumu ile kendisine tanınan kişilik hakları ortaya konmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise çocuk düşürmenin İslam hukukuna göre hükmü ele alınmış, ayrıca söz konusu bu suçla ilgili İslam ceza hukukundaki cezalardan söz edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ıskat-ı cenine dair ilk çalışmalardan biri olan Mustafa Öztürk'e ait makalede,[7] konu sadece bir ferman çerçevesinde ele alınarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uygulamalar ve buna karşı alınan tedbirlerden bahsedilmiştir. Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Son Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi"[8] adlı çalışmasını 19. yüzyılla sınırlayarak devletin ıskat-ı cenine karşı yürüttüğü siyaset üzerinde durmuştur. Belkıs Konan ise "Osmanlı

Vefa'da çocuk düşürürken ölen Meliha Hanım hakkında otopsi isteği.

BOA, ZB. 303/17-9,077/ Ks/1321.

Devleti'nde Çocuk Düşürme Suçu"[9] isimli yazısında ıskat-ı cenînin İslam hukukundaki yerini tespitten sonra, bu suçun 1858 yılındaki ceza kanunnamesinden önceki ve sonraki durumu ve uygulanan cezalar üzerinde durmuştur. Makalede söz konusu suçun Osmanlı devletinde 19. yüzyıldaki yansımalarının ortaya konması hedeflenmişse de 20. yüzyıl sonlarında İslam devletlerindeki durum hakkında bilgilere de yer verilmiştir.

Fatma Şimşek, Haldun Eroğlu ve Güven Dinç'in birlikte kaleme aldığı makalede[10] ıskat-ı cenînin yasaklanmasının en önemli sebebi olarak nüfus azalması gösterilmiş ve ailelerin bu işleme başvurma nedeni olarak da ekonomik sıkıntılar işaret edilmiştir. Devletin ıskat-ı cenînî önlemeye çalışmasının diğer nedenlerine yer verilmediği gibi, ailelerin başka gerekçelerinin olup olmadığına değinilmemiştir. Bu suç için öngörülen cezalardan bahsedilirken, diğer makalede olduğu gibi arşiv belgeleri esas alınmıştır. Makalede başlıkla ilgisi olmayan, günümüzdeki Türk Ceza Kanunu'nun çocuk düşürme ve düşürtmeyle ilgili maddelerine de yer verilmiştir.

Son yıllarda bu konuyla ilgili yapılan çalışmalardan birinde ise Gülhan Balsoy, Osmanlı toplumunda 19. yüzyılın ikinci yarısında izlenen doğum ve nüfus politikalarından bahsettiği yazısının ıskat-ı cenin alt başlığı içerisinde bu konuya değinmiştir. Makalede devlet, nüfus azalmasının en önemli sebebi olarak gördüğü kürtajı yasaklamayı temel hedef olarak belirlemiştir. Balsoy, İslam hukukuna göre ve Osmanlı'da Tanzimat'la birlikte ıskat-ı cenin konusunda devletin bu suç karşısında çıkardığı kanunname maddelerine yer verirken farklı olarak bu olayın daha çok hangi kadın profilleri arasında yaşandığına dikkat çekmiştir.[11]

Ancak tüm bu çalışmalarda ıskat-ı cenînin sadece hukuki durumu ele alınmış, kadınların bedenen ve ruhen ödemek zorunda kaldığı büyük bedeller, toplumun hususa bakışı gibi noktalara hiç değinilmemiştir. Buradan hareketle bu makalede ıskat-ı cenînin hukuki durumu kısaca belirtilecek, başkası tarafından herhangi bir sebeple çocuk düşürülmesi değil bizzat annenin doğrudan veya dolaylı olarak kendi çocuğunu düşürmesi konusu ele alınacaktır. Osmanlı'da kadınların hangi sebeplerle ıskat-ı cenine başvurduğu, bunun için hangi metotları kullandıkları, konunun maddi, bedeni, ruhi ve hukuki sonuçlarının ne olduğu, devletin ve toplumun bu meseleye nasıl baktığı sorularına örneklerle cevaplar aranacaktır. Bu konuda şer'iyye sicilleri ve arşiv belgeleri önemli bir kaynak olacaktır.

Doğumu yapan Osmanlı kadını.

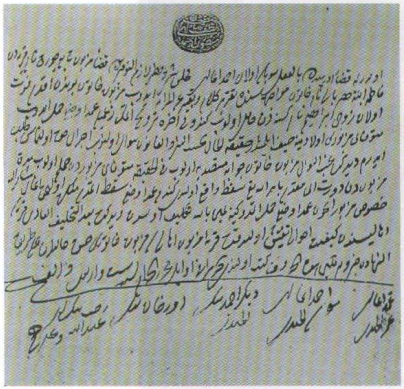
Enderunlu Fâzıl: Zenânnâme. İÜ. Nadir Eserler Kit. nr TY. 5504. 1420

İSLAM HUKUKUNDA ISKAT-I CENİN

Çocuk düşürme (ıskat-ı cenin),[12] doğum kontrol yöntemlerinin bilinmediği zamanlarda doğurganlığı engellemek ve istenmeyen gebelikleri sonlandırmak için kullanılan en yaygın yöntemlerden biridir.[13] Diğer semavi dinlerde olduğu gibi[14] İslam hukukuna göre de insanın hayatının doğumla değil, cenin olarak ana rahminde belirmesiyle başladığı kabul edildiğinden bu işlem yasaklanmış ve cenînin hayatını korumaya yönelik birçok hükme yer verilmiştir. Çocuk düşürmenin caiz olup olmadığı veya hangi şartlarda, hangi aşamaya kadar caiz olabileceğiyle ilgili Kur'an'daki ayetlerde ve hadislerde açık bir hüküm bulunmamaktadır. İslam hukukçuları çocuk düşürmeye dair dini hükümler konusunda iki gruba ayrılmaktadır. Birinci gruptakiler gebelik boyunca yasal bir gerekçe olmadan çocuk düşürmenin caiz olmadığını savunmuştur. İkinci gruba göre ise hamileliğin ilk zamanlarında çocuğun düşürülmesi haram değildir.[15]

Iskat-ı cenînle ilgili görüşler zaman içerisinde az ya da çok değişiklik göstermiş ve farklı fıkıh mezhepleri çocuk düşürmeyi farklı şekillerde ele almıştır. Daha katı fıkıh mezhepleri ıskat-ı cenînî günah kabul ederken,

ancak annenin hayati tehlikesi olduğunda –o zaman bile ancak ceninin anne karnına düşmesinden sonraki ilk kırk gün içinde– buna müsaade etmişlerdir. Ceninin anne karnına düşmesinden sonraki yüz yirmi gün içinde yani cenin ruh kazanmadan önce ve annenin hayati tehlikesi olması durumunda iskat-ı cenin mek-

Karye-i Çoruk'tan Fatma'nın tekrar evlenebilmek için hamlini amden düşürdüğü şikâyeti üzerine soruşturmada olayın amden değil bi emrillah olduğu şeklinde ifadesi ve ahalinin de iyi hal şehadeti.

Edremit ŞS 1218-267/4.

ruh kabul edilir, yasaklanır ama haram da değildir.[16] Osmanlı hukuk anlayışının da temeli olan ve daha esnek bir yaklaşıma sahip olan Hanefi mezhebinde ağırlıklı görüş, ceninin yaratılışı ortaya çıkmadığı ve bazı organları belirmeye başlamadığı sürece çocuk düşürmenin caiz olacağı ve yaratılışın da ilk yüz yirmi günden sonra belireceği yönündedir.[17]

İslam hukukunda çocuk düşürme suçuna karşılık "gurre" cezası takdir edilmiştir. Gurre, düşürülen bir ceninden dolayı ödenmesi gereken mali tazminat cezası olup Hanefi hukukçular ceninin diyetinin annenin diyetinin onda biri yani beş deve, 50 dinar veya 500 dirhem olduğunu ifade etmiştir.[18] Ceninin müessir bir fiil, tehdit, korkutma veya ilaç kullanımı sonucunda düşmesi, bunları yapan kişinin onun annesi, babası veya başka bir kişi olması, bu kişinin ceninin düşmesini kastedip etmemesi hükmü değiştirmez. Hanefi mezhebine göre, çocuğun düşmesinin sebebi anne ise, babanın izni bulunduğu veya kasıt unsuru olmadığı takdirde gurre ödenmez.[19] Kocasının izni olmadan ilaç kullanarak çocuğunun ölü doğmasına sebep olan kadın da aynı tazminatla cezalandırılır. Çocuk sağ doğup sonra ölürse tam diyet gerekir.[20]

OSMANLI TOPLUMUNDA ISKAT-I CENİN

Bir ülkenin gelişmesini etkileyen unsurlardan biri de nüfusun fazla olmasıdır. Bundan dolayı padişahlar zaman zaman iskat-ı cenini yasaklayan fermanlar çıkarmıştır. Bu yasaklama, çocuk düşürmenin dinen günah olması, insan neslinin azalmasına yol açması ve kürtaj olan kadınların sakat kalması veya hayatlarını kaybetmesi gibi gerekçelere dayandırılmıştır. Somel ilk defa 1789 yılında III. Selim'in bir ferman yayınladığını ve bu emirde çocuk düşürmeye engel olabilmek düşüncesiyle doğrudan tabip ve eczacıların ilaç satışını yasakladığını belirtir.[21]

19. yüzyıldan itibaren gayrimüslimlerin imparatorluktan ayrılmasıyla ortaya çıkan nüfus azalması üzerine devlet iskat-ı cenin üzerinde hassasiyetle durmuştur. Çocuk düşürme işiyle uğraşan ebelerin cezalandırıldığına dair belgeler II. Mahmud döneminde de bu konuya gerekli önemin verildiğinin açık delilidir. 1242 yılına ait bir belgeden,[22] bu işle uğraşan kadınlara engel olunmasının istendiği ve çocuk düşürmekle ün yapmış olup "kanlı ebe" diye anılan Yahudi Ilya Maksi ile birlikte iki kadının Selanik'e sürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu tedbirlere rağmen iskat-ı cenin suçu daha da artmış olacak ki II. Mahmud döneminde 1254 yılında hem Anadolu[23] hem de Rumeli[24] vilayetlerine fermanlar gönderilmiştir. Fermanda, tabip ve eczacılara iskat-ı cenin için ilaç vermemeleri bildirilmiş, ayrıca patrik ve hahambaşılara yemin verdirilerek, mahallelerde bulunan ebe ve imamlar aracılığıyla bu işe teşebbüs edenlerin tespit edilmesi istenmiştir. Rumeli'deki kaza kadılarının cevabi yazıları devletin bu konu üzerinde önemle durduğunu göstermektedir.[25]

Tanzimat'tan sonra da iskat-ı cenin bir suç olarak kabul edilmiş ve bu husus 1858 Ceza Kanunnamesi'nde yer almaya başlamıştır. Kanunnamenin 193. maddesi şöyledir: "Bir hamile kadının ister rızası ister rızası dışında çocuk düşürücü ilaç içmesi durumunda veya gerekli araçlar yoluyla çocuğun düşmesi sağlanması halinde buna neden olan kişi altı aydan iki yıla kadar hapis cezasına çarptırılır. Eğer iskat-ı cenini sağlayan kişi bir tabip, bir cerrah veya bir eczacı ise geçici bir süre kürekle cezalandırılır."[26] Bu madde Cumhuriyet'e kadar yürürlükte kaldıysa da çok fazla etkisinin olmadığı Cemiyyet-i Tıbbiye'nin Sadaret'e gönderdiği bir arzadan anlaşılmaktadır. Bu rapor iskat-ı ceninin azalmayıp bilakis daha da arttığını ortaya koymaktadır. Bazı kişilerin menfaat sağlaması ve fakir ailelerin de daha sıklıkla müracaat etmeleri sebebiyle bunun artık normal hale gelmiş olduğu bildirilen arizada, alınması gereken tedbirler de sıralanmıştır; çocuk düşürten doktorların ve bu işle uğraşan kadınların şiddetle cezalandırılmasının yanında cezai işlemler yeterli olamayacağından fakir ailelere yardım yapılması ve çocukların bakımı için hayır kurumlarının kurulması ve halka eğitim verilmesi de önerilmiştir.[27]

ISKAT-I CENİNE BAŞVURMA SEBEPLERİ

Kadınların çocuk düşürmesinin temel sebebi, istenmeyen hamilelikten kurtulmaktır; ancak başka birtakım sebepler de onları bu fiili işlemeye sevk etmiştir. Bunların başında muhtemelen, fazla çocuğa sahip olan bir ailenin ekonomik sebeplerle bir çocuk daha istememesi gelir. Her ne kadar devlet nüfusun artmasını istiyorsa da, ekonomik durumlarının iyi olmaması aileleri bu suçu işlemeye sevk edebilmiştir. Nitekim Bayburt'taki bir olay bu bilgiyi doğrulamaktadır. Bayburt'un Cami Mahallesi'nde hamal Salih'in karısı Pembe, çocuk düşürme nedeniyle alınan ifadesinde "Fazla çocuk sahibiyim. Fakirlikten dolayı çocuğumu düşürmek mecburiyetinde kaldım" demiştir.[28] Devlet ekonomik nedenlere bağlı olarak çocuk düşürmenin önüne geçebilmek için bir ailede beşten fazla çocuk olması ve bu çocukların bakımına dair ihtiyacın

mahalle imamları aracılığıyla kadıya bildirilmesi durumunda gerekli yardımda bulunmayı vaat etmiştir.[29]

Kadının sürdürmek istemediği bir evliliğe bağlı hamilelikten kurtulma isteği diğer bir sebep olabilir: İznikmid (İzmit) sakinlerinden Ebubekir Bey verdiği arzuhalde, boşanmış olduğu Ayşe Hatun kendisinden izinsiz üç defa ilaçla çocuğunu düşürdüğü için diyet talep etmiş ve adaletin yerini bulmasını istemiştir.[30] Üç defa çocuğunu düşürmesi Ayşe'nin istemediği bir evliliği zoraki sürdürdüğü ve eşini boşama hakkı olmadığı için de boşanamadığını, ayrıca "Bir gün nasılsa boşanırım" düşüncesiyle hareket ettiğini düşündürmektedir; sonunda boşanmış olması da bu görüşü destekler mahiyettedir. Belgede boşanma sebebinin ne olduğunu gösteren bir bilgi yoksa da sonunda kocası da durumu kabul etmiştir. Ebubekir Bey de evliliği boyunca her ne kadar bu olayın kendisinden habersiz gerçekleştiğini söylüyorsa da bu mümkün değildir; olaydan haberdar olduğu ancak ses çıkarmadığı anlaşılmaktadır. Boşanma gerçekleşince Ebubekir Bey, ilk fırsatta karısı Ayşe'den şikâyetçi olmuştur. Karısı tarafından istenmemeyi hazmedememiş olacak ki boşandıktan sonra dem-i diyet davası açmış, bundan da bir sonuç alamayınca padişaha müracaat etmiştir. Davanın nasıl sonuçlandığını gösteren bir bilgi ise bulunmamaktadır.

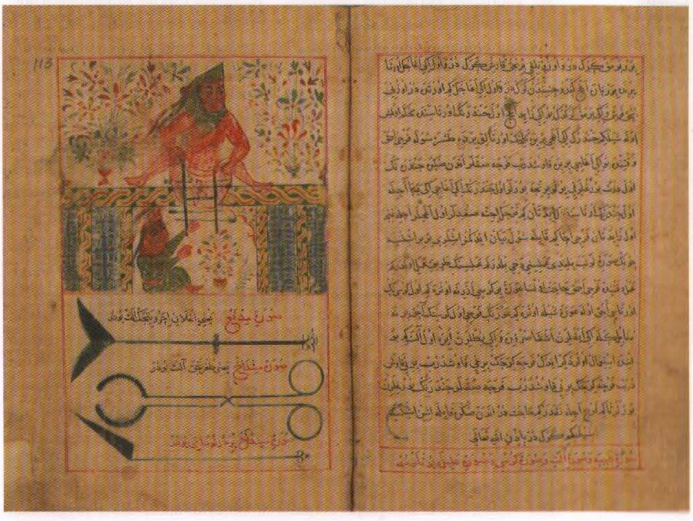
Üçüncü olarak, evlilik dışı yaşanan ilişki veya tecavüz gibi olayların neticesinde oluşan hamilelikler ıskat-ı cenine başvurmak için geçerli bir nedendir. Mesela Balıkesir Subaşısı, Ali Fakih Mahallesi'nden Ermeni Sara ile kız kardeşinin kocası Sosto'yu mahkemeye getirmiştir. Burada Sara babası, annesi ve kız kardeşinin dışarıda olduğu bir zamanda enişteşinin kendi rızasıyla bikrini izale ettiğini ve daha sonra da bu ilişkinin devam etmesi sonucunu hamile kaldığını itiraf etmiştir. Babası, annesi ve ablasının durumu öğrenmesi üzerine ilaç içirilerek çocuğunu düşürdüğünü ve cenini de evin bir yerine gömdüklerini söylemiştir.[31] Bir başka örnekte ise Adapazarı tabiplerinden olup Beyoğlu'nda doktorluk yapan Minas Dülbentciyan adlı kişi evlenme vaadiyle bakire bir kızı kandırarak iğfal etmiştir. Bu ilişkiden olan çocuğa da ıskat uygulayan Minas hakkında her iki suçtan yakalama kararı çıkarılmıştır.[32] Genellikle yaşanan gayrimeşru ilişki sonucu oluşan hamileliği kadın birtakım yalanlar söyleyerek gizlemeye çalışacak ve –büyük ihtimalle de– bu çocuktan kurtulmak isteyecektir. Böyle durumlarda kadın bazen suçu tek başına işlerken bazen de kendisine yardım eden suç ortaklarıyla gerçekleştirecektir. Çorlu kazasının Kızılpınar Köyü sakinlerinden olup kocası askerdeyken kayınbiraderi Hüseyin ile gayrimeşru ilişkide bulunan Hamide hamile kalmıştır. Bu olayın duyulmasını istemediğinden, kullandığı ilaçla ıskat-ı cenin etmiş ve çocuğu Hüseyin'le birlikte köydeki derenin kenarına ("şetr-i cürm") bırakmıştır. Yapılan ihbar üzerine suçlular adliyeye sevk edilmiştir.[33]

Aşağıdaki örnek ise dul kadınların çocuksuz bir şekilde tekrar evlilik yapabilmek için ıskat-ı cenine başvurduğunu düşündürmektedir. Edremit Subaşı Ahmet Ağa kazaya bağlı Çoruk Köyü'nden Fatma bint-i Hızır adlı kadını mahkemeye getirip: "Bu hatun bundan önce ölen kocası İbrahim'den hamile olup başkasıyla evlenebilmek için kasden çocuğunu düşürmüştür. Durumun soruşturulup gerçeğin ortaya çıkarılması ve gerekli cezanın verilemesini talep ederim" demiştir. Bu iddia karşısında Fatma, "İbrahim'den hamile kaldığım doğrudur, ancak bundan dört ay önce Allah'ın takdiri olarak ("bi Emrillah-i Teala") düşmüştür. Kendim kasden düşürmedim" diye durumu inkâr etmiş, doğru söylediğine dair yemin teklif edilince de yemin etmiştir. Ayrıca durumu köy halkına sorulmuş, ahali de onun hüsn-ü haline şahitlik etmiştir.[34]

Aşağıdaki şeyhülislam fetvası ileriki yıllarda da boşanan kadınların yeni bir evlilik için ıskat-ı cenine devam ettiklerini düşündürmektedir:

> Hind-i hamil zevci Zeyd ile muhalaa olduktan sonra ıskat-ı cenin ile iddeti münkazıye olmak için deva içip müstebinü'l-hılka bir cenini meyyit ve bir cenini hay ilka edip fılhal ol cenin dahi fevt olsa Hind'e ne lazım olur?
> El cevap:
> Meyyiten ilka ettiği cenin için gurre, hayyen ilka ettiği anda fevt olan cenin için diyet ve keffaret.[35]

Hamile olan dul kadınlar, çocuksuz veya daha az çocuklu yeni bir evli-

Ana karnında ölen oğlanı çıkarmak.

Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrâhiyyetü'l-Hanîyye, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, AE Tıp, nr. 79, 113a.

lık yapabilmek için de iskat-ı cenine başvurmuş olabilir.

ISKAT-I CENİN USULLERİ

Kadınların çocuk düşürmek için iki yola başvurduğu anlaşılmaktadır: Ya tabip, eczacı veya ebe gibi kişilerin yardımlarıyla ya da kendi başlarına

Kapalı vajina ağzı (hymen imperforatus) ameliyatı.

Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyetü'l-Hanıiye*, Bibliothèque Nationale, Supplément Turc, nr693, 112a

birtakım ilaçlar veya uygulamalarla bu fiili gerçekleştiriyorlardı. Özellikle son dönemlerde tabip veya ebeler yaptıkları kürtajlarda birtakım aletler kullanıyor veya eskiye oranla daha modern tıbbi işlemlere müracaat ediyorlardı. Böylece sağlık açısından risk biraz daha azalıyordu. Mesela yukarıda da bahsi geçen, Adapazarı tabiplerinden olup Beyoğlu'nda doktorluk yapan Minas Dülbentciyan adlı kişi evlenme vaadiyle iğfal ettiği kızın hamileliğini bizzat kendisi sonlandırmıştır.[36] Rusya tebaasından olup Alman pasaportlu Marie Zibold[37] isimli kadın Beyoğlu'nda kürtajı meslek haline getirmiş ("icra-yı sanat") ve epey ün yapmıştır. Bu yüzden Zibold'un mutlaka sınır dışı edilmesi gerektiğine karar verilmişse de bunun henüz gerçekleşmemiş olduğu, hatta bu süre zarfında icraata devam ettiği görülmektedir.[38] Belgelerden devletin Zibold'un sınır dışı edilmesini hukuk kuralları çerçevesinde halledebilmek için büyük bir çaba sarf ettiği ve böylece iskat-ı cenînin önlenmesi konusunda ne kadar kararlı olduğu anlaşılmaktadır.

Kadınlar, tıbbi gelenekler ve halk hekimlerinden öğrendikleri kadarıyla gebeliği önlemek ve hamile kaldılarsa düşük yapmak için birtakım kimyasal maddeler, fitiller, bitkisel kökenli sihirli iksirler yaygın olarak kullanıyordu.[39] Mesela Balıkesir'in Ali Fakih Mahallesi'nden Ermeni Sara, enîştesi Sosto ile olan gayrimeşru ilişkisinden hamile kalmıştır. Durumu öğrenen ailesi (baba, anne ve kız kardeş) Sara'ya bitkilerden hazırladıkları "... bazı şey içirub..." doğuma bir ay kala çocuğunu düşürmesini sağlamıştır.[40] Yine Istanbul Vefa'dan Meliha Hanım çocuğunu düşürmek için karabaş otu kullanmış ancak bu eylemi ölümle sonuçlanmıştır.[41] Diğer bir örnekte ise Makriköy'ün Osmaniye köyünden Abdülvahab Efendi'nin iki aylık hamile olan karısı Saadet Hanım'ın ilaç içerek çocuğunu düşürdüğü yapılan tahkikat neticesinde anlaşılmıştır. Bunun sonucunda Abdülvahab tutuklanmıştır.[42]

Osmanlı'da hekimler tarafından iskat-ı cenin için müracaat edilen ve bu işlerde kullanılacak ilaçlar ve tarifl erin yer aldığı kitapların bulunduğu bilinmektedir. Mesela Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nden rastgele seçtiğimiz *Kitabü'n-Nebâtât*[43] adlı eserde "Hamile karnında veledi ihlak için",[44] "Müddetten evvel veledi düşürmek için"[45] ve "Rahimden veledi ve tâbii cezb ve ihraç için"[46] başlıkları altında çocuk düşürmeyle ilgili çeşitli formüller verilmiştir. Ancak okuma yazması olmayan kadınlar için en doğru adres attarlar olmuştur. Nitekim devlet bu konuyla da ilgili tedbirler almak zorunda kalmıştır. Somel, 1786 yılında çıkarılan bir fermanla yasaklanmış olan bitkileri satan bir gayrımüslim attarın cezalandırıldığını bildirmektedir. Attarın cezalandırılmış olması, sattığı bu bitkilerin çocuk düşürmeyle ilgili olabileceğini akla getirmektedir.[47] Kadınların bitkiler ve ilaçlarla ilgili diğer önemli bir kaynağı ise güvenli olmayan ancak daha yaygın olan, birbirlerine verdikleri tarifler olabilir.[48] Ilaçlar dışında ilkel ve sağlık açısından daha riskli olan birtakım aletlerle de çocuk düşürüldüğü bilinmektedir.[49]

ISKAT-I CENİNİN VAHİM SONUÇLARI

Iskat-ı cenine başvuran kadınlar bundan dolayı bazı mağduriyetler yaşamıştır. Bunların en başında bedenlerinin zarar görmesi gelmektedir. Bu yolla hayatlarını kaybeden kadınların var olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Mesela İstanbul Vefa'da oturan Meliha Hanım çocuğunu düşürmek için kocası tarafından verilen ancak hamile olanların kullanmaması gereken[50] karabaş otunu kullanmış, bu olayın sonucunda hayatını kaybetmiştir.[51] Her ne kadar belgelere yansımamış olsa da iskat-ı cenînin ölüm dışında da hastalık, sakatlık, kısırlık gibi olumsuz sonuçlar doğurduğu muhakkaktır.

Iskat-ı cenînin bir diğer olumsuz sonucu ise hukuk alanındadır. Öncelikle buna cesaret edenlere şer'i hukuk gereği gurre cezası verilmiştir. Bazen kadınlar bu cezalardan kurtulmak için kocalarıyla işbirliği yaparak olaya kaza süsü vermiştir: Edremit Subaşısı, Kadıköy'de oturan Mehmet Efendi bin Elhac Mustafa ile karısı Safiye bint-i Ali'yi mahkemeye getirerek Mehmet'in karısını şiddetle dövdüğünü ve bu dövme neticesinde onun da çocuğunu düşürdüğünü söyleyip vaziyetin soruşturulmasını istemiştir. Sözalan Mehmet, karısının bir çocuk düşürdüğünü ancak kendisinin onu dövmediğini, Safiye'nin avluda gezerken karnının üzerine düşmesi sonucu düşük yaptığını söylemiştir. Karısının da bunu tasdik etmesi üzerine olayla ilgili delili olup olmadığı sorulan subaşı ispattan aciz olduğunu söylemiştir. Bu defa kadı, Mehmet Efendi'ye karısını dövmediğine dair yemin teklif etmiş, o da yemin etmiştir. Ne yazık ki belgede tam bir açıklık yoktur. Zaten olması da beklenemez. Muhtemelen Safiye kocasının bilgisi dahilinde düşük yapmış ve duyulması üzerine de cezaya çarptırılmamak için böyle bir yola tevessül etmiştir.[52]

Diğer taraftan bu tür olayların karı-koca arasında kalıyor ve duyurulmuyor olması kuvvetle muhtemeldir.

Çocuk düşürmeye yardım eden kişiler de bunun hukukî sonuçlarına katlanmak zorunda kalmıştır. Genellikle bu olaylara karışan tabip, eczacı, ebe gibi kişilerin hapis, para, kürek veya sürgün cezalarına çarptırıldıkları görülmektedir.[53] Suça ortak olan kocalar veya üçüncü şahıslar da cezadan kurtulamamıştır. Makriköy'ün Osmaniye köyünden Abdülvahab Efendi'nin iki aylık hamile olan karısı Saadet Hanım'ın ilaç içerek çocuğunu düşürdüğü, yapılan tahkikat neticesinde anlaşılmıştır. Bunun sonucunda Abdülvahab tutuklanmıştır.[54] Selanik Valisi Ahmet tarafından Dersaadet'e yazılan belgeye göre, Limnili Dimitri Haskarı ile karısı ıskat-ı cenine yardım ettiklerini itiraf etmiştir. Bunun üzerine Rum Patriği, Dimitri'nin Aynaroz'daki Zoğraf Manastırı'na, karısının ise Midilli'deki kadınlara mahsus olan Lemyinos Manastırı'na gönderilmesine karar verilmiştir. Karı-koca ıskat-ı cenin suçundan dolayı sürgün cezasına çarptırılmıştır.[55]

TOPLUMUN ISKAT-I CENİNE BAKIŞI

Her ne kadar kadınların çocuk düşürmesi ferdi veya aile içi bir mesele gibi görünse de konunun toplumsal yönü de bulunmaktadır. Burada akla şöyle bir soru gelmektedir. Osmanlı toplumunun ıskat-ı cenini uygulama konusundaki tavrı ile uygulayanlara karşı bakış açısı nasıldı? Her iki hususu da tam olarak ortaya koymaya yarayacak belgeler, suç genellikle gizlilik içerisinde işlendiğinden maalesef yetersizdir. Bu tür olaylar genelde, subaşının istihbaratı neticesinde veya ıskat-ı cenine yardım eden kişilerin itirafı, kadınların hayatını kaybetmesi, ceninin defni veya kişinin kendi itirafı sonucu ortaya çıkmasıyla belgelere yansımıştır. Bu belgelerin satır aralarından birtakım çıkarımlar yapmak mümkündür.

Osmanlı'da kadınların günah ve kanuna aykırı olduğunu bildikleri halde ıskat-ı cenin yapması bu olayın toplum tarafından benimsendiğini göstermektedir. Hatta kadınların birbirine ilaç tarifleri veya usulleri vermesi de bu görüşü desteklemektedir. Diğer taraftan bunu yapanların kınandığına veya dışlandığına dair bir veri en azından şu an için mevcut değildir. Mesela, fuhuş yapan kadınlara toplum iyi gözle bakmayıp, dedikodu çıktığında bile bu tür kişiler üzerinde bir mahalle baskısı oluşturarak mahalleden ihraç edilmelerini istemesine rağmen, çocuğunu düşüren kadın için böyle bir uygulamaya rastlanmamıştır. Hatta ıskat-ı cenin yapan kadınları aklamak tercih edilmiştir: Edremit'in Çoruk Köyü'nden olup kocasından boşanan Fatma düşük yapmıştır. Subaşı durumu kadıya intikal ettirdiğinde Fatma bunun kasten değil Allah'tan olduğunu ("bi Emrillah-i Teala") söylemiştir. Kadı, Fatma'nın durumunu mahalle halkından soruşturulmasını isteyince, ahali olumlu görüş bildirmiştir. Halbuki belge, ilk bakışta bile Fatma'nın çocuğun doğmasını beklemeden ve iddet müddeti biter bitmez tekrar evlenebilmek için veya çocuksuz olursa daha kolay evlenebileceği düşüncesiyle düşük yaptığını akla getirmektedir.[56]

Belgelere yansıdığı kadarıyla, Osmanlı'da çocuk düşüren kadınların daha çok toplumun alt tabakasına mensup olduğu görülmektedir; ancak bu durum kesinlikle üst sınıf kadınlarının ıskat-ı cenine başvurmadığı anlamına gelmemelidir. Büyük ihtimalle bu kadınlar statü ve ekonomik güçleriyle istenmeyen hamileliklerini sonlandırma sırasında

Ana karnında ölen oğlanı çıkarmak.

Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrahiyetü'l-Hanîye*. Bibliothèque Nationale, Supplément Turc, nr.693, 118b.

kendisine yardım eden kişilerin ağzını kapatarak bu olayları bir şekilde saklamayı başarmıştır.[57]

SONUÇ

Osmanlı'da dinen günah ve kanunen de yasak olmasına rağmen kadınların iskat-ı cenine başvurduğu bir gerçektir. Devlet zaman zaman bazı düzenlemeler ve kanunlarla çocuk düşürme fiiline karşı sistemli bir devlet politikası gütmüştür. Her ne kadar bu konuyla ilgili tedbirler alındıysa da tam olarak bunun önüne geçilememiştir. Iskat-ı cenin sonucunda bazen yaralanma bazen de ölüm gibi sonuçlar doğmasının yanında bu kadınların hemen hemen hepsinin yaşadıklarından psikolojik olarak da etkilendiği muhakkaktır. Kadınların istenmeyen hamileliklerini sonlandırmanın ruhi ve bedeni bedelini tek taraflı ödemek zorunda kalması, bu durumu öğrenilmiş çaresizlik olarak kabul etmeleri konunun en dikkat çekici yanıdır. Diğer taraftan sadece fertlerin değil tüm kadınların bu çaresizliği kabullendiğini söylemek yanlış olmaz.

DİPNOTLAR

1 Ronald C. Jennings, "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Courts of Anatolian Kayseri", *JESHO* 18/1 (1975): 53-114. Bu makalede Jennings, Kayseri kadısının görevleri üzerine yaptığı çalışması esnasında Kayseri kadınlarının nikâh, boşanma, mülkiyet hakları ve miras gibi konularda mahkemeye başvurduklarını tespit etmiştir.

2 Osmanlı kadınları toplumsal hayatta da oldukça faaldir; vakıf dükkânlarını kiraladıkları ve işletikleri görülmektedir. Ayrıca para vakıflarından veya şahıslardan borç para alarak kullanmalarıyla ilgili örneklere rastlanmaktadır. Daha fazla örnek için bkz. Ronald C. Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640", *JESHO* 33 (1990): 271-336. Gerber de Bursa sicillerine dayanarak hazırladığı çalışmasında Bursa kadınlarının da aktif bir şekilde sosyal ve ekonomik hayatın içinde yer aldığı sonucuna varmıştır. Haim Gerber, "Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa'da Kadının Sosyo-Ekonomik Statüsü 1600-1700", çev. Hayri Erten, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1998): 327-343. Bursalı kadınların para vakıflarından kredi alarak küçük çaptaki iktisadi amaçlar için kullandığı görülmektedir. Cafer Çiftçi, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/36, s. 90. 17. yüzyıl'da Balıkesir kadınları alıcıdan ziyade satıcı olarak piyasanın canlanmasını sağlamış ve ekonomik hayata katkıda bulunmuştur. Abdülmecit Mutaf, *XVII. Yüzyıl'da Balıkesir'de Kadınlar*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İzmir 2002, s. 76-80.

3 Emine Dingeç, "Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları" *History Studies* 2/1 (2010); Mustafa Akbel, *Lale Devri'nde Galata Kadınları*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi (Manisa 2015), s. 176-296.

4 Yasemin Keskin, *Lale Devri'nde Kadınlar: Eyüp Örneği*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, doktora tezi (Balıkesir, 2015), s. 93-98.

5 Kadınların mirastan aldığı pay konusunda daha geniş bilgi için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *"Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahat Fıkhiyye" Kamusu*, c. 5 (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985).

6 İbrahim Hata, İslam Hukukunda Çocuk Düşürme, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bursa 2011.

7 Mustafa Öztürk, "Osmanlı Döneminde Iskât-ı Ceninin Yeri ve Hükmü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (1987): 199-208.

8 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Son Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi", *Kebikeç* 13 (2002).

9 Belkıs Konan, "Osmanlı Devleti'nde Çocuk Düşürme Suçu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 57/ 4 (2008): 319-335.

10 Fatma Şimşek, Haldun Eroğlu-Güven Dinç, "Osmanlı İmparatorluğunda Iskat-ı Cenin (Çocuk Düşürme)", *The Journal of International Social Research (Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi)* 2/6 (Kış 2009): 593-609

11 Gülhan Balsoy, "Geç Osmanlı Nüfusve Kadın Bedeni Politikaları", *Toplum ve Bilim* 134 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

12 Cenîn, cenn kökünden türeyen bir kelimedir. Sözlükte cenn "örtmek, örtünmek, gizlenmek", cenin ise "gizli olan şey, anne karnındaki çocuk" anlamına gelmektedir. Mustafa Uzunpostalcı, "Cenîn", *DİA*, c. 7, s. 369. Bilmen ise cenini "henüz doğmamış, anne rahminde bulunan çocuk" şeklinde tarif etmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, c. 3 (İstanbul, 1976), s. 145. Iskat "düşürme, aşağı atma" anlamlarına gelmektedir. Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî* (Dersaadet, 1317), s. 110. Iskat-ı cenin kelimesi ise çocuk düşürme, yok etme, hükümsüz bırakma ve ölünün azapsız kalması için dağınları sadaka anlamlarına gelmektedir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2011), s. 473.

13 Balsoy, agm, s. 13.

14 Dinler genellikle anne karnındaki çocuğun düşürülmesini yasaklamıştır. Mesela, Budizm, Zerdüşlük ve Hinduizmde bu suç yasaklanmış ve bu suçu işleyen kadın Hint toplumunda bulunduğu kastın dışına atılmıştır. Yahudi kutsal kitaplarında evlilik ve çoğalmaya önem verilmesi sebebiyle çok kadınla evlilik, kısır eşin boşanması ve cariyelik meşru sayılmış, bu yüzden çocuk düşürme de yasaklanmıştır. Tevrat'a göre bütün çocukların doğması emredilmiş ve kadının çocuğunu düşürmesini veya tohumu imha etmesini yasaklanmıştır. Kadın çocuğunun ölümüne ve aileden birinin eksilmesine sebebiyet verdiği takdirde cani olarak kabul edilmiştir. Annenin hayatı için tehlike söz konusu olduğunda gebeliğin ilk zamanlarında çocuğun düşürülmesine izin verilmekle birlikte, eğer cenin belli bir şekil almışsa kadının hayatını tehlikeye düşürse bile buna izin verilmemiştir. Hıristiyanlıkta ise çocuk düşürmek büyük günah kabul edilmiştir. Bu dine göre kilise geleneğinde insan hayatının önemi üzerinde durulmuş, başlangıçtan itibaren bütün safhalarında korunması gerektiği vurgulanmıştır. Ömer Faruk Harman, "Çocuk Düşürme", *DİA*, c. 8, s. 363.

15 Orhan Çeker, "İslam Dininde Çocuk Düşürme", *DİA*, c. 8, s. 364; Ömer Düzbakar, "Abortion In The Islamic-Ottoman Legal Systems", *JISHIM* 5 (2006): 30.

16 Balsoy, agm, s. 15.

17 Hata, *age*, s. 72.

18 Muhsin Koçak, "Gurre", *DİA*, c. 14, s. 211.

19 Agm; Colin Imber, Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), s. 249

20 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri*, c. 1 (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), s. 122.

21 Somel, *age*, s. 71.

22 BOA, Cevdet Sıhhiye, 9/437.

23 Öztürk, *age*, s. 203-208. Ancak yazar tarafından yayınlanan fermanın çevirisinde eksiklikler bulunmaktadır. Fermanın tam metin çevirisi için bkz. Somel, *age*, s. 85-88.

24 Selanik Şeriye Sicilli, 235/96.

25 23 Ramazan 1254 tarihli Radovîç Kazası Kadısının cevabı. BOA, Cevdet Adliye, 14/896; 05 Za 1254 tarihli Ürmiye Kazası Kadısının cevabı. BOA, Cevdet Dahiliye, 36/1790.

26 Somel, *age*, s. 78

27 BOA, HR. TO, 432/26.

28 Abdülkadir Gül, "Osmanlı Taşrasında Suç ve Suçlular (1919 Ocak Ayı Erzincan Sancağı Örneği)", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 17/1-2 (Haziran 2013): 11

29 Somel, *age*, s. 74.

30 BOA, Cevdet Adliye, 80/4825.

31 Balıkesir Şer'iye Sicilli, 702/124 a-b.

32 BOA, DH.EUM. THR, 23/60.

33 TFR.1 ED 6/582.

34 Edremit Şer'iye Sicilli, 1218-267/4.

35 Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), s. 607.

36 BOA, DH.EUM. THR, 23/60.

37 Marie Zibold, Bern ve Petersburg Tıp okullarından mezun olduktan sonra 1900 yılında Hamidiye Etfal Hastanesi'nde hekimliğine tayin edilmiştir. İlk önce 3 rütbeden şefkat nişanına daha sonra 2. rütbeden şefkat nişanına layık görülmüştür. Ancak bazı şüpheli ilişkileri ve Osmanlı Devleti'nde yasak olan kürtajı yapmaya devam etmesi üzerine sınır dışı edilmiştir. Nuran Yıldırım, "Dünyada ve Türkiye'de İlk Kadın Hekimler ve Kadınların Hekim Olma Mücadelesi", *Toplumsal Tarih* 147 (Mart 2006):50-57.

38 BOA, BEO. 2420/181483; BOA, BEO, 2416/181137, BOA, İ. HUS. 122/1322; BOA, İ. HUS. 124/1322.

39 Mervat F. Hatem, "19. Yüzyıl Mısır'ında Sağlık Mesleği ve Kadın Bedeninin Denetlenmesi", ed. Madeline C. Zilfi, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), s. 68.

40 Balıkesir Şer'iye Sicili, 702/124 a-b.

41 BOA, ZB, 303/159.

42 BOA, DH. EUM. AYS. 61/27.

43 Mattioli, *Kitabü'n-Nebâtât*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Kısmı, Sıra No:1, Demirbaş No: 05505. (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinde kitabın yazarı Mattioli olarak görünse de *Kitabü'n-Nebâtât*'ı İtalyan hekim ve doğa bilimci Pietro Andrea Gregorio Mattioli (Matthiolus, 12 Mart 1501-1577), *Dioscorides*'in tıbbi bitkilerin kullanışını anlattığı *ünlü eseri Materia Medica*'yı *şerh ederek* 1543 yılında yayınlamıştır. Mattioli'nin şerh edip yayınladığı *Materia Medica* eseri, 1777 yılında Belgrad'da Osmanlı Devleti Tercümanı Osman tarafından *Kitabü'n-Nebâtât* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Eserin baş kısmında verilen bilgiden de Osman bin Abdurrahman tarafından tercüme edildiği anlaşılmaktadır. *Age*, varak 2 a -2 b.

44 Mattioli, varak 44-b.

45 Mattioli, varak 43-b.

46 Mattioli, varak 43-b.

47 Somel, *age*, s. 71.

48 Bugün bile internettenbu konuyla ilgili sorgulama yapıldığında pek çok tarif ve yöntem çıkmaktadır.

49 Murat Bardakçı, "Kürtaj Yasaklanırsa Kaz Tüyü Aramayın! Ayı Ödü Sürünmek Hamileliği Önlermiş", Köşe Yazısı Oku, 03.06.2012, (Çevrimiçi) http://koseyazisioku.com/haberturk/murat-bardakci/03-06-2012/kurtaj-yasaklanirsa-kaz-tuyu-aramayin-ayi-odu-surunmek-hamileligi-onlermis. Erişim 10 Şubat 2016.

50 Karabaş otunun hamile olan kişiler tarafından kullanılmasının zararlı olduğu konusunda bkz. "Karabaş Otunun Zararları", Karabaş Otu, 06.08.2014, (Çevrimiçi) http://www.karabasotu.gen.tr/karabas-otu-zararlari.html.-karabaş-otu-zararları, Erişim 10 Şubat 2016.

51 BOA, ZB, 303/159.

52 Edremit Şer'iye Sicilli, 1220-3/2.

53 Şimşek vd., *age*, s. 603.

54 BOA, DH. EUM. AYS, 61/27.

55 BOA, A. MKT. UM, 242/19.

56 Edremit Şer'iye Sicilli, 1218-267/4.

57 Balsoy, agm, s. 14.

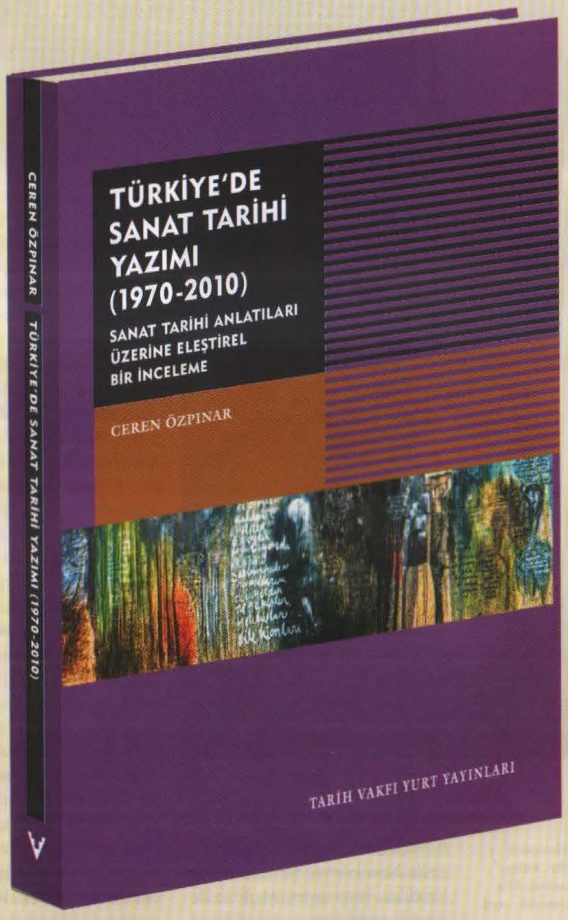
TÜRKİYE'DE SANAT TARİHİ YAZIMI (1970-2010)

SANAT TARİHİ ANLATILARI ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR İNCELEME

Türkiye'de sanat tarihi yazımı Cumhuriyet'in modern ulus-devlet anlayışıyla şekillenir. Ulusal kimlik olarak kabul edilen Türklük, sanat tarihini milliyetçilik ideolojisi çerçevesinde kurar. Batılılaşma politikaları nedeniyle de Avrupa-merkezci ve Batıcı bir bakış açısı sanat tarihi yazımında etkili olur. Ancak, 1970'lerden itibaren tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sanat tarihi yazımı dönüşmeye başlar.

Ceren Özpınar, Türkiye'de Sanat Tarihi Yazımı'nda hem bu dönüşümü kayıt altına alıyor hem tartışmaya açıyor: Sanat tarihinin sanat yapıtlarını, öznellikleri veya kimlikleri temsil etme biçimi bize ne söyler? Sanatsal geçmişin zamansal olarak farklı dönemlere ayrılması ne ifade ediyor? Sanat tarihinin farklı biçimlerde kurgulanmasının anlamı nedir?

Özpınar, Türkiye'de Sanat Tarihi Yazımı'nda bu sorulara yanıt arıyor. Sanat tarihi ve siyaset bilimi gibi disiplinlerin, feminizm ve postkolonyalizm gibi kuramların ışığında, sanat tarihi metinlerini söylem, zamansallık, tarihsel anlatı modelleri, ulusal ve etnik kimlik, toplumsal cinsiyet, dil ve terminoloji gibi farklı bağlamlarda inceliyor.

Online Satış: www.tarihvakfi.com

Vakıf Merkezi
Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

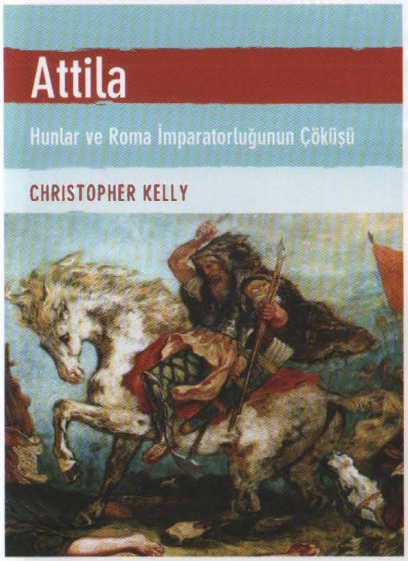
Ankara İrtibat Bürosu
Selanik Caddesi Tankut İş Merkezi
No 82/30 06420 Kızılay Ankara
T (0312) 424 05 10 / 424 00 50

TARİH VAKFI

ATTİLA NEDEN "BARBARDI"?

CEREN PİLEVNELİ

Christopher Kelly'nin Attila The Hun: Barbarian Terror and the Fall of the Roman Empire *adlı eseri Geç Antikçağ literatürüne önemli bir katkı sundu. 5. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun merkezleri olan Ravenna ve Konstantinopolis'te olup bitenler anlatılırken yeterince dikkat edilmeyen Attila'nın ve Hunların hikâyesini tarihsel süreçte daha anlaşılabilir bir bağlama yerleştiren eser,* Attila: Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü *adıyla Turhan Kaçar tarafından Türkçeye çevrildi.*

Christopher Kelly, *Attila*, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2016.

Roma uygarlığının uzun seyri içerisinde başa çıkmak zorunda olduğu Hannibal, Mithridates, Alaric ve Attila gibi generaller ve dönemlerinin karmaşık ilişkiler ağı, tarihçilerin her zaman ilgisini çekmiştir. Bunlar arasında bilhassa Ortaçağ Batı dünyasının tarihinde ve mitolojisinde derin iz bırakan bir şahsiyet olan Attila, Türklerin milli bilinci ve tarihi içerisinde de saygın bir yere sahiptir. Attila ve Hunlar 5. yüzyıl ortalarında hem Doğu hem de Batı Roma'nın dış politikası üzerinde etkili oldu; Batı Roma'nın yıkılışında önemli rol oynadıkları gibi, Avrupa'nın demografik yapısında da ciddi değişikliklere yol açtılar. Ancak Hunlar geride yazılı hiçbir şey bırakmadıkları için bizi, Romalı tarihçilerin eserlerinde "barbar" olarak adlandırdıkları tüm kavimlere karşı takındıkları o bilindik tavırla baş başa bıraktılar. Düzen anlayışının hâkim olduğu kent kültürü içerisinde yetişen Romalı entelektüellere göre, tamamıyla kuralsız olan göçebe hayat tarzı, kendi dünyalarının tam karşısında yer alıyordu. Üstelik göçebe Hunların bir kusuru daha vardı: Roma'nın kuzey sınırlarındaki dengeyi bozmuş olmaları.

Eserinde Hunların Roma sınırına sürdüğü Gotlardan aldığı duyumları aktaran Ammianus Marcellinus, Attila'dan önceki Hunları "barbarların en vahşisi; çabuk karar değiştiren ve güvenilmez, altın düşkünü ve sadece şeklen insana benzetilebilecek olan bir kavim" olarak niteledi ve bu bakış açısı sadece Romalıların değil haleflerinin de Hunlara dair algısına damga vurdu. MS 6. yüzyılda yaşayan ve *Getica*'yı yazan Iordanes ve geçtiğimiz yüzyılın ortalarında *A History of Attila and the Huns* adlı eserini yayımlayan Edward A. Thompson, bu algıya sadece iki örnektir. Nitekim Thompson çok daha detaylı ve dengeli bir Attila ve Hun tasviri sunan Priscus'u değil büyük oranda Ammianus Marcellinus'u izlemiştir.

Son yıllarda ise durum değişmeye başladı. Antikçağ kaynaklarının yorumlanmasının yanı sıra arkeolojik verilerin analiz edilmesi, Attila ve Hunların Romalılar tarafından anlatılan tek taraflı hikâyesinin dengelenmesini ve yeni teorilerin üretilmesini sağladı. Christopher Kelly'nin 2008'de yayımladığı *Attila The Hun: Barbarian Terror and the Fall of the Roman Empire* adlı eseri tam da bu anlamda oldukça önemli bir katkıdır.

Christopher Kelly'nin Priscus'un günümüze ulaşan fragmanlarından kurguladığı anlatının merkezinde, tarihte adı "yıkım"la eş anlamlı hale gelen Attila'nın Roma İmparatorluğu'na verdiği zarardan ziyade, onun Büyük Macar Ovası'nda Hunlar için kurduğu imparatorluk yer almaktadır. Kelly bu noktada, askeri faaliyetleriyle ön plana çıkan Attila'ya değil, daha çok Roma İmparatorluğu'nun zayıflıklarından yararlanmayı çok iyi bilen, zeki ve becerikli bir diplomat olan Attila'ya odaklanmaktadır. Bu gerçeği anlayabilmek için biraz daha geriye, Roma İmparatorluğu'nun 4. yüzyılda karşılaştığı askeri ve stratejik açmazlara dönmemiz gerekiyor; çünkü 5. yüzyılda Roma'nın içine düşmüş olduğu durumun Hunların

Roma sınırlarında görünmeye başladığı ilk dönemlerle yakından bağlantılı olduğu açıktır. Hunların sürüklediği Roma'nın kuzey komşuları 378 Edirne Savaşı'nda Roma ordusunun büyük kısmını yok etmiş ve hatta imparatorun savaş alanında öldürülmesiyle ciddi bir krize yol açmıştı. Edirne Savaşı, Roma için bir dönüm noktasıydı; bu tarihten sonra çeşitli "barbar" kabileler Roma sınırları içerisine aktı ve imparatorluk topraklarını parsel parsel böldü, en sonunda da Batı İmparatorluğu tasfiye edildi. Bütün bunların gerisinde Hunlar vardı.

Aslında kimdi Hunlar? Bu konuya dair araştırmaların çoğunda, Moğolistan bağlantılı bir kavim oldukları öne sürülür. Kelly ise kitabının ilk bölümünde bu tezin karşısına, Hunların Avrupa'ya doğru ilerlemelerinden önce Kazakistan'da yerleşik bir kavim oldukları tezini yerleştiriyor. Yazarın arkeolojik verilerden verdiği örnekler ve bunlara ilişkin yorumları da bunu oldukça güçlü bir tez haline getiriyor. Kelly'ye göre, Kazakistan'dan başlayan ve Büyük Macaristan Ovası'nda sonlanan yolculukları sırasında, karşılarına çıkan diğer kavimlerle savaşan ve onları hâkimiyetleri altına alan Hunların yaşam şartları, coğrafyaya bağlı olarak ve fethedilen toplumların kültürleriyle yaşanan etkileşim sonucu birtakım değişikliklere uğramıştı; artık üretici bir yerleşik topluma ve vergilere dayalı bir organizasyona dönüşmüşlerdi ve sadece yağmayla beslenmeleri mümkün değildi.

Hunlar sadece kuzeyde yaşayan bir kavim değil, aynı zamanda Batı Roma İmparatorluğu'yla yakın ilişki içerisinde olan bir toplumdu. İmparator Honorius'un ölümünün ardından taht gasıbını destekleyen General Aetius'un Hunlarla yaptığı işbirliği, imparatorluğu bir taht krizinin eşiğinden döndürdü. Doğu ise bu dönemde bizzat Hun devletinin tehdidiyle karşı karşıyaydı. İmparator II. Theodosius'un, Hıristiyanlara zulmettiği gerekçesiyle Sasani İmparatorluğu'na açtığı savaş sırasında Hunların Trakya'ya doğru harekete geçerek Konstantinopolis için bir tehdit oluşturması Romalıları Sasaniler ile barış yapmaya zorladı. Hunların Konstantinopolis'e yürüdüğü sırada liderleri Rua'nın aniden ölmesi Doğu Roma İmparatorluğu'nu bir felaketten kurtarırken, Attila'nın yükselişini ve daha zorlu bir düşmanı da beraberinde getirmiş oldu.

Papa Büyük Leo ile Attila'nın karşılanmasını gösteren Raphael imzalı fresk, 1514.

Attila'nın Hunların başına geçmeden önceki hayatına ilişkin hiçbir bilgimiz yok, ancak Kelly'e göre, Ammianus Marcellinus'un satırlarında bahsedilen Hun toplumunda doğmamış olduğunu söylemek mümkündür. Attila Hunların yönetici sınıfına mensup bir aileden geliyordu. Babası, Hunların liderleri Oktar ile Rua'nın kardeşi Mundiuch'tu ve amcalarının ölümünün ardından Attila, ağabeyi Bleda ile birlikte Hun yönetimini devraldı. 445'te ise Bleda'yı öldürerek Hun devletine tek başına hâkim oldu. Attila hakkında elimizdeki en önemli birinci el kaynak, yakın arkadaşı imparatorluk elçisi Maximinus'a eşlik eden Priscus'un gözlemleridir. Priscus'un ince diplomasiye vâkıf bir Attila portresi çizmesinin merkezinde, II. Theodosius ve başmabeyinci Chrysaphius'un planladıkları suikastı Hun hükümdarının titizlikle deşifre etmesi ve kendi lehine bir fırsata çevirmeyi başarmış olması vardır. Ayrıca Priscus'a göre "Attila mücevher takmıyordu. Bizim için müsrifçe hazırlanmış yemekler altın ve gümüş tabaklarda ikram ediliyorken Attila için tahta bir tabakta sunulan etten başka bir yiyecek yoktu. Ziyafettekilere altın ve gümüş kadehler verildiği halde Attila'nınki ahşaptı." Bu gözlemler Ammianus'un barbar tasvirinin tam karşısındadır.

Sonuç olarak, Kelly, başlıktaki soruya kitabın bütünü içerisinde cevap vermektedir. Siyasetçi olarak Attila'yı ve Theodosius'u karşılaştıran Kelly, Hun hükümdarının klasik barbar tiplemesinin çok dışında, ince siyasi diplomasiye bihakkın vâkıf ve çağdaşı Roma imparatorlarından ve bürokratlarından daha zeki olduğu sonucuna varmaktadır. Dolayısıyla Attila'yı ve Hunları "barbar" yapan, gerçekten barbar olmaları değil, çağdaşı Romalı liderlere nazaran yaşadıkları dünyayı daha derinden etkileyebilme kapasiteleridir.

Bu kitabın Türkçedeki ilk baskısı 2011 yılında yapıldığı zaman bir dizi görsel içermekteydi, ancak birkaç ay önce yayımlanan son baskısı muhtemelen yayınevinin tercihiyle okura resimsiz olarak sunulmuştur. Son olarak kitap sadece ortalama tarih meraklısı okura değil, ekinde yer alan ayrıntılı "ileri okuma" önerileri ve konunun temel kaynakları hakkındaki ansiklopedik bilgilerle profesyonel okuyuculara da hitap etmektedir.

CEREN PİLEVNELİ
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
DOKTORA ÖĞRENCİSİ

CHP'NİN SİYASAL NİTELİKTEKİ KONGRELERE TEMSİLCİYLE KATILIM TERCİHİ: İŞÇİ SINIFI HAMBURG KONGRESİ ÖRNEĞİ (1936)

MURAT TURAN

CHP yönetimi 1930'lu yıllarda Avrupa'da düzenlenen uluslararası kongrelerin bazılarına temsilci göndererek katılım sağladı: bunlardan biri de Hamburg'da düzenlenen İş ve Neşe Dünya Kongresi'ydi. Kongreyi düzenleyen Alman İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı, Alman Nasyonal-Sosyalist İşçi Partisi'nin 1933'te iktidara gelmesiyle birlikte toplumsal hayata yönelik çalışmalar yürütmek üzere kurulmuştu. Amacı, bütün işçi örgütlerini ve sermaye gruplarını tek bir merkezden idare edebilmekti.

Almanya'da düzenlenen İş ve Neşe Kongresi'ne CHP adına katılan Gaziantep Milletvekili Ali Hikmet Ayerdem.

1918-1939 döneminde Avrupa'da siyasal niteliğe sahip birçok kongre düzenlendi.[1] CHP yönetiminin bu kongrelerin büyük kısmına "müşahit sıfatıyla iştirak ettiği" görülüyordu. Parti yönetimi düzenlenen uluslararası kongrelere davet edilmesine rağmen, bu davetlere genellikle olumsuz yanıtlar vermişti. Kongrelere katılmama gerekçesi olarak öne sürülen sebepler ise şunlardı: Yakında yapılması planlanan seçimlerin yarattığı iş yoğunluğu; parti kongrelerinin hazırlıkları; birtakım çalışmaların fazlalığı; maddi imkânların yetersizliği.

Türkiye'de Tek Parti yönetiminin olduğu yıllar, aynı zamanda tüm dünyada otoriter ve totaliter rejimlerin yükselişe geçtiği dönemdir.[2] Parlamenter yönetimlerden ikisi 1920'li yıllarda, altısı 1920'den sonra, dokuzu da 1930'dan sonra ortadan kalktı. 1920'lerde otuz beşten fazla seçilmiş yönetim sistemi varken, bu sayı 1938'de on yediye kadar düştü. 1944'e gelindiğinde altmış dört devletten sadece on ikisi parlamenter sistemle yönetiliyordu.[3] Dönemin egemen ideolojileri olan faşizm, nasyonal sosyalizm ve komünizm zamanla iktidar partilerinin yönetim tarzını da belirledi. Bu ideolojilerin uygulandığı yönetim sistemleri, süreç içerisinde askeri teşkilatlara dönüştü. Özellikle de Almanya ve İtalya'da etkili olan totalitarizm, sadece kıta Avrupa'sında değil kıta dışında da tedirginlik yarattı. Böylece uluslararası siyasetin özellikleri değişti ve farklı ülkelerdeki siyasi kuruluşların yakınlaşmasını sağlayacak şartlar zorlaştı.

Avrupa siyasetinde bunlar yaşanırken, Türkiye modernleşmek için Batılı devletlerin birikimlerinden faydalanmak isteyen bir ülke konumundaydı. Ancak görüldüğü üzere, Batı dünyası hızla askeri rejimlere doğru yöneliyordu. CHP yönetimi Avrupa'ya yönelik siyasetinde daha dikkatli hareket etmek zorunda kalmıştı. Genel Sekreter Şükrü Kaya, CHP'nin bu yaklaşımını, "Partilerin dahili tezahürlerine iştirak etmemeği prensip itibarile kabul etmiş bulunuyoruz" şeklinde açıklıyordu.[4]

CHP Genel Sekreterliği, 1923-1950 aralığında Türkiye'nin tanıtılması noktasında belirleyici bir pozisyon üstlendi. Avrupa Parlamentolar Birliği ve Milletler Cemiyeti'nde Türkiye'yi temsil edecek kişilerin belirlenmesinde etkili oldu.[5] Bu iki teşkilatın toplantılarına katılan isimlerin hazırladığı raporlar doğrudan CHP Genel Sekreterliği'ne sunulmuştu. Diğer taraftan bu yıllarda düzenlenen uluslararası kongrelerde Türkiye'nin temsil edilmesi konusunda oldukça seçici davranıldığı söylenebilir. Örneğin yurtdışında yayımlanan bir gazetede, Avrupa'da düzenlenen İslam Kongresi'ne Türkiye'nin de katıldığı yönünde bir habere yer verilmiş olması bile CHP Genel Sekreteri Recep Peker tarafından ağır

sözlerle eleştirilmişti. Peker'in söz konusu gazete haberi hakkında Bern Elçisi Cemal Hüsnü'ye gönderdiği 21 Aralık 1935 tarihli yazı şöyleydi:

> Geçenlerde (Cenevre) toplanan İslam Kongresi bizi esas bakımından hiç ilgilendirmemekle beraber bu kongrede Türkiyenin de mürahhaslarının mevcut bulunduğu yazılmakta olduğundan, aslı olmayan bu haberi doğru ise yalanlanmasını tabii görürüz. Böyle küstahlar varsa bizi de aydınlatmanızı dilerim.[6]

CHP yönetiminin sadece temsilci göndererek katıldığı siyasal nitelikli birçok kongre vardır.[7] Fransız Radikal-Sosyalist Partisi'nin liderliğini yaptığı Demokratik Partiler Birliği'nin düzenlemiş olduğu kongreler bunlar arasındaydı.[8] Avrupa'daki radikal, sosyalist ve demokrat partilerin 1924'te bir araya gelerek kurduğu birlik ile CHP yönetimi arasında geçen yazışmalar vardır.[9] Birliğin Avrupa şehirlerinde düzenlediği kongreler parti yönetimi tarafından yakından takip edilmişti.[10] Birlik ile parti yönetimi arasındaki yakınlığın ne zaman başladığı konusu ise 1920'lerin CHF Kâtib-i Umumisi Saffet (Arıkan) Bey tarafından açıklanmıştı. 1927 yılında düzenlenen CHF kurultayında söz alan Saffet Bey şunları ifade etmişti:

> Ruznamemizdeki radikal ve mümasili demokratik partilerin beynelmilel itilafı hakkında müsaadenizle bazı maruzatta bulunacağım: 1926 senesi yazında Fransız mebuslarından ve Radikal Partisinden Mösyö Pol Bastid bera-yı ziyaret Ankara'ya gelmişti. Bu zat muhtelif vesilelerle bizimle temas ve fırkamızın esasatı hakkında epeyce tenevvür etti ve malûmat aldı. Fransa'ya gittikten sonra bize davet vuku buldu ve davette deniyor ki; sizin programınız radikal fırkaları programının tamamen aynıdır. Biz beynelmilel bir itilâf yaptık, sizin de buna iltihakınızı rica ederiz. Biz kendilerine verdiğimiz cevapta bu hususta karar vermek Büyük Kongrenin hakkıdır, biz şimdiden bir şey diyemeyiz dedik.. Mahaza kendilerinin davetlerini memnuniyetle ve hüsn-ü nazarla telâkki ettiğimizi de ilâve ettik. Bilâhare bize matbu sureti elimizde olan nizamnameyi gönderdiler ve bizi kongrelerine davet ettiler. Davette asıl olan iltihak kararıyla oraya gitmekti. Halbuki biz yine oraya nokta-i nazarımızı teyiden bildirmiştik. Çünkü henüz Büyük Kongre toplanmamıştı. Müşahit sıfatıyla iştirak edip edemeyeceğimizi bildirdik, kabul ettiler, biz de gittik."

İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı. Alman işçisinin mesai dışındaki faaliyetlerini düzenleyen bir kuruluştu. 1938 tarihli bu propaganda afişinde görüldüğü üzere faaliyetlerden birisi de denizle ilgili gezilerdi.

CHP yönetimi, Demokratik Partiler Birliği'ne üye olmamasına rağmen bazı kongrelere temsilci göndererek buradaki çalışmaları yakından izledi. Parti yönetimi 1926'da Karlsruhe, 1928'de Londra, 1929'da Stockholm, 1931'de Atina, 1933'te Sofya, 1934'te Kopenhag, 1935'te Londra, 1936'da Paris, 1937'de Lüksemburg ve 1938'de Evian kongrelerine davet edilmişti. Bunlardan sadece Karlsruhe, Atina ve Sofya'da düzenlenen kongrelere temsilci gönderilip katılım sağlanmıştı.[12]

CHP yönetiminin temsilci göndererek katıldığı uluslararası kongrelerden bir diğeri, bu makalenin konusu olan İş ve Neşe Dünya Kongresi'dir. Kongreyi düzenleyen Alman İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı, İtalyan Dopolavoro teşkilatından esinlenerek oluşturulmuş bir kuruluştu.[13] İtalyan hükümeti, 1930'ların başında "Carta

İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı'na esin kaynağı olan İtalyan Dopolavoro'ya ait bir afiş.

del Lavoro" adı verilen bir talimatname yayınlayarak, İtalyan işçi sınıfının yapısını yeniden şekillendirmişti. İşçi sınıfı ile sermaye grubunun ilişkisini içeren bu talimatnamenin yayınlanmasının ardından, Dopolavoro teşkilatına işverenlerin desteği daha da artmıştı.[14] Dopolavoro kurulduğu yıldan kadar çalışmalar özel kulüpler veya dinsel cemaatler tarafından yapılmaktaydı. Projenin hayata geçirilmesiyle birlikte bu alandaki faaliyetler bizzat İtalyan hükümetinin kontrolünde ve tek bir merkezden yönetilmeye başlandı.[15]

İşçi sınıfına yönelik sistematik müdahaleler Almanya örneğinde de görülmektedir. Alman Nasyonal-Sosyalist İşçi Partisi'nin 1933'te iktidara gelmesiyle birlikte, "sağlıklı komünal yaşam" adı altında toplumsal hayata yönelik çalışmaları olan yeni teşkilatlar kurulmuştu. Bunlardan biri de İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı'ydı.[16]

İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı'nın kuruluş amacı, bütün işçi örgütlerini ve sermaye gruplarını tıpkı İtalya örneğinde olduğu gibi tek bir merkezden idare edebilmekti. Teşkilatın lideri Dr. Ley'in (Lay) "Çalışma temposunu daha da hızlandırmak zorundayız" demesinin sebebi buydu.[17] Nazi yönetiminin Alman işçi sınıfına yönelik müdahalesini onaylayan sermaye grupları, aynı zamanda İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı'nı destekledi. Zaman içerisinde işçilerin yoğun olarak çalıştığı fabrikalara bazı konforlar sağlandı; örneğin duşlar ve havalandırma sistemleri yerleştirildi, işçiler için eğlence alanları ve tatillerini geçirebilecekleri oteller inşa edildi. Birçok Alman işçisi hayatında ilk defa ücretli yıllık izin kullanabildi. Nazi yönetimine göre bu "değerli Alman işçisi" yakın zamanda kendi Volkswagen arabasına binip, işgal edilen topraklara seyahat edebilecekti.

Teşkilatın 1944'te düzenlediği bir gösteriye ait program afişi.

Aslında söz konusu çalışmaların gerçek amacı, Alman işçisini Marksist/komünist ideolojinin etkisinden koruyabilmekti. Nazi yönetiminin en fazla ilgilendiği toplumsal tabakanın işçi sınıfı olmasının sebebi de buydu.[18] İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı'nın kuruluşunu bu açıdan değerlendirmekte fayda vardır.

Nazilerin yönetime geldiği 1933'ten, II. Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 tarihine kadar Alman işçisinin çalışma koşulları ağırdı. Savaş ekonomisiyle yönetilen ülkede işçilerin iş yoğunluğu elbette ki çok fazlaydı.[19] İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı böyle bir ortamda işçilerin toplu halde spor, oyun, tiyatro, sinema ve seyahat gibi faaliyetlerle uğraşmasını, yani motivasyonunun yükseltilmesini hedeflemekteydi. Teşkilat kendi kuruluş amacını şöyle açıklıyordu:

> Muhtelif halk sınıfları karşısında sosyal bir fonksiyon yani en mütevazı tabakayı daha yüksek maddî, moral ve entelektüel bir seviyeye yükseltme vasıtası olarak tetkiki.
> Sulh çerçevesi içinde çalışarak saadete ermek isteyen milletler arasında bir yakınlaşma vasıtası olarak tetkiki (fikir ve sanat hareketleri mübadelesi, seyahatler ve gezintiler).[20]

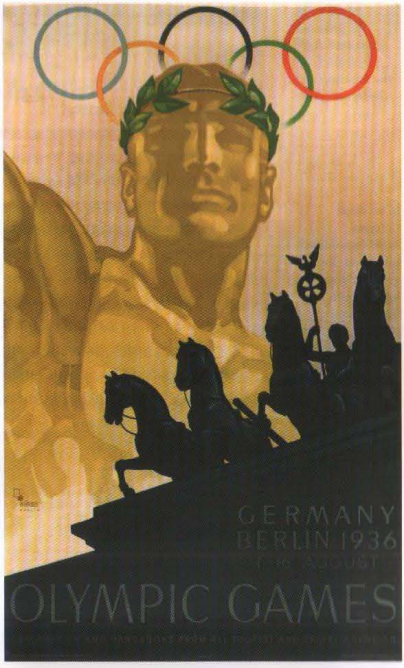
ALİ HİKMET AYERDEM'İN DEĞERLENDİRMELERİ

Bu yıllarda düzenlenen 1936 Uluslararası Berlin Yaz Olimpiyatları'na Türkiye de katıldı.[21] Türkiye'yi burada temsil eden isim ise dönemin Spor Kurumu başkanı ve aynı zamanda CHP Gaziantep milletvekili olan Ali Hikmet Ayerdem'di.[22] Almanya'da bulunduğu esnada İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı'nın Hamburg'da düzenlediği İş ve Neşe Dünya Kongresi'ne katılan Ayerdem, kongredeki izlenimlerini bir rapor halinde parti üst yönetimine de sunmuştu. Söz konusu rapor Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki CHP Katalogları içerisinde yer almaktadır. Ayerdem, raporunun giriş kısmında, Almanya'dakine benzer bir teşkilatın Türkiye'de de kurulabileceğini ifade etmekteydi:

> Alamanyada amele işleri ve alel umum iş mesaili ayrı bir teşkilat halinde idare olunmaktadır. Bu teşkilatın başında bir (lider) bulunmaktadır. Buna (iş cebhesi lideri) denilmektedir. Halen iş cebhesi lideri Doktor Lay ismînde bir zattır. Bu zat, amele işlerini o kadar güzel tanzim etmiş ve öyle teşkilata bağlamışdırki bu gün Alamanyada bütün amele halinden memnun ve hükümete merbuttur. Bu teşkilatın mühim bir kısmı da (K.D.F) remizile yadedilen (Neş'eden Kuvvet- Kraft

durch freyde- La force par la joie) teşkilatıdır. Bu teşkilat sayesinde bütün amele her hususta tahsisen gezip eğlenmek hususundan büyük kolaylıklara mazhar edilmektedir. Amelenin (Neş'eden Kuvvet) bulması her şeyde nazarı itibara alınmıştır. Bu babda esaslı tetkikat yaptırılarak memleketimizde de buna benzer teşkilat yapılması çok şayanı temennidir. Alamanyada (fikir amelesi, fiil amelesi) olarak memur ve müstahdem heman bütün Alamanlar bu teşkilattan istifade ettirilmektedirler. Bu teşkilata çok ufak bir aylık taahhüt eylemekle intisap olunur. Fakat bu sayede edinilecek istifade çok büyüktür. Teşkilata dahil olmuş her Alaman en ucuz bir ücret ve en büyük kolaylıklarla neş'e temin eden her şeyden istifade hakkını haiz olurlar. Bunlar bulundukları memleketlerdeki sinema, tiyatro vesaire gibi bütün eğlence mahallerine çok küçük bir bedel mukabilinde gidebiliyorlar. Bunun için her mahalde teşkilat, aylık gazete ve buroşürler neşir ederek nerelerde ne gibi eğlenceler bulunduğunu her ay ve her hafta ilan ediyor ve her tarafda o mahalle mahsus dürlü dürlü seyahatler tertip olunarak bunlarda bu aylık gazetelerde ilan edilmekde bulunuyor...

Alamanyada bu (Neş'eden Kuvved) ana teşkilatına merbut olarak bir de (İşi Güzelleştirmek) fer'i teşkilatı mevcut bulunmaktadır. Bu teşkilatda her iş yerinin tanzimi ve güzelleştirilmesi için (Neş'eden Kuvved) esas teşkilatı her iş müessesine yine işçiler arasından ehliyetli ve şayanı itimad birer mümessil tayin etmekde ve bu mümessil hem amele ile patronlar arasındaki münasebatın hüsnü ceryanını murakabe etmekde ve hem de her iş yerinin tanzimi ve seve seve çalışabilecek bir hale getirilmesini lazım gelenlere irad ve ihtar ederek yaptırmaktır. Binaenaleyh ben gerek (Neş'eden Kuvved) teşkilatının ve gerekse buna müteferri bulunan bu (İşi Güzelleştirme) teşkilatının mahiyetleri hakkında sureti mahsusada tetkikat yaptırılarak kabil bulunduğu takdirde memleketimizde de bunlardan istifade edilmesi muvafık olacağı kanaatını hasıl etmiş bulunmaktayım.[23]

1936 Uluslararası Berlin Yaz Olimpiyatları'na ait tanıtım afişi.

Ayerdem'e göre İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı işçi sınıfının haklarından söz ederek bir anlamda komünizm ideolojisinin işçiler üzerindeki etkisini önlemeye çalışıyordu:

1936 Berlin Yaz Olimpiyatları uluslararası bir organizasyon olarak düzenlenmişti. Ancak Alman hükümeti bu nitelikten faydalanmasını iyi bilmiş ve organizasyonu Nasyonal-Sosyalistler'in gövde gösterisine çevirmeyi başarmıştı.

"Alamanların, Hamburg kongresinde Türkiyeye karşı gösterdikleri samimi temayülat çok göze çarpacak derecede idi. O derecedeki bunun diğer milletlere karşı mahsus yapılmakda olduğu bile anlaşılıyor gibi idi..."

Öyle hukûm olunabilirki Alamanlar, Hamburg kongurasını işte bu teşkilatlarının semeresini cihana göstermek ve amele işleri cerayanlarının kominstlik vesaire gibi değil bütün dünyada hep bu gibi esaslara bağlamak suretile yapılmasının daha muvafık olacağı hakkında propaganda yapmış olmak için akdeylemiş bulunmaktadırlar. Ve bunda filhakika muvaffak da sayılabilirler. Bunların yaptıkları davetlerde her milletin ameleyi boş zamanlarında ne gibi şeylerle uğraştırıp, eğlendirmekde olduğunu göstermesi talep olunmuş ve buna göre heyetler getirmeleri de ilan ve tavsiye olunmuştur. Filhakika bütün milletlerde insanlar boş zamanlarında kadın ve erkek münferid el işleri veya eldestgâhları işlerile yine faideli bir suretde meşgul olmakda veyahut da sporlarla veya milli oyun ve eğlencelerle vakit geçirip eğlenmektedirler. Bunlar tabii her milletde başka dürlü olduğundan bütün bunları bir arada görmek ve tetkik eylemek fırsatı bulunmamakda, ayrı bir istifade temin eyliyeceği muhakkak bulunmakda idi. İşte Alamanların bu şumullu davetleri üzerine her millet, Hamburga yalnız birer delege memur göndermekle iktifa etmiyerek milli oyunlarını ve kendilerine mahsus el işlerini ve milli kıyafetlerini gösterebilecek festival heyetleri göndermeği dahi ihmal etmemişler ve bizden mada her millet filhakika oraya bu yolda sureti mahsusada tertip olunmuş heyetlerle iştirak eylemişlerdir. Binaenaleyh bizim dahi bundan sonra iştirak edeceğimiz bu gibi kongrelere hep bu tarzda heyetler halinde iştirak eylemekliğimiz elzem görülmekde bulunmuştur.[24]

İşve Neşe Çalışma Teşkilatı, Alman ailesinin doğa gezileri yapması konusunda birtakım programlar düzenlemekteydi. Söz konusu faaliyetlere ait bir tanıtım afişi.

Ayerdem, bundan sonra düzenlenecek uluslararası işçi sınıfı kongrelerine Türkiye'nin de katılması gerektiğini düşünüyordu. Ayrıca, Türk işçisinin boş vaktini nasıl geçirdiğini göstermesi açısından kongrelerde Türk milli oyunlarına yer verilmesini de önermekteydi:

> Bizim her dürlü zeybek oyunlarımız (Bilhassa Balıkesirin Pamukcu zeybeklerinin beraber yapılan bengi oyunları) ve laz, çerkez ve Erzurum milli oyunlarımız ve yine milli olarak kalkan ve cirid oyunlarımızı gösterecek heyetlerle alaturka saz heyeti, mehterhane takımı gibi şeyler bu meyena alınabilecek milli oyun ve eğlencelerimizdendir. Milli

el işlerimizden olan Kütahyanın yazılı ve çiçekli çini tabakları ve Eskişehir taşı malumatı vesaire gibi şeylerle geçende küçük senayi sergisinde teşhir edilen birçok milli malumatımızda bu vesile ile buralara gönderilip teşhir olunabilecek şeylerdendir. Ve sonra bazı milli mahsulatımızın teşhiri suretile bilvesile propagandalar yapılması da bu arada nazarı dikkate alınabilecek hususatdandır. Binaenaleyh bundan sonraki kongrelerimiz her halde Türkiyenin daha calibi dikkat bir mevcudiyet göstermesi bilvücuh şayanı temennidir.[5]

Raporda değinilen diğer bir konu da Türkiye'nin 1936 Hamburg Kongresi'ndeki konumuydu. Ayerdem'e göre İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı söz konusu kongrede Türkiye ile yakından ilgilenmişti:

> Alamanların, Hamburg kongresinde Türkiyeye karşı gösterdikleri samimi temayülat çok göze çarpacak derecede idi. O derecedeki bunun diğer milletlere karşı mahsus yapılmakda olduğu bile anlaşılıyor gibi idi. Bu en ziyade Hamburg-Bremen devlet motorlu vesait yolunun açılış merasiminde göze çarpmıştır. Bu yolun açılışında bulunmağa beni bizzat Doktor Lay davet etmiş ve (sizin bu yolu görmeğe gelmenizi çok isterim) demiştir. Bittabi bulundum. Açılış resminden sonra, bir amele kıtası kampında heyete yemek verilmiştir. Bu sofraya otururken Doktor Lay beni arayıp bularak sofraya beraber götürmüş ve sol yanına oturtmuştur. Sağ yanında da Norveç delegesi bir madam bulunmakda idi. Sofrada bulundukça Doktor Lay daha ziyade heman benimle meşgul olmakda bulunuyordu. Yemek nihayetinde çok mühim ve heyecanlı bir nutuk irad eyledi. Bu nutku söylemek üzere kalkdığı zaman dahi şayanı dikkat ifadelerle tahsisen benden ve Türkiyeden bahis eylemeği luzumlu gördü. Ve ezcümle söze başlarken (Madamlar, exselanslar [Bilhassa bana bakarak] ve aziz misafirlerimiz) diye hitap etmiştirki bu hitap herkesin nazarını üzerime celp etmiştir. Bundan sonrada nutkunun muhtelif yerlerinde vesile düşürerek ve yine hep beni göstererek bir iki defa daha tahsisen bu suretle hareket etmiştirki sofradakilerin nazarları bu suretle ikide birde hep bana teveccüh edip duruyordu hatta bu hitaplarının birisinde (Ayerdem) diye ismimi de söylemeğe çalışarak (söylemeği pek beceremedim beni mazur görünüz) diye bir latifede bile bulunmuştur. Nihayet nutkuna devam ederek asıl bize taalluk eden atideki ifadeleri söylemiştir:
>
> "Biz harp istemiyoruz. Sulh istiyoruz. Şerefli sulh istiyoruz. Çünki yapacak çok işlerimiz vardır. Harp ile geçirecek vaktimiz yoktur. Milletimizin saadeti çalışmakda ve mes'ut olmak için yapılacak işlerimizi tamamlamaktır.. O halde bütün milletlerin çalışma yolları hep bu olmalıdır. Zaten bu yolda çalışan milletler halen mevcuttur. İşte İtalya! Memleketinde faideli işler yapmakda, milletini neş'e ile çalışdırmaktadır. İşte Türkiye! Milletini daima neş'e ile ve daima sulh yolunda çalışdırmakda ve muvaffakiyetler göstermektedir. (Yine beni göstererek) Exselans, ayırdım işte bu milleti temsilen burada bulunmaktadır..." Nutuk bitipte sofrada daha biraz otururken açılan yola dair bir büroşür dağıttılar. Ben bunun üzerine Doktor Lay'ın bir imza koymasını ve bunun benim için çok mesut bir hatıra olacağını söyliyerek kendisinden rica ettim. Doktor Lay sadece bir imza koymakla iktifa etmiyerek Almanca iki satır yazı yazmış ve sonra imzasını atmışkırki yanımdaki tercümanıma okuttuğumda

İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı'nın düzenlediği bir konsere ait program afişi.

Dopolavoro teşkilatı, İtalyan ailesinin sosyal yaşamla alakalı tüm faaliyetlerini düzenleyen oldukça disiplinli bir teşkilattı.

bu yazının (Ben yeni Türkiyeye ve onun büyük lideri ATATÜRKE hayranım) ibaresini ihtiva eylediği anlaşılmıştır. (Bu büroşur tarafımdan aynen ATATÜRKE takdim edilmiştir.)

Velhasıl Doktor Lay her vesile buldukça Türkiyeden ve bilhassa onun büyük lideri ATATÜRKDEN daima hayranlıkla bahis etmiş ve her fırsat bulduğu yerde yanındaki Alamanlara ve ecnebilere de Türkiye hakkındaki pirestişlerini bahis etmekden hali kalmamıştır...[25]

Alman işçi sınıfının katılacağı geziler konusunda hazırlanan broşürlerinde en fazla yer verilen temalardan biri deniz gezileriydi. İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı aslında Alman işçisine daha uzak topraklara gidebilme idealini - devlet olarak genişleme fikrini - vermeye çalışıyordu.

Ayerdem 1938'de düzenlenecek Roma Kongresi'ne Türkiye'nin de katılması gerektiğini vurguladıktan sonra raporunu söyle sonlandırmıştı:

> Bu kongrelerin her iki senede bir muntazam yapılması ve bunların mahallerinin toplanmış olarak kongrelerde kararlaştırılması (bu kongrelerin her iki senede bir yapılması kararlaştıktan sonra 1938 senesi içinde yapılacak kongrenin Romada yapılması İtalyan delegesi tarafından teklif olunmuş ve bu teklif Doktor Lay tarafından da tasvib edilerek kabulu kongre azalarından iltimas ve rica edilmiş bulunduğu için müttefikan bu suretle karargir olmuştur...
>
> Bu kongre delegelerinin esas itibarile mahiyet ve selahiyetleri nazarı dikkate alınırsa Hükümetlerce bu kararlara ittiba olunması yine hükümetlerin taktir ve arzularına mutavakkıf bulunmaktadır. Binaenaleyh Roma kongresine de iştirakimiz Hükümetimizce kabul ve tasvib buyurulursa Türkiyeden gidecek heyetin (Eğer şayanı teşhir şeyler çıkarılabilecekse) faideli el ve küçük tesgâh işlerimizi ve yerli mahsulat ve mamulatımızı bilvesile teşhir edecek küçük bir sergi ile beraber ve bilhassa milli kıyafet ve oyunlarımızı ve eğlence eşkâl ve vesaitimizi gösterecek festival heyetleri ile birlikde gönderilmesi esbabının şimdiden ihzar ve temini lazım geleceğini arzeylerim.[27]

1936 kongresinin üzerinden bir yıl geçtikten sonra gene Hamburg şehrinde bu defa teşkilatın kendi rutin yıllık kongresi yapılacaktı. Kongre davetiyesi o yıllarda Tekirdağ milletvekili olan Rahmi Apak'a gönderilmişti. Davetin Rahmi Apak'a yapılmasının nedeni, 1936 tarihinde Berlin Büyükelçiliği görevini yaparken teşkilat tarafından yakından tanınmasıydı. Davet şeklinin bürokratik hiyerarşiye göre yapılmaması tepki çekmişti. Hariciye Vekili'nin bu konudaki açıklaması şöyleydi:

> Önümüzdeki Haziran'ın onunda Hamburg'da toplanacak olan (La Force par la joie) kongresine memleketimizden de bir hey'etin iştirakinin te'mini zımmında parti Genyönkurul üyesi Tekirdağ saylavı Rahmi Apak'a, Almanya Büyük Elçiliği Matbuat ateşesi Schmidt Dumont imzasile yazılan mektup üzerine, şehrimizdeki ecnebi devletler Elçiliği ve erkanının her türlü müracaatlarının Vekâletim yoluile yapılması icap ettiği hususunda mezkür Büyük Elçiliğin dikkat nazarı şifahın celp edilmiştir.
>
> Keyfiyeti cevaben ve saygılarımla arzeylerim.[28]

Hariciye Vekili, İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı'nın bu davetine nasıl karşılık verileceği konusunda CHP Genel Sekreteri'nin görüşünü soruyordu:

> Bu kongrede bulunabilecek ve vaziyetleri böyle bir daveti kabule müsait olabilecek bazı zevatın isim ve adreslerinin Sefarete bildirilmesi iltimas edilmektedir. Ezcümle şu zatlar davet olunmaktadır:
>
> 1- General Ali Hikmet Ayerdem, yukarıda adı geçen İkinci Beynelmilel Kongrede Türkiye delegesi;
>
> 2- İktisat Vekâleti memurlarından iş meselelerinde selâhiyet sahibi olan bir zat;
>
> 3- Cümhuriyet Halk Partisi âzasından bulunup spor ve tatil meselelerinin, gençlik muhitinde ve işçi sınıfı arasında tatbikatını tetkika memur edilmiş olan iki zat;
>
> 4- Sınaî teşebbüslere alâkadar büyük Türk Bankalarının iki mümessili;
>
> 5- Türk matbuatının bir mümessili.
>
> Hariciye Vekili[29]

CHP Genel Sekreterliği 1937 Hamburg Kongresi'ne temsilci gönderme niyetinde değildi. Şükrü Kaya tarafından Hariciye Vekili'ne gönderilen aşağıdaki yazıda bu durum açık biçimde anlaşılıyordu:

> "Neşeden Kuvvet Almak" Nasyonal Sosyalist teşkilâtı tarafından 10-13 Haziranda Hamburgta yapılacak toplantı hakkındaki maruzatım şöyledir:
>
> 1- İsim ile çağırılan General Ali Hikmet Ayerdemin rahatsızlığı dolayısile buraya gidemeyeceği anlaşılmıştır.
>
> 2- Parti Genyönkurulunda bugünlerde, vazife taksimatı dolayısile büyük bir meşguliyet mevcut olduğundan bu kıymetli toplantıya bir iki arkadaşı katmaya maddi imkân görülememiştir.
>
> 3- Diğer ilgililerden dahi gereken düşünceler alınarak, işbu Hamburg toplantısına bu yıl gitmekliğimizin mümkün olamayacağının

uygun bir dil ile Alman Büyük Elçiliğine bildirilmesine müsaadelerinizi diler, saygılar sunarım.

4 Haziran 1937
Şükrü Kaya[30]

CHP Genel Sekreterliği, 1937 Hamburg Kongresi'ne büyükelçilik teşkilatından bir görevlinin katılmasının daha uygun olacağını düşünüyordu. Bu konuda Hariciye Vekâleti'ne gönderilen yazı şöyleydi:

"Neşeden Kuvvet" Alman cemiyetinin bu ayın 10 ilâ 13 arasında, Hamburgta toplanacak olan yıllık kongresine müşahit sıfatile Hamburg konsolosumuz ile Berlin sefaretinden tensip buyurulacak bir zatın iştirakini takdir ve tasvibinize arzederim. Bu arkadaşların kongre neticesini bir raporla bildirmeleri hususunu da ayrıca rica ederim. Oyuncu takımı göndermek hususunda vaktin darlığını ve imkânsızlığını da ilâve eder, saygılarımı sunarım.[31]

1938 ROMA KONGRESİ

İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı'nın 1938 tarihinde Roma'da düzenleyeceği kongreye Türkiye de davet edilmişti. Kongre daveti şu şekildeydi:

1938 Roma (İş ve Neşe) Dünya Kongresi
Beynelmilel İcra Komitesi Davetiye

Beynelmilel istişarî komite adına ve onu temsilen Beynelmilel icra komitesi, sizi 26 Haziran-3 Temmuz 938'de Roma'da toplanacak olan (İş ve Neşe) Dünya Kongresine davet etmekle şeref duymaktadır.

Bu kongrenin tertibi, Italya'nın davetini kabul etmiş bulunan 1936 Hamburg Kongresinin mukarreratı neticesidir.

1936 Hamburg Dünya Kongresinden bugüne kadar milletlerin gerek ruhan ve gerek bedenen yükselmesini gaye edinen çalışmalar hemen bütün memleketlerde ehemmiyetli surette teksif edilmiş bulunmaktadır; böylece dünyanın her tarafından en ileri şahsiyetlerin iltihak etmiş bulundukları bu kongre, katılacaklar için çok geniş çalışma sahaları açmış olacaktır.

Bu kongrenin gayesi, muhtelif memleketlerde hususî veya resmî müesseselerin çalışan kitlelere daha mesut hayat şartları temin etmek için aldıkları tedbirleri göstermek için ve bu suretle milletler arasında bir anlaşma ve iş birliği kurmaktır.

Bu kongre (İş ve Neşe) hareketinin çok değişik faaliyetinin bir çok cephelerde göstermek üzere bulunduğu tezahürlerin muhtelif şekillerini tetkik vazifesiyle de mükellef olacaktır.

Bundan başka ictimaî davalarla alâkalı bulunan değerli şahsiyetler tecrübe ve tetkiklerinin neticelerini (İş ve Neşe) mevzuuna müteallik muhtemel yeni tekliflerini arza fırsat bulacaklardır. Bunların kıymetli iş birlikleri milletler için bilhassa bugün vazgeçilemez bir ihtiyaç olan mütekabil anlaşmayı kolaylaştıracaktır.

Kongre azası, gerek kongrenin devamı müddetince gerek kongrenin kapanmasından sonra Dopolavoro'nın bugün artık çok mühim eserler haline gelmiş bulunan teşebbüslerini görmek ve incelemek imkânını elde etmiş bulunacaklardır.

Kongrenin broşür halindeki programı bütün faydalı bilgileri ihtiva etmektedir. Bu kongreye iştirakinizin mümkün olabileceği

İtalyan hükümeti on altıncı yaşına vardığında, toplumsal ve kültürel bütün kurumları denetleyebilen bir güce erişmiş durumdadır.

ümidiyle muvafakat cevabınızın biran evvel bildirilmesini ve broşür proğrama ilişik olarak takdim edilen formülleri doldurarak gönderilmesini rica ederim.

Beynelmilel İcra Komitesi Başkanı Puccetti.[32]

tile iştirâkimiz zımmında evvelce vukubulan tebligatımıza kongre tertip heyetince böyle beynelmilel mahiyeti ve cihanşümûl faide ve menfaati haiz bir mütemere müşahit ile iştirâkin muvafık olmıyacağı cevabının verildiği ve Hükümetimizin resmen iştirakinin tekrar rica edildiği bildi-

CHP Genel Sekreterliği'nin konuya yaklaşımı en başından itibaren olumsuzdu. 1938 Roma Kongresi'ne henüz davet edilmemişken bile bu konuda isteksiz bir tavır sergilenmekteydi. Şükrü Kaya'nın Tevfik Rüştü Aras'a gönderdiği 12 Ocak 1938 tarihli yazıda bu tavrı görmek mümkündür:

Parti yönetimi, Avrupa siyasetindeki olağanüstü gelişmelerden Türkiye'yi koruyabilmek adına uluslararası kongrelerin büyük çoğunluğuna sadece temsilciyle katılmanın yeterli olacağını düşünmektedir. Birçok Avrupa devletinin savaş şartlarıyla yönetildiği ve totalitarizmin yaygınlaştığı 1930'lar dünyasında bu anlaşılır bir tercihtir.

...Kongrenin müteakip toplantısı 938 senesi içinde ve Romada olacaktır. Bizde bu nevi teşkilât olmadığından Roma kongresine --davet vukuu halinde– iştirakimiz ya bir müşahit göndermeye veyahut olsa olsa ilaveten memleket oyunlarını gösterecek bir iki ekip yollamaya inhisar edecektir ki bu da kongrenin esas mevzuunu teşkil eden faaliyeti ifade etmez. Bununla beraber aynı zamanda aynı zamanda beynelmilel bir temas mevzuu olan bu toplantıya iştirakimizin lüzumu ve faydası derecesinin takdiri Yüksek Vekâletinize ait olduğundan bu noktadan bizi aydınlatmak lütfunda bulunmanızı diler, derin saygılarımı sunarım.[36]

1938 Roma Kongresi'nden bahseden son yazı 16 Haziran 1938 tarihlidir. Bu yazıda, CHP Genel Sekreterliği'nin kongreye temsilci göndermeyeceği ve Başvekil Celal Bayar'ın vermiş olduğu talimat gereğince, Hariciye konsoloslarından birinin Türkiye'yi temsil edebileceği belirtilmektedir.[37]

Türkiye'nin 1938 Roma Kongresi'ne katılması yönünde en fazla istekli olan makam İtalyan Büyükelçiliği'ydi. Hariciye Vekâleti'nden CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 7 Nisan 1938 tarihli yazıda, İtalyan Büyükelçiliği'nin bu ilgisinden şu kelimelerle söz ediliyordu:

...Bu kere İtalya Büyük Elçisi yeniden müracaatla adı geçen tezahüre bir müşahid izamı sure-

rilerek kongrenin Türkiye Halk Evleri için de bir alâka gösterebileceği beyan edilmekte ve Cümhuriyet Hükümetinin işbu toplantıya bir heyeti murahhasa göndererek temsili musirren iltimas edilmektedir.
İtalya Hükûmetince defaat ile vukubulan işbu davetlere icabetin, Vekâletimce de muvafık görüldüğü, Yüksek Başvekâlete 2 Mart 1938 tarihli ve 4120/84 sayılı tezkere ile arzedilerek resmen iştirâkimiz tensip buyurulduğu takdirde muktazi muameleye tevessül olunması istizan kılınmıştır.[33]

İtalyan Dopolavoro teşkilatı, il. Dünya Savaşı yıllarında faaliyetini sürdürmüştür. 1944'te düzenlenen bir gösteriye aitafiş.

1938 Roma Kongresi'ne katılmanın Türkiye'nin tanıtımı için faydalı olacağı fikri Hariciye Vekâleti tarafından da kabul görüyordu. CHP Genel Sekreterliği bu konuda diğer vekâletlerin görüşlerini de almıştı. Görüşü alınan isimlerden biri, o dönemin Kültür Bakanı (Maarif Vekili) Saffet Arıkan'dı.[34] Saffet Arıkan'ın 18 Nisan 1938 tarihli cevap yazısı şöyleydi:

Bakanlığımızca murahhas izamına lüzum görülmeyen bu kongreye partimizin bir murahhas göndermek suretile iştirakini yüksek takdirlerine arzeder, saygılarımı sunarım.[35]

CHP yönetimi, 1936 Hamburg Kongresi'ne temsilciyle katılmasına rağmen, 1937 ve 1938 tarihlerinde düzenlenen kongrelere katılmadı. Parti yönetimi kongrelerin daveti söz konusu olduğunda "İşlerimizin çokluğundan dolayı icabet edemeyeceğimize dair bir formül üzere cevap verilecek" şeklinde bir yaklaşım sergiledi.[38] Kongrelere katılmama sebebi olarak, Batılı manada güçlü bir işçi sınıfının Türkiye'de bulunmaması gösterilebilir.[39] Hatta yeni devletin kuruluş sürecinin yarattığı iş yoğunluğu sebebiyle kongrelere katılımın zorlaştığı ileri sürülebilir.[40] Ancak parti yönetiminin düzenlenen kongrelere sadece temsilciyle katıl-

masının asıl sebebi olarak, dönemin özel şartlarından dolayı siyasi yakınlaşmalardan kaçınmak istemesi gösterilebilir. Parti yönetimi, Avrupa siyasetinin içinde bulunduğu olağanüstü gelişmelerden Türkiye'yi koruyabilmek adına uluslararası kongrelerin büyük çoğunluğuna sadece temsilciyle katılmanın yeterli olacağını düşünmektedir. Birçok Avrupa devletinin savaş şartlarıyla yönetildiği ve totaliterizmin yaygınlaştığı 1930'lar dünyasında, parti yönetiminin Avrupa'ya temkinli yaklaşması anlaşılır bir tercihtir.

DİPNOTLAR

1 Bu yıllarda siyasal nitelikteki kongrelerin dışında bir de bilimsel içerikli kongreler düzenlenmektedir. Tüm dünyada tarih, antropoloji, etnoloji ve arkeoloji alanlarındaki çalışmalar artmıca bu konuda düzenlenen kongrelerin sayısı da artmıştır. Türkiye'nin Avrupa'da en fazla ilgilendiği alan antropoloji bilimidir. Türkiye, 1930'da Portekiz'de düzenlenen 15. Uluslararası Antropoloji ve Prehistorik Arkeoloji Kongresi'ne, 1932'de İngiltere'de düzenlenen Prehistorik ve Protohistorik Bilimler Kongresi'ne, 1936'da Norveç'te düzenlenen Prehistorik ve Protohistorik Bilimler Kongresi'ne, 1934'te İngiltere'de düzenlenen Antropoloji ve Etnoloji Bilimler Kongresi'ne, 1937'de Bükreş'te düzenlenen 17. Uluslararası Antropoloji ve Prehistorik Arkeoloji Kongresi'ne ve 1938'de Danimarka'da düzenlenen Antropoloji ve Etnoloji Bilimler Kongresi'ne üye ülke olarak katılmıştır. Bkz. Zafer Toprak. "Dolikosefalden Brakisefale Türk Irkı Şevket Aziz Kansu Ve Antropolojinin Evrimi", *Toplumsal Tarih* 207 (Mart 2011): 18-29 ve "Erken Cumhuriyet'in Bilimi: Antropoloji. Türkiye'de Fizik Antropolojinin Doğuşu", *Toplumsal Tarih* 204 (Aralık 2010): 26-33.

2 İki savaş arası dönemde demokratik yönetimlere sahip ülkeler şunlardır: Avustralya, Belçika, Kanada, Çekoslovakya, Danimarka, Finlandiya, Fransa, İrlanda, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, İsveç, İsviçre, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri. Otoriter yönetimlere sahip ülkeler ise şu şekilde sıralanmaktadır: Avusturya, Bulgaristan, Estonya, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İtalya, Japonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Portekiz, Romanya, İspanya, Yugoslavya. Bkz. Michael Mann, *Faşistler. Faşizm İncelemeleri*, çev. Ulaş Bayraktar (İstanbul. İletişim Yayınları, 2015), s. 82.

3 Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl: Aşırılıklar Çağı (1914-1991)*, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Everest Yayınları, 2011), s. 136-148.

4 BCA. CHP Kataloğu. Fon: 490..1.0.0 Yer:206.817..1.

5 Avrupa Parlamentolar Birliği teşkilatının kuruluşu 1880'lere kadar uzanmaktadır. Birlik ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkilerin başladığı dönem ise 1. Meşrutiyet yıllarıdır. Birliğin 1910'da Brüksel de düzenlediği konferansa Osmanlı Parlamentosu da katılmıştır. Ancak Balkan Savaşı ve I Dünya Savaşı nedeniyle çalışmalar takıp edilememiştir. Bkz. Betül Batır, Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Barış Konferanslarına Resmen Katılması Sorunu, Parlamentolararası Birlik, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002. Cumhuriyet Türkiye'sının Birliğe üyeliği 1932'de gerçekleşmiştir 1927'de Paris, 1928'de Berlin, 1929'da Londra ve 1931'de Prag konferanslarına Türkiye de davet edilmiş ancak sadece son toplantıya temsilciyle katılım mümkün olabilmiştir. Türkiye'nin üye olarak katıldığı ilk toplantı Cenevre'de düzenlenen konferanstır. Amerika Birleşik Devletleri, Belçika, Danimarka, Mısır, İspanya, Fransa, İngiltere, Macaristan, İrlanda, İtalya, Japonya, İran, Polonya, Romanya, İsveç, Çekoslovakya ve Yugoslavya gibi ülkelerden temsilcilerinin katıldığı 30. Konferans ise 24-29 Eylül 1934 tarihinde İstanbul Yıldız Sarayı'nda düzenlenmiştir. Bkz. Işıl Çakan, "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Uluslar Arası Parlamentolar Birliğine Katılımı ve İstanbul Parlamentolar Konferansı (1934)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 10, ayrı basım (2004): 45-49.

6 BCA, CHP Kataloğu. Fon: 490..1.0.0 Yer: 205.816..1.

7 İki savaş arası dönemde dünyada farklı ideolojilere sahip parti birlikleri mevcuttur. Bu yıllarda bir taraftan kökeni 1860'lara kadar uzanan Komünist Enternasyonal'in faaliyeti söz konusuyken, bir yandan da 1933-1935 yılları arasında Faşist Enternasyonal'in kurulması yönünde çalışmalar yapılmaktadır. Bkz. Wolfgang Schivelbusch, *Uzak Akrabalar: Faşizm, Nasyonalsosyalizm, New Deal (1933-1939)*, çev. Muhammet Metin (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 29-30.

8 Demokratik Partiler Birliği olarak tanımlanan bu teşkilatın orijinal adı "Entente Internationale des Partis Radicaux et des Partis Démocratiques Similaires" şeklindedir. CHP yazışmalarında birliğin ismi farklı şekillerde kullanılmaktadır: "Beynelmilel Radikal Partiler Birliği", "Uluslararası Radikal Partiler Antantı", "Radikal Partiler Beynelmilel Antantı", "Radikal ve Mümasili Firkaların Beynelmilel İttifakı", "Radikal ve Mümasili Demokratik Partilerin Beynelmilel İttifakı", "Radikal ve Mümasili Demokratik Firkalar İttihadı", "Radikal ve Mümasili Demokrat Firkaları Beynelmilel İttihadı", "Radikal ve Demokrat ve Mümasili Partilerin Beynelmilel Birliği", "Radikal ve Benzeri Demokratik Partilerin Uluslararası Birliği", "Radikal ve Benzeri Demokratik Partiler Arsulusal İttifakı".

9 Hakkı Uyar, "CHP'nin Avrupa'nın Radikal ve Demokrat Partileri ile İlişkileri (1926-1935)", *Mete Tunçay'a Armağan*, der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 707-724.

10 Zafer Toprak. "Radikal-Sosyalist 'Enternasyonal' ve Cumhuriyet Halk Firkası 1927 Kongresi", *Toplumsal Tarih* 106 (Ekim 2002): 44

11 Mete Tunçay, "Radikal ve Mümasili Firkaların Beynelmilel İttifakı ve CHF", *Mustafa Kemal'i Anlamak* (Ankara: Oluşum Yayınları, 1981), s. 16-18.

12 BCA, CHP Kataloğu. Fon: 490..1.0.0 Yer: 24.119..6.; BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer:205.815..1.; BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

13 İş ve Neşe Çalışma Teşkilatı'nın Almanca adı *Kraft durch freude*. Fransızcası *La joree par la joie*, İtalyancası ise *Travail et joie* dir. Teşkilatın adı CHP yazışmalarında farklı şekillerde geçmektedir: "Sevinç Yolu ile Güç", "Eğlence Vasitasıyla Kuvvet", "Dinlenme ve Eğlenme". "Neşe Vasitasıyla Kuvvet", "Neşeden Kuvvet Almak".

14 Nüshet Haşim Sinanoğlu, *Faşizm ve Onun Devlet Sistemi* (İstanbul: Muallim A. Halit Kıraphanesi, Ankara Matbaası, 1933), s. 235-241.

15 Robert O. Paxton, *Faşizmin Anatomisi. Faşizm İncelemeleri*, çev. Hakan Atay, Hivren Demir Atay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 209, 241.

16 Roger Griffin, *Faşizm Doğası. Faşizm İncelemeleri*, çev. Ali Selman (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 175.

17 Daniel Guerin, *Faşizm ve Büyük Sermaye, Faşizm Üzerine I-II*, çev. Bülent Tanör (İstanbul: Habitus Yayıncılık, 2012), s. 221-223.

18 Jill Stephenson, "Yayılma: Propaganda ve Uygulamada Ulusal Toplum Yaratmak", *Hitler Almanyası (1933-1945)*, haz. Jane Caplan (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2012), s. 105-106

19 Jurgen Kuczynski, *Nazi Yönetimi Altında İşçi Sınıfı ve Çalışma Koşulları*, çev. Nilgün Himmeroğlu (İstanbul: Bilim Yayınları, 1979), s. 119-263.

20 BCA. CHP Kataloğu. Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

21 Türkiye'nin dünya olimpiyatlarına katılımı Cumhuriyet'le birlikte önem kazanmıştır 1924'te düzenlenen Paris Olimpiyatları'na Türkiye de katılmıştır. Bu konudaki çalışmalar 1923'te kurulan İdman Cemiyetleri İttifakı aracılığıyla yürütülmüş, sonrasında ise bu görev Beden Terbiyesi Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Bkz. Zafer Toprak, "Türkiye Stadında Mini-Olimpiyat 1933", *Toplumsal Tarih* 4 (Nisan 1994): 15-18.

22 1936 Berlin Yaz Olimpiyatları'nda Türkiye'yi temsil eden sporcu Yaşar Erkan'ın gönderdiği mesaj şöyle: "Çocuklarımızın iyi metodlarla çalışarak spor alanında da tarihlerinin kendilerinden beklediği yüksek yeri alacaklarına inanmız vardır Yaşarı tarafımdan kutlamanızı diler size ve bütün gençlere sevgi ve saygılar sunarım". *Ulus*, 14 Ağustos 1936

23 BCA, CHP Kataloğu. Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

24 BCA, CHP Kataloğu. Fon: 490. 1.0.0 Yer: 206.817..1.

25 BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

26 BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

27 BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

28 BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

29 BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1

30 BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

31 BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer:.206.817..1.

32 BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

33 BCA, CHP Kataloğu. Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

34 Maarif Vekâleti'nin Kültür Bakanlığı adını alması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Demirel, *Tek Partinin Yükselişi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 307-323.

35 BCA, CHP Kataloğu. Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

36 BCA, CHP Kataloğu. Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

37 BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

38 BCA, CHP Kataloğu. Fon: 490..1.0.0 Yer: 206.817..1.

39 Tek parti döneminde işçilerin faaliyetlerini düzenleyen kanun, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yetmişinci maddesine dayanmaktadır. Bu maddede çalışma, toplanma ve dernek kurma gibi haklara yer verilmektedir. Bir yıl sonra kabul edilen 1925 Takrir-i Sükûn Kanunu'yla birlikte dernek ve sendika kurma hakkı iyice daraltılmış ancak 1926 Türk Medeni Kanunu'yla birlikte bu hak yeniden düzenlenmiştir. Cumhuriyet döneminde işçilerle ilgili ilk iş yasası 1936 tarihlidir. Bu yasa dönemin otoriter devlet anlayışını yansımaktadır. Bir sonraki aşamada çıkarılan 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu neticesinde dernek, sendika ve sınıf esasına dayalı cemiyetlerin kurulması önlenmişir. İşçilerin mesleki amaçlar için toplanmaları bir yana sportif amaçlarla bile bir araya gelmesi engellenmiştir. Bkz. Zafer Toprak. "Tek Partı Döneminde Çalışma Yaşamı ve Amele Teali Cemiyeti", *Düşün* (Haziran 1986): 20-24 ve "Türkiye de İlk İş Kanunu Teklifi: Amalenin Süret-i İstihdamına Dair Kamun Teklifi (1911)", *Toplumsal Tarih* 32 (Ağustos 1996): 6-10.

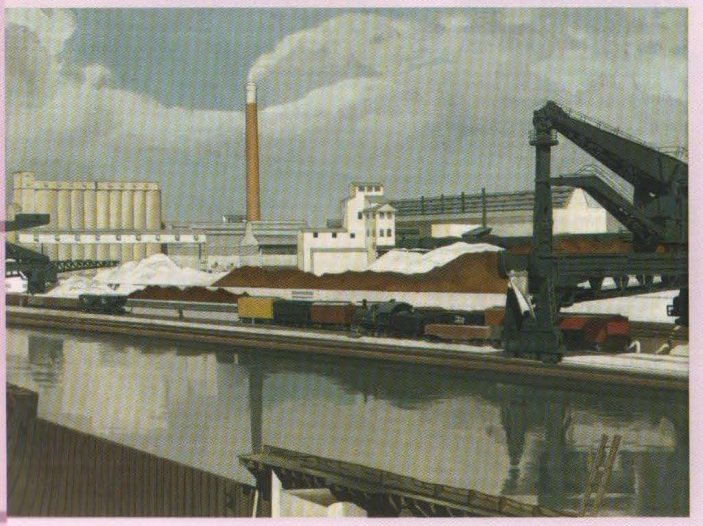
40 1923-1931 döneminde yapılması planlanan birçok çalışmanın ertelendiği görülmektedir Örneğin CHF tüzüğü gereğince, 1924 yılında düzenlenmesi gereken vilayet, kaza ve nahiye kongreleri ancak 1925'te yapılabilmiştir Diğer taraftan 1925'te yapılması gereken CHF kongresi ise 1927 tarihinde düzenlenebilmiştir Bkz. Mete Tunçay, "CHF'nin 1927 Kurultayının Öncesinde Toplanan II Kongreleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Atatürk Özel Sayısı* 26/1-4 (Ocak-Aralık 1981): 281-333.

ZERRİN İREN BOYNUDELİK
EMİNE ÖNEL KURT

MODERN MANZARALAR: 20. YÜZYIL BAŞLARINDA AMERİKAN KENT RESİMLERİ

20. yüzyılın başları, tüm dünyada giderek artacak olan bir Amerikan etkisinin hayatın hemen her alanında olduğu gibi sanatta da kendini göstermeye başladığı yıllardı. Bu dönem aynı zamanda Modernizmin doğuşu ve yükselişine de tanıklık ediyordu. Aynı toplumda aynı yıllarda yaşamış olan Charles Sheeler ve Edward Hopper, farklı bakış açılarıyla Amerikan sanatının iki önemli ikonu oldu.

Biçimlerde, tasarımda, yaşam tarzlarında ortaya çıkan ve neredeyse tamamen yeni, yepyeni olana, geçmişle bağı hiç bulunmayana rağbet edilen, tarihsel üslup, form ve modaların hemen hemen hiç göz önüne alınmadığı bir durum üzerine oturmuş olan "Modern" düşüncesi kaynağını Avrupa'dan gelen rüzgârlara da dayandırıyordu. Yeni ekonomik örgütlenmeler, üretim ilişkileri ve faaliyetleri bir anlamda ortaya çıkan biçimlerin de kaynağıydı. Bu bağlamda Amerikan sanatlarında ortaya çıkan önemli bir akım, Presisyonizm[1] (*Precisionizm*) adı verilen, aşırı doğruculuk olarak da tanımlanabilecek olan yaklaşımdı. "Kübist-gerçekçilik" olarak da değerlendirilen bu akımın en önemli temsilcilerinin ortak noktası, hangi malzemeyle çalışırlarsa çalışsınlar, fotoğrafı ve onun sağladığı kesin gerçekliği mutlaka yanlarında ilk başvuracakları rehber olarak tutuyor olmalarıydı. Charles Sheeler (1883-1965) akımın önemli temsilcilerinden biriydi. Çağının gelişmelerine ve özellikle de sanayi formlarına büyük ilgi duyan Sheeler'ın çağdaşı Edward Hopper (1882-1967) ise aksine endüstriye değil, modern kent yaşamına ve o yaşamın getirdiği yalnızlığa, naif ve basit mimari yapılara ilgi duyan bir sanatçıydı. Aynı dönemde aynı toplumda yaşamış bu iki sanatçı farklı bakış açılarıyla Amerikan sanatının iki önemli ikonu olmuştur.

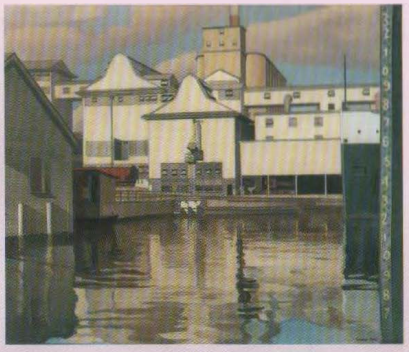

Charles Sheeler, *Amerikan Manzarası*, 1930, tuval üzerine yağlıboya, 61x78, cm, MoMA, NewYork.

Charles Sheeler, döneminde oldukça tanınmış bir fotoğraf sanatçısıydı. Daha sonraki yıllarda çekmiş olduğu fotoğraflardan bir kısmını suluboya, guaj, karakalem ve yağlıboya gibi malzemelerle kâğıt ya da tuval üzerine aktardı ve bu işleriyle 20. yüzyıl Amerikan sanatının önemli isimleri arasına yerleştirildi.

Sheeler, 1927 yılının Ekim ayında Ford Motor Company'den[2] bir dizi fotoğraf çekimi siparişi aldı ve altı hafta süren bir çalışma yaptı. Burada geçirdiği zamanı hayatının en heyecan verici çalışması olarak tanımladı ve bu çalışmanın ürünleri fotoğraf alanında verdiği en başarılı ürünler olarak kabul edildi. Birkaç yıl sonra, görüntüler zihninde iyice olgunlaşınca, bazılarını resim olarak yapmaya karar verdi. Önce iki suluboya, daha sonra da alanın değişik açılardan gösterildiği dört yağlıboya tablo yaptı: Amerika Manzarası (*American Landscape*, 1930, The Museum of Modern Art, New York), Klasik Manzara (*Classic landscape*, 1931, National Gallery of Art, Washing-

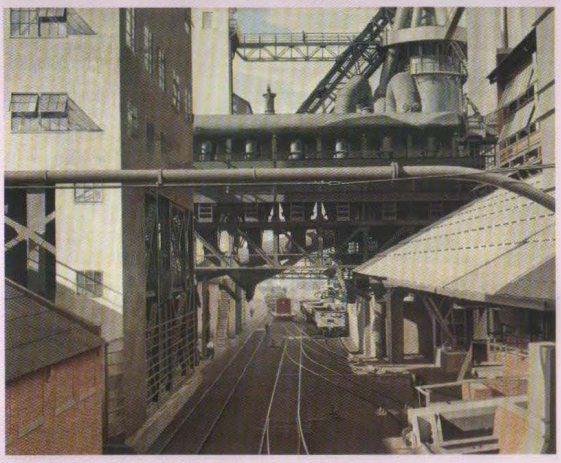

Charles Sheeler, *Klasik Manzara*, 1931, tuval üzerine yağlıboya, 63,5x81,9 cm, National Gallery of Art, Washington (solda).

Charles Sheeler, *River Rouge Fabrikası*, 1932, tuval üzerine yağlıboya ve kurşunkalem, 51,8x61,8 cm, Whitney Museum of American Art, New York (sağda).

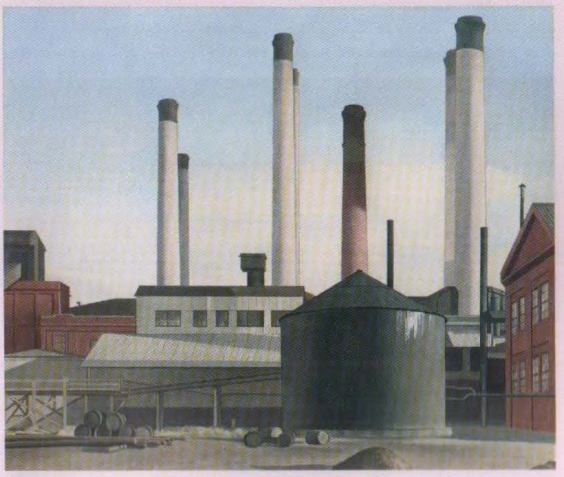
ton),[1] River Rouge Fabrikası (*River Rouge Plant*, 1932, Whitney Museum of American Art, New York) ve Şehir İçi (*City Interior*, 1936, Worcester Art Museum, Worcester, MA).

Charles Sheeler, *Şehir İçi*, 1936, mukavva üzerine yağlıboya ve sulu zamk, 55x68 cm, Worchester Art Museum, Massachusetts.

Sheeler'ın çekmiş olduğu fotoğraflarla karşılaştırıldığında binalarda bazı kaydırmalar yaptığı görülen tuvallerinden özellikle ikisinde –*Klasik Manzara* ve *Amerikan Manzarası*'nda– diğerlerine göre daha geniş ve açık bir kompozisyon görülür. Her ikisi de araba üretim sürecinin bir yan ürünü olarak ortaya çıkan çimento üretim tesislerine iki farklı açıdan bakışla yapılmıştır. İki resimde de görülen büyük çimento siloları, fabrika bacaları, devasa fırınlar, cüruf işleme tesisleri, cüruf taşıyan katarların gelip gittiği demiryolları, özel olarak bir araba fabrikasından çok modern dünyanın etkileyici sanayi manzarasına ait formlar, adeta bu dünyanın nirengi noktalarıdır. Tuvaller aracılığıyla gösterilmiş olan yapılar dönemin sanayi yapıları ve bunların manzara içinde nasıl göründüğü konusunda sağlam deliller oluşturmuştur. Sanatçı, fotoğraflarında görüntülediği insanları genellikle tuvallerine yansıtmamıştır.

Klasik Manzara tablosunda resmin ortasında, daha sonra gemilere yüklenerek satışa gidecek olan çimentoların depolandığı silolar yerleştirilmiştir. Sanatçının resim için seçtiği bu bakış açısı, araba üretiminden çok sanayinin genel manzarasına duyduğu hayranlıktan kaynaklanıyor olmalıdır. Bu eserlerinde görsel gerçekçilikle güçlü bir formel soyutlamayı mükemmel bir şekilde birbiri içinde eritttiğini düşünür. Eleştirmenler resmin adındaki "Klasik" teriminin doğrudan Antik dönem Yunan ve Roma uygarlığına bir referans olduğunu, modern Amerikan dünyasına ait bu görüntünün de klasik dönemlerle bir karşılaştırma olduğunu yazar. Siloların düzenli dizilişi pekâlâ antik tapınakların girişlerindeki Dorik sütun dizilerine benzetilebilir. Bilinen

Charles Sheeler, *Ülg*, 1940, tutkallı sunta üzerine tempera ve grafit, 35,5x43 cm, Museum of Fine Arts, Boston.

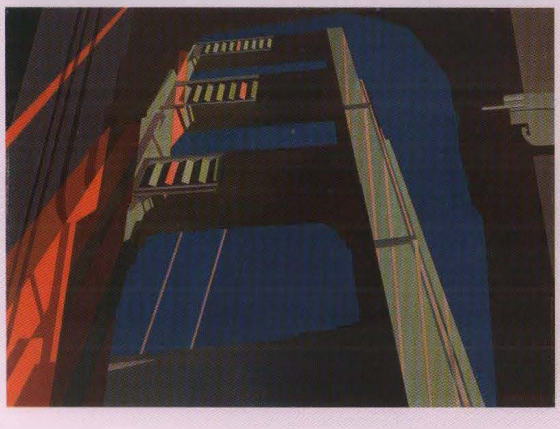
Charles Sheeler, Su, 1945, tuval üzerine yağlıboya, 61x74,3 cm, Metropolitan Museum of Art, New York.

gerçek, Sheeler'ın dekorasyondan ve üsluplardan uzak, fonksiyonel ve dosdoğru mimariye olan büyük saygısıdır. Bu fotoğrafları çekerken ve bazılarını tuvale geçirirken Fransız kuramcı Le Corbusier'nin *Yeni Mimarlığa Doğru* (*Vers une architecture*/ *Towards a New Architecture*) adlı kitabını okumuş olmalıdır.[4] Ayrıca bazı eleştirmenler yapıtı İtalyan Sürrealist sanatçı Giorgio De Chirico'nun (1888-1978) erken dönem eserlerinden olan metafizik kent manzaralarına da benzetir.[5] Sheeler'ın bu yapıtı, döneminde de ikonik bir değer kazanmış ve en çok sergilenen işlerden biri olmuştur. Bugün de 20. yüzyıl Amerikan sanatının en önemli örneklerinden biri olarak kabul edilir. Sheeler, Amerika'da düzenlenen ve o dönem Avrupa sanatının önde gelen hemen tüm sanatçılarının yer aldığı ve Amerikan sanatını şekillendirdiği düşünülen Armory Show'a[6] (1913) katılmış, dönemin Manhattan'ında önemli sanat koleksiyonerleri Walter ve Louise Arensberg'in salon sergilerini takip etmiş ve buralarda Marcel Duchamp, Francis Picabia ve diğer avangart isimlerle de tanışma fırsatı bulmuştur.

Sanatçı, resimlerinde 20. yüzyılın ilk yarısında olağanüstü bir büyüme gösteren Amerikan sanayiinin oldukça iyi bir arşivini oluşturur. 1938'in sonlarında *Fortune* dergisinden "güç" temalı bir dizi resim siparişi alır.[7] Bu iş için bir yıl dolaşır, pek çok fotoğraf çeker. Bunlardan biri New Bedford'da küçük bir elektrik santralına aittir. Dergiye yaptığı altı resimden sonra boyadığı bir resimdir bu. Bir öğleden sonra motorla New England ve New Bedford'dan geçerken hiç beklemediği bir şekilde bu santralı gördüğünü belirtir. "Nefes kesici bir görüntüydü. Saatlerce etrafında dolaştım" diye yazar W.G. Constable'a (Boston Museum of Fine Art küratörü, 20 Ekim 1940). Çektiği sayısız fotoğraftan birini 1840'ta *Füg* adıyla tuvale geçirir. Gerçekliğe sadık kalır ama fotoğrafta görünen pek çok ayrıntıyı da dışarıda bırakır: Varillerin arkasındaki tel örgüler, bacaları destekleyen kılavuz halatları, bacalardan çıkan kalın siyah duman fotoğraflarda varken, tuvalde görülmezler. Santralin birer sütuna benzeyen bacaları, Roma tapınaklarını andıran yuvarlak formlu kömür deposu ve tuvalin hemen sağındaki kırmızı binanın çatısındaki üçgen alınlık benzetmesi, soyut geometrik formların bir araya getirilişi gibidir. Formların ritmik tekrarı muhtemelen Sheeler'ın resme verdiği isim için de ilham kaynağıdır: Bir müzik terimi olan *füg*, bir kompozisyonda tek bir sesle yapılan girişin daha sonra diğer seslerce de tekrarlanması ve geliştirilmesi esasını tanımlar.

Modern zamanların Amerikan fabrika yapılarını Ortaçağ'ın Gotik katedralleri gibi görebilen sanatçı, sanayinin sağlam, yapılı ve hatta kaba saba mimarisine ilgi duyduğunu gizlemez. "Fabrikalarımız dini ifadelerimizin yerine geçmiştir" derken bu ilgisini en açık biçimde ifade etmiştir. Her zamanki gibi bir dizi fotoğraftan kesip yapıştırarak boyadığı 1845 tarihli *Su* tablosundaysa su borusu sistemini ve payandalı kuleleri, çağdaş bir anıt olarak yansıtmaya çalıştığı açıktır.

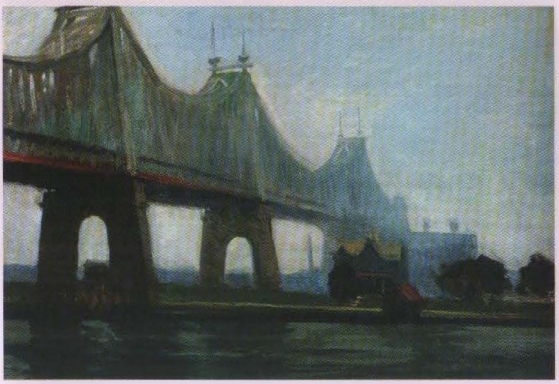
1954'te California Üniversitesi galerilerinde sanatçının retrospektif sergisi düzenlenir. Bu nedenle ilk kez California'yı ziyaret eden Sheeler kentin caddelerinin ve nirengi noktalarının fotoğraflarını çeker. Bu fotoğraflar arasında en ilgi çekici olan hiç kuşkusuz San Francisco körfezinde asılı duran ve kentin simgesi olan Golden Gate Köprüsü'dür. Bu fotoğrafları kullanarak bir yıl sonra New York'ta tuvali boyar. Köprünün bir ayağının detayını içeren bu resimde köprü neredeyse soyut bir anlatım

Charles Sheeler, *Golden Gate*, 1955, tuval üzerine yağlıboya, 63,8x86,4 cm, Metropolitan Museum of Art, New York.

kazanmıştır. İki fotografik görüntünün negatiflerinin üst üste bindirilmesi etkisi de verdiği tuvalde basitleştirilmiş formlar ve daha yoğun ve parlak renkler kullanır. Aşağıdan görünen kuleleri, asma telleri, arkadaki kulenin merdiven görüntüsü ve koyu mavi gökyüzüyle kompozisyon, bir köprüden geçip gitme hissini taşır. Bu geç tarihli resim adeta anıtsal bir yapı için bir övgü ve seyahat fikri için bir sembol olarak ele alınmalıdır. Sanatçı, Metropolitan Müzesi'nin Amerikan sanatı küratörüne yazdığı bir mektupta şunları dile getirir: "Sanırım Golden Gate (Altın Kapı) ismi resim için yeterli olacak. İzleyicinin düşünceleri nereye gitmek istiyorsa, izin verecekgibi görünüyor."

20. yüzyıl Amerikan sanatının bir başka ikonu, New York doğumlu Edward Hopper, dönemin önemli ekollerinden biri olan Ashcan Okulu'na mensuptur. Sanatçı Avrupa'ya yaptığı gezilerden o dönem revaçta olan Kübizm yerine daha çok gerçekçi sanatçılardan etkilenerek geri döner.. Hayran olduğu Victoria devri mimari üslubunda yapılmış, küçük kuleli, verandalı, mansart çatılı[8] evleri resmeder. İlk resmini (*The Mansard Roof*) Brooklyn Müzesi satın alır. Resim yapmaya ölene kadar devam eden sanatçının ün kazanması ölümünden epey sonra, 1980'de, eserlerinin karısı tarafından bağışlandığı Whitney Müzesi tarafından açılan sergiyle mümkün olacaktır. Bu sergi Chicago, San Francisco, Düsseldorf, Londra ve Amsterdam'ı dolaşır. 2004 yılında eserlerinden oluşan daha geniş bir seçki tekrar Avrupa müzelerinde ağırlanacaktır. 2007 yılındaysa Boston Güzel Sanatlar Müzesi sanatçıyla ilgili daha da geniş bir sergi hazırlamıştır.

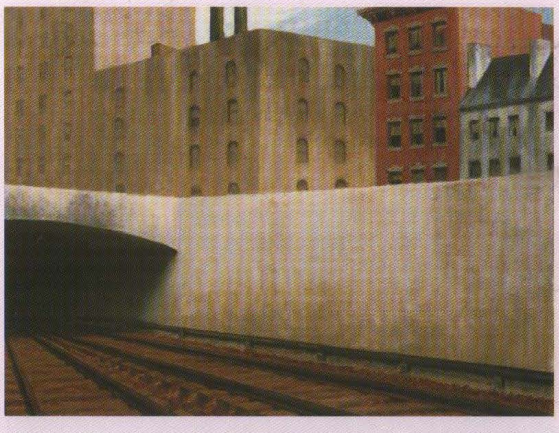

Edward Hopper, *Queensborough Köprüsü*, 1913, tuval üzerine yağlıboya, 89x152 cm, Özel Koleksiyon.

Devasa boyutları dışında görkemli hiçbir yanı olmayan Queensborough Köprüsü'nün görüntüsü, çağdaşlarının aksine Hopper'ın modern mühendislik harikalarına vurgu yapmaya pek hevesli olmadığının açık göstergesidir. Resimdeki yaklaşımı adeta, 1915 yılında, New York'a gelişinden birkaç yıl sonra "Amerika'nın tek sanatı kanalizasyon şebekeleri ve köprüleridir" diyen Marcel Duchamp'ı doğrular niteliktedir. Tuval üzerinde diyagonal bir hatta yerleştirilmış olan köprü, teknolojisine dair herhangi bir merak uyandırmaktan çok, nesnelerin geri planda giderek flulaşan görüntülerinden oluşan bir atmosfer yaratmaktadır. Eleştirmenler bu tekniğin Claude Monet'nin yüzyıl başında Waterloo Köprüsü resimlerinde yaratmaya çalıştığı atmosferle

Edward Hopper, *Williamsburg Köprüsü'nden*, 1928, tuval üzerine yağlıboya, 74x111 cm, Metropolitan Museum of Art, New York.

Edward Hopper, *Yaklaşan Şehir*, 1946, tuval üzerine yağlıboya, 68x91 cm, The Phillips Collection, Washington DC.

bir benzerlik gösterdiğini ve doğayla insan yapısı olan arasında organik bir bağ kurmayı başardığını yazar.

Manhattan ve Long Island arasında ücretsiz geçiş yapılabilen dört köprüden biri olan Williamsburg Köprüsü[9] yedi yıl süren bir inşaatla yapılır ve 1903'te kullanıma açıldığında dünyanın en uzun asma köprüsü olarak kayıtlara geçer. Doğu Nehri'ni geçerek Manhattan'ın Lower East Side mahallesiyle Brooklyn'in Williamsburg semtini birbirine bağlar. Hopper, köprüden geçiş sırasında görülen dört apartmanın, süslemesiz denebilecek mütevazı cephesini resmetmiştir. Resme adını veren köprüyse sadece tuvalin kenarındaki ince bir detay olarak görünebilen demir korkuluğuyla mevcuttur. Zamansız, sessiz ve hareketsiz bir imge yaratan Hopper kent yaşamına dair bir yabancılaşma efekti olarak sadece pencerelerden birinde oturan bir kadını resmin içine katmıştır.

Hopper'ın yapıtlarında sık sık tekrarladığı bir tema vardır: Yolculuk. Gidilen son noktadan çok, yolculuğun kendi sürecini ilgi çekici bulmuştur. Bir yazısında "Benim için en önemli olan gidiyor olma duygusudur" der. İleride ne olduğunu açıklamayı değil, daha çok merak ve hatta bir ürküntü duygusu uyandırmayı önemsediğini vurgular. Bunlar herhangi bir yere, ama özellikle de bir kente girişte ve çıkışta deneyimlenecek duygulardır. Hopper'ın *Yaklaşan Şehir* resminde neresi olduğu tam olarak vurgulanmamış, hiçbir ipucu verilmemiş bir kente giren trenin görülmeyen bir yolcusunun bakışıyla bakarız yaklaşan kente.

KAYNAKLAR

Amy Dempsey, *Modern Çağda Sanat: Üsluplar, Ekoller, Hareketler* (İstanbul: Akbank Yayınları, 2007).

Kerstin Streemel, *Realism* (Düsseldorf- Tachen, 2004).

https://www.dma.org/art/exhibition-archive/charles-sheelers-power-series

http://www.aaa.si.edu/collections/interviews/oral-history-interview-edward-hopper-11844#transcript

http://collection.whitney.org/object/1480

http://www.worcesterart.org/collection/American/1937.3.html

http://www.metmuseum.org/art/collection/search/488893

http://www.metmuseum.org/art/collection/search/488293

DİPNOTLAR

1 Presisyonizm ismi, akımın temsilcilerinden Charles Sheeler tarafından bulunmuştur. Bu başlık sanatçının yarı-fotoğrafik resim üslubunun karşılığı gibidir. Araştırmacıların 1920'lerin Amerikan modernizminin ifadesi olarak değerlendirdikleri Presisyonist resimlerde, Amerikan manzaralarının vazgeçilmez öğeleri olan çiftlikler, fabrikalar ve makineler görülür. Akımın temsilcileri, Futüristlerin makine estetiğini ve Kübistlerin kompozisyonlarını temel alır. Presisyonizm, Pop Sanat ve Minimalizmin yanı sıra esas olarak 1970'li yıllarda görülecek Hiper-Gerçekçi yaklaşımı etkilemiştir.

2 Ford Motor Company'nin Michigan'da Dearborn yakınlarındaki River Rouge fabrikası yaklaşık 5000 dönüm üzerine kurulmuş, 75.000 çalışanı olan, dönemin en ileri teknolojileriyle donatılmış, en büyük endüstri kompleksi olarak bilinir. Kompleks o yıllarda Amerika'da fabrika mimarlarının en önde gelenlerinden birisi olan Albert Kahn tarafından inşa edilmiştir. Bu komplekste Ford otomobillerinin ikinci önemli serisi olan Model A üretilmektedir. Ancak aynı yıllarda General Motors fabrikaları da bu alandaki rekabete katılmıştır. Ford'u yeni ürününü tanıtmak üzere büyük bir reklam kampanyası başlatmayaya itibiy yılında Philadelphia'da kurulmuş olan ve kendilerini ilk reklam ajansı olarak tanımlayan N.W. Ayer&Son şirketinin sanat direktörü Vaughn Flannery ikna edecektir. Bu kampanya çerçevesinde tesislerin fotoğraflanması işi de dönemin usta fotoğrafçısı Charles Sheeler'a verilir.

3 Bu yapıt Edith Halper'in NY Galerisi'nde 1931'de sergilenmiş ve Edsel Ford tarafından satın alınmıştır. Resim River Rouge serisinden Ford ailesinin koleksiyonuna giren tek eserdir.

4 İsviçre asıllı Fransız mimar ve kuramcı Le Corbusier, modern mimarlığa yapmış katkılarla tanınır. 1923'de ilk önemli yapıtı *Vers une architecture*'ü yayımlar. Kitabında geleneksel, süslemeci mimarlık anlayışının tersine, yalın ve işlevsel yapıları savunur. Metnin giriş bölümü "Mühendislerin Estetiği ve Mimari" üzerinedir. Genel olarak mimari formlar üzerinde stillerin herhangi bir baskı kurmasına karşıdır. Bunun yerine kütle, plan ve yüzeyi önemser. Göz ışıkta gördüğü formları kup, koni ya da piramit olarak algılar. Bu ilkeleriyse mimarlardan daha ziyade mühendisler anlayıp takdir edebilir. Le Corbusier bu görüşleriyle sanatta Kübist yaklaşımın ortaya çıkmasına da katkıda bulunmuştur.

5 De Chirico'nun benzer eserleri için, Stuttgart Staatsgalerie, Düsseldorf Kunstsammlung Nordrhein-Westfalen, New York Museum of Modern Art (MoMA), Houston Menil Collection, Philadelphia Barnes Foundation web sayfalarına bakılabilir.

6 Armory Show, 1913 yılında Amerikan Ressam ve Heykeltıraşlar Derneği tarafından düzenlenen en geniş kapsamlı uluslararası sergidir. New York'ta, 69. Regiment Armory binasında başlayan sergi Chicago Art Institute ve Boston Copley Society of Art'ta tekrar edilmiştir (Boston'daki sergide yer darlığı nedeniyle Amerikalı sanatçılar dışarıda bırakılmıştır). Sergiye bu yıllarda Avrupa'da tanınmış Gerçekçi, Fovist, Kübist, Fütürist 300 kadar sanatçı 1250 civarında eserle katılmıştır.

7 İlk sipariş 11 resim üzerinedir. İki yıl içinde beşi yağlıboya, bir tanesi tempera tekniğiyle yapılmış olan altı tanesini tamamlar. Bunlar derginin Ekim 1940 tarihli sayısında yayımlanır. Resimler aynı yıl, 2-21 Ekim arasında New York'da Downtown Galerisi'nde sergilenir. Daha sonraki resimler için elektrik, su, buhar ve tutuşmalı sistemleri, her biri için en büyük, en etkileyici ve en hızlı olan tesisler arasından örnekler seçerek yapar. Derginin aynı sayısında Sheeler ve resimleri üzerine bir değerlendirme yazısı da vardır: "Yaşayan en büyük sanatçı Sheeler bu tesisleri acayip, insanı boyutta olmayan kütlesel şeyler olarak değil, insan aklının fevkalade bir manifestosu olarak tuvale aktarmıştır. Nasıl ki bir Rönesans sanatçısı insan bedeninin mükemmel halini boyamışsa, Sheeler da, modern Amerikan sanatçısı olarak hayatı bu formlar aracılığıyla resmetmiştir." Güç serisi 15 Ocak-9 Nisan 2006 tarihleri arasında Dallas Museum of Art'ta sergilenmiştir. Sergide ayrıca, resimlerin ortaya çıkış sürecini gösteren fotoğrafik ve yazılı dokümanlar da kullanılmıştır.

8 Fransız mimar Françoise Mansart'ın (1598-1666) isim babası olduğu, çatı katı yapılmak istenilen binalarda her yüzünde değişik eğim bulunan, tepesi az meyilli, eteği daha dik çatı tipidir.

9 Diğerleri, Queensboro, Manhattan ve Brooklyn köprüleridir.

AJANS PRESS
Medyadaki Gözünüz

İHTİYACINIZ OLAN TÜM NİTELİKLİ BİLGİ ELİNİZİN ALTINDA!

Yerel, ulusal ve uluslararası medyada yer alan yüz binlerce haberi tüm dünyada takip eden **Ajans Press,** ihtiyacınız olan nitelikli bilgiyi size sunarak; sektörel gündem ve medya analiz raporlarını istediğiniz dilde hazırlar.

(0212) 370 11 00 www.ajanspress.com.tr info@ajanspress.com.tr

TÜYAP
www.tuyap.com.tr

TÜRKİYE CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI

TÜRKİYE MOBİLYA SANAYİCİLERİ DERNEĞİ

ismob

İstanbul mobilya fuarı

Turkey

10 - 15 Ocak 2017

www.ismob.com.tr

Facebook.com/ismobfuari
instagram.com/ismobfuari
Twitter.com/ismobfuari
linkedin.com/istanbulmobilyafuari
YouTube

TÜYAP İSTANBUL

TÜYAP FUAR VE KONGRE MERKEZİ
Büyükçekmece, İstanbul / Türkiye

BU FUAR 5174 SAYILI KANUN GEREĞİNCE TOBB
(TÜRKİYE ODALAR BORSALAR BİRLİĞİ) DENETİMİNDE DÜZENLENMEKTEDİR.